

UNIVERZITET U NOVOM SADU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET

dr Danica Glavaš – Trbić

**KONKURENTNOST AGROPRIVREDE
REPUBLIKE SRBIJE**

– Monografija –

Novi Sad, 2026.

EDICIJA MONOGRAFIJE

Osnivač i izdavač edicije

Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Trg Dositeja Obradovića 8, 21000 Novi Sad

Godina osnivanja

1954.

Glavni i odgovorni urednik edicije

dr Nenad Magazin, redovni profesor

Dekan Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu

Članovi komisije za izdavačku delatnost

dr Marica Petrović, vanredni profesor – predsednik

dr Zorica Srđević, redovni profesor – član

dr Ivana Davidov, redovni profesor – član

dr Dejan Beuković, vanredni profesor – član

dr Ksenija Mačkić, vanredni profesor – član

ISBN 978-86-7520-660-3

Autor

dr Danica Glavaš – Trbić, docent

Glavni i odgovorni urednik

dr Nenad Magazin, redovni profesor
Dekan Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu

Recenzenti

dr Katarina Đurić, redovni profesor
Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
dr Stanislav Zekić, redovni profesor
Ekonomski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
dr Bojan Matkovski, vanredni profesor
Ekonomski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Izdavač

Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Zabranjeno preštampavanje i fotokopiranje. Sva prava zadržava izdavač.

Štampanje odobrila Komisija za izdavačku delatnost, Poljoprivredni fakultet,
Novi Sad

Tiraž: 20

Mesto i godina štampanja: Novi Sad, 2026.

Odlukom Nastavno-naučnog veća Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu 1000/0102 broj 1357/3/9 od 07.09.2026. godine odobrava se izdavanje monografije pod nazivom „Konkurentnost agroprivrede Republike Srbije“ autora doc. dr Danice Glavaš – Trbić.

PREDGOVOR

Monografija „Konkurentnost agroprivrede Republike Srbije“ bavi se pitanjem konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije, njenim položajem na međunarodnom tržištu i faktorima koji određuju njenu konkurentsku poziciju. Konkurentnost predstavlja jedno od važnih pitanja savremenog privrednog razvoja i predmet je brojnih teorijskih i empirijskih istraživanja. Njeno proučavanje dobija poseban značaj u uslovima globalizacije, tehnološkog napretka, promena u međunarodnim trgovinskim tokovima i intenziviranja konkurencije na svetskom tržištu.

U tom kontekstu, konkurentnost agroprivrede ima poseban značaj, imajući u vidu njenu ulogu u proizvodnji hrane, korišćenju prirodnih resursa, spoljnotrgovinskoj razmeni i ukupnom privrednom razvoju. Za Republiku Srbiju ovo pitanje je posebno relevantno zbog značajnih prirodnih resursa i proizvodnih potencijala kojima raspolaže, ali i brojnih strukturnih, tehnoloških, finansijskih i institucionalnih ograničenja koja utiču na njihovo efikasno korišćenje. Pretvaranje raspoloživih potencijala u održive konkurentske prednosti zavisi od međusobnog delovanja niza ekonomskih, tehnoloških, organizacionih i institucionalnih činilaca, što zahteva njihovo istovremeno i povezano sagledavanje.

Monografija povezuje teorijska razmatranja međunarodne trgovine i konkurentnosti sa empirijskim istraživanjem položaja i konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije. Analiziraju se komparativne prednosti i trgovinska pozicija različitih sektora, odseka i grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, njihove promene kroz vreme, kao i faktori koji određuju konkurentnost agroprivrede. Posebna pažnja posvećena je odnosu između postojećih komparativnih prednosti i mogućnosti njihovog pretvaranja u održive konkurentske prednosti, uz istovremeno sagledavanje domaćih proizvodnih i razvojnih uslova od značaja za konkurentnost agroprivrede Republike Srbije.

Monografija se jednim delom zasniva na istraživanju sprovedenom u okviru doktorske disertacije „Faktori konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije“, odbranjene 2021. godine na Poljoprivrednom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Polazišta i saznanja proistekla iz tog istraživanja predstavljala su osnovu za dalje proučavanje konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije, koje je u ovoj monografiji prošireno i osavremenjeno u skladu sa promenama u međunarodnom ekonomskom i trgovinskom okruženju, kao i novim empirijskim saznanjima.

Veliku zahvalnost dugujem svojim recenzentima, dr Katarini Đurić, redovnom profesoru Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, dr Stanislavu Zekiću, redovnom profesoru Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu i dr Bojanu Matkovskom, vanrednom profesoru Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Njihova stručna zapažanja i konstruktivne sugestije doprinele su unapređenju i konačnom oblikovanju monografije.

Posebno zahvaljujem svojoj porodici na podršci i razumevanju koji su mi bili od velikog značaja tokom rada na ovoj monografiji.

Monografiju posvećujem svom tati.

Novi Sad, 2026. godine

doc. dr Danica Glavaš - Trbić

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. TEORIJE MEĐUNARODNE TRGOVINE I KONKURENTNOSTI: RAZVOJ I SAVREMENI PRISTUP	4
2.1 Razvoj teorija međunarodne trgovine: od merkantilizma do klasične teorije međunarodne trgovine.....	5
2.2 Neoklasične teorije međunarodne trgovine	9
2.3 Savremene teorije međunarodne trgovine: ekonomija obima, tehnologija i inovacije	11
2.4 Od teorija međunarodne trgovine ka savremenom konceptu konkurentnosti	13
2.4.1. Teorija konkurentskih prednosti Majkla Portera	14
2.4.2. Ograničenja Porterovog „Dijamant modela“ nacionalne konkurentnosti	20
3. KONCEPT I MERENJE KONKURENTNOSTI.....	23
3.1 Koncept konkurentnosti i izvori konkurentskih prednosti	23
3.2 Pristupi merenju konkurentnosti.....	32
3.2.1. Merenje nacionalne konkurentnosti	33
3.2.2. Merenje konkurentnosti proizvoda, grupa proizvoda i sektora	37
3.2.3. Porterov „Dijamant model“ kao okvir za analizu konkurentnosti	45
4. AGROPRIVREDA REPUBLIKE SRBIJE: STANJE, RESURSI I RAZVOJNI POTENCIJALI	47
5. SPOLJNOTRGOVINSKA POZICIJA AGROPRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE	77
6. KONKURENTNOST PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE U MEĐUNARODNOM OKRUŽENJU	86

6.1	Konkurentnost privreda sveta prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma.....	86
6.2	Konkurentnost privrede Republike Srbije prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma	91
6.3	Konkurentnost privreda sveta prema metodologiji Međunarodnog instituta za razvoj menadžmenta.....	96
7.	KONKURENTNOST AGROPRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE NA MEĐUNARODNOM TRŽIŠTU	100
7.1	Metodološki okvir istraživanja	100
7.2	Komparativne prednosti pojedinih sektora i odseka agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu.....	103
7.3	Komparativne prednosti pojedinih grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu	107
7.4	Dinamika kretanja komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu	112
7.5	Komparativne prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu pre, tokom i nakon pandemije COVID-19.....	115
7.6	Promene strukture komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu	116
7.7	Trgovinska pozicija poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu.....	117
7.8	Zaključna ocena komparativnih prednosti i trgovinske pozicije poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu.....	119
8.	FAKTORI KONKURENTNOSTI AGROPRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE	122
9.	ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	141
10.	LITERATURA	145

1. UVOD

Konkurentnost predstavlja jedno od ključnih pitanja savremenog ekonomskog razvoja, posebno u uslovima intenziviranja međunarodne trgovine, tehnoloških promena, globalizacije proizvodnih i trgovinskih tokova i sve izraženije međuzavisnosti nacionalnih privreda. U takvom okruženju, sposobnost jedne zemlje da svoje raspoložive resurse, proizvodne potencijale, znanje i tehnološke kapacitete pretvori u proizvode i usluge koji mogu uspešno konkurisati na međunarodnom tržištu predstavlja jedan od osnovnih preduslova dugoročnog privrednog razvoja. Konkurentnost zato više nije moguće posmatrati samo kroz prizmu troškova proizvodnje ili raspoloživosti prirodnih resursa, već kao složen i dinamičan proces u kojem se povezuju produktivnost, tehnologija, inovacije, ljudski kapital, institucije, tržište i sposobnost stvaranja dodate vrednosti.

Konkurentnost agroprivrede zauzima posebno mesto, imajući u vidu njenu povezanost sa korišćenjem prirodnih resursa, proizvodnjom hrane, prerađivačkom industrijom, trgovinom i nizom drugih delatnosti koje zajedno čine složen agroprehrambeni sistem. Agroprivreda obuhvata proizvodnju poljoprivrednih inputa, primarnu poljoprivrednu proizvodnju, preradu, skladištenje, transport, distribuciju i različite tržišne i uslužne aktivnosti. Pitanje konkurentnosti agroprivrede stoga prevazilazi pitanje uspešnosti pojedinačnog poljoprivrednog proizvođača i podrazumeva sagledavanje sposobnosti čitavog sektora da raspoložive resurse, znanje, kapital i tehnologiju pretvara u veću produktivnost, kvalitet, dodatnu vrednost i stabilnu tržišnu poziciju.

Značaj proučavanja konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije posebno proizlazi iz činjenice da ovaj sektor raspolaže značajnim prirodnim, proizvodnim i ljudskim potencijalima, ali se istovremeno suočava sa brojnim strukturnim, tehnološkim, finansijskim, institucionalnim i tržišnim ograničenjima. Poljoprivreda predstavlja značajnu privrednu delatnost Republike Srbije, kako sa stanovišta njenog doprinosa ukupnoj privrednoj aktivnosti, tako i zbog značajne uloge u spoljnotrgovinskoj razmeni. Republika Srbija raspolaže povoljnim agroekološkim uslovima, značajnim površinama poljoprivrednog zemljišta, dugom tradicijom poljoprivredne proizvodnje i razvijenom proizvodnom osnovom za veći broj biljnih i stočarskih proizvoda. Istovremeno, globalizacija, intenziviranje međunarodne konkurencije i promene na svetskom tržištu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda nameću potrebu za efikasnijim korišćenjem postojećih potencijala i njihovim pretvaranjem u održive konkurentne prednosti.

Republika Srbija ostvaruje izražene komparativne prednosti na međunarodnom tržištu u pojedinim sektorima, odsecima i grupama poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, što ukazuje na postojanje značajnog konkurentnog potencijala. Međutim, komparativne prednosti same po sebi ne predstavljaju garanciju dugoročne međunarodne konkurentnosti. Njihovo pretvaranje u održivu konkurentnu prednost zahteva kontinuirano unapređivanje produktivnosti, tehnološku modernizaciju, razvoj ljudskog kapitala, efikasnije korišćenje kapitala i infrastrukture, veću organizovanost proizvođača, razvoj prerađivačkih kapaciteta i snažniju tržišnu orijentaciju. Konkurentnost agroprivrede Republike Srbije treba posmatrati dinamički, ne samo kroz postojeći položaj na međunarodnom tržištu, već i kroz sposobnost

sektora da raspoložive potencijale kontinuirano pretvara u nove i održive izvore konkurentske prednosti.

Dodatni značaj ovom pitanju daje proces postepenog uključivanja Republike Srbije u evropske i šire međunarodne ekonomske tokove. Evropske integracije, liberalizacija trgovine, promene međunarodnih standarda, rast zahteva potrošača i intenziviranje konkurencije istovremeno stvaraju nove mogućnosti i nove izazove za agroprivredu Republike Srbije. U takvim uslovima postojeće komparativne prednosti predstavljaju važnu osnovu, ali njihova održivost sve više zavisi od tehnološkog napretka, znanja, inovacija, organizacionih sposobnosti, većeg stepena prerade i stvaranja proizvoda veće dodate vrednosti. Kvalitet, bezbednost hrane, standardizacija, pouzdanost isporuke, digitalizacija i sposobnost prilagođavanja zahtevima međunarodnog tržišta postaju sastavni elementi savremene konkurentnosti agroprivrede.

Iako je konkurentnost predmet brojnih teorijskih i empirijskih istraživanja, potreba za njenim daljim proučavanjem proizlazi iz složenosti samog koncepta, različitih pristupa njegovom merenju i promena koje se kontinuirano odvijaju u međunarodnom ekonomskom i trgovinskom okruženju. Poseban istraživački značaj ima povezivanje analiza međunarodne trgovine i komparativnih prednosti sa sagledavanjem širih ekonomskih, proizvodnih, tehnoloških, institucionalnih i organizacionih faktora koji određuju sposobnost agroprivrede da ostvarene potencijale pretvori u održivu konkurentsku prednost.

Predmet istraživanja ove monografije jeste sveobuhvatno sagledavanje konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije, njenog položaja u međunarodnoj trgovini, osnovnih determinanti konkurentnosti, postojećih potencijala i ograničenja, kao i mogućnosti njenog unapređenja. Konkurentnost se posmatra kao dinamičan i višedimenzionalan fenomen, pri čemu se posebna pažnja posvećuje odnosu između prirodnih i proizvodnih resursa, produktivnosti, strukture poljoprivrednih gazdinstava, ljudskog kapitala, tehnologije i inovacija, infrastrukture, finansiranja, organizacionog povezivanja, prerade, tržišne orijentacije i institucionalnog okruženja.

U monografiji se polazi od teorijskih shvatanja međunarodne trgovine i konkurentnosti, preko savremenih pristupa merenju konkurentnosti, do empirijske analize položaja i konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu. Posebna pažnja u monografiji posvećena je analizi međunarodne konkurentnosti poljoprivredno-prehrambenog sektora Republike Srbije, u okviru koje se ispituju komparativne prednosti različitih sektora, odseka i grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, kako struktura, tako i dinamika promena tokom različitih perioda. Na taj način omogućava se sagledavanje ne samo nivoa konkurentnosti i pozicije agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu, već i njenih strukturnih promena i otpornosti u uslovima velikih ekonomskih poremećaja, uključujući period pandemije COVID-19.

Posebno mesto u analizi zauzima sagledavanje faktora koji podstiču ili ograničavaju konkurentnost agroprivrede Republike Srbije. Struktura i veličina gazdinstava, usitnjenost poseda, dostupnost kapitala, tehnološka razvijenost, navodnjavanje, infrastruktura, kvalitet proizvoda, stepen prerade, organizaciono povezivanje, inovacije, digitalizacija i ljudski kapital posmatraju se kao međusobno povezane determinante konkurentnosti. Istovremeno, pažnja je posvećena institucionalnom i makroekonomskom okruženju, kao i ulozi javne podrške u stvaranju dugoročnih uslova za povećanje produktivnosti i konkurentnosti ovog sektora.

Cilj monografije jeste da na sistematičan način objedini teorijske i empirijske spoznaje o konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije i ukaže na ključne pravce njenog daljeg razvoja. Poseban cilj predstavlja identifikovanje područja u kojima postojeći potencijali nisu u

dovoljnoj meri pretvoreni u veću produktivnost, dodatnu vrednost i stabilniju međunarodnu tržišnu poziciju. Polazi se od shvatanja da dugoročno unapređenje konkurentnosti ne podrazumeva napuštanje postojećih komparativnih prednosti, već njihovo nadograđivanje znanjem, tehnologijom, inovacijama, kvalitetom, organizacijom i većim stepenom prerade.

Konkurentnost agroprivrede Republike Srbije, stoga, nije rezultat jednog izolovanog faktora, već međusobnog delovanja prirodnih i proizvodnih potencijala, kapitala, rada, znanja, tehnologije, infrastrukture, institucija i tržišnih uslova. U tom smislu, monografija nastoji da doprinese boljem razumevanju postojećeg položaja agroprivrede Republike Srbije, ključnih faktora koji oblikuju njenu konkurentnost i pravaca njenog daljeg unapređenja u uslovima promenljivog međunarodnog ekonomskog okruženja.

2. TEORIJE MEĐUNARODNE TRGOVINE I KONKURENTNOSTI: RAZVOJ I SAVREMENI PRISTUP

Konkurentnost predstavlja složen ekonomski koncept čiji se značaj i proučavanje posebno povećalo tokom poslednjih decenija XX veka, paralelno sa intenziviranjem međunarodne trgovine i globalizacijom svetske privrede. S obzirom na to da je konkurentnost jedan od najčešće korišćenih pojmova u međunarodnoj ekonomiji, njeno pravilno razumevanje i dalje predstavlja značajan istraživački izazov (Mizik, 2021). Osnove savremenog shvatanja konkurentnosti razvijale su se kroz duži istorijski period, počev od prvih teorija međunarodne trgovine koje su pokušavale da objasne izvore bogatstva nacija, motive uključivanja zemalja u trgovinu i faktore koji određuju njihovu uspešnost na međunarodnom tržištu.

Razvoj teorija međunarodne trgovine i konkurentnosti prolazio je kroz različite faze. Od merkantilističkog shvatanja bogatstva zasnovanog na akumulaciji plemenitih metala i ulozi države, preko Adama Smita, Davida Rikarda i Džona Stjuarta Mila kao predstavnika klasične ekonomske škole i njihovih teorija apsolutnih i komparativnih prednosti, pa do neoklasičnih modela zasnovanih na raspoloživosti faktora proizvodnje, ekonomiji obima, tehnologiji i inovacijama, menjalo se shvatanje izvora konkurentske prednosti zemalja.

Tradicionalne teorije međunarodne trgovine imale su značajan doprinos razumevanju međunarodne razmene, ali nijedna od njih pojedinačno ne može u potpunosti objasniti savremene tokove trgovine i konkurentnosti. Razvoj ekonomije, tehnološki napredak i povećana uloga znanja doveli su do nastanka savremenih teorija koje konkurentnost posmatraju kao rezultat sposobnosti zemalja i preduzeća da stvaraju, unapređuju i održavaju svoje prednosti na međunarodnom tržištu. Kako bi se u potpunosti shvatila današnja teorija konkurentnosti potrebno je poći od istorijske dimenzije razvoja samog koncepta, faza kroz koje je prolazio, razumevanja dinamike, glavnih nosilaca i ključnih pokretačkih faktora za koje se smatralo da imaju presudan uticaj na konkurentnost nacije, regiona, sektora i preduzeća.

Istorijski posmatrano, teorija konkurentnosti je prošla kroz nekoliko faza u svom razvoju. Ekonomske škole, ekonomisti, teorije, modeli i postavke koje su imale značajan uticaj na njeno formiranje jesu Klasična ekonomska škola sa predstavnicima Adamom Smitom, Davidom Rikardom i Džonom Stjuartom Milom; Neoklasična škola sa teorijama Hekšer–Ohlin, Hekšer–Ohlin–Samuelson, preko Leontijevog paradoksa, Stolper–Samjuelsonove teoreme, Teoreme Ribčinjskog, Linderove teorije sličnih zemalja, Ekonomije obima, Posnerove teorije tehnološkog jaza, Teorije životnog ciklusa proizvoda i drugih tradicionalnih teorija trgovine, do savremenih teorija međunarodne trgovine definisanih kroz koncept komparativne prednosti sa predstavnicima Prebišom, Singerom, Hirčmanom, do Nove teorije međunarodne trgovine sa predstavnicima Majklom Porterom i Balašom. Poseban doprinos savremenom razumevanju konkurentnosti dao je Majkl Porter, koji je konkurentske prednosti zemalja objasnio kroz međusobno povezane faktore objedinjene u okviru „Dijamant

modela“ konkurentnosti. Ovaj pristup predstavlja jednu od najznačajnijih teorijskih osnova za savremena istraživanja konkurentnosti sektora i privreda, uključujući i agroprivredu.¹

Tradicionalne teorije trgovine koje se proučavaju u ovom poglavlju nisu ni danas potpuno izgubile na značaju, već su od koristi za savremene teorije međunarodne trgovine. Teorija komparativnih prednosti je i danas osnova spoljnotrgovinskih politika mnogih zemalja sveta. S druge strane, nijedna od tradicionalnih teorija nije danas kompletno primenjiva jer je savremena ekonomija, međunarodna trgovina i politika toliko kompleksna da bi mogla da se objasni ovim pojednostavljenim modelima. U savremenom proučavanju konkurentnosti dominantno mesto imaju istraživanja Majkla Portera i njegov „Dijamant model“ konkurentnosti.

2.1 Razvoj teorija međunarodne trgovine: od merkantilizma do klasične teorije međunarodne trgovine

Merkantilizam predstavlja jedan od prvih značajnijih sistematskih pristupa razumevanju ekonomske moći i međunarodne trgovine. Ova ekonomska doktrina bila je dominantna u evropskim zemljama od XVI do XVIII veka, u periodu velikih geografskih otkrića, razvoja međunarodne trgovine, širenja tržišta, širenja kolonijalnih sistema i formiranja modernih nacionalnih država. U ovom periodu povećanje međunarodne razmene dovelo je do intenziviranja konkurencije između država i potrebe da se pronađu načini za povećanje nacionalnog bogatstva i ekonomske moći.

Dotadašnji feudalni sistem postepeno je ustupio mesto novom ekonomsko-političkom poretku, zasnovanom na drugačijem shvatanju privrede i ekonomskih odnosa. Tržište je postalo dominantno, dok su međunarodna trgovina i novčana privreda postajale sve značajniji pokretači ekonomskog razvoja. Istovremeno su jačale konkurencija i ekonomsko nadmetanje između država. Gradovi su se razvijali u važna trgovačka sedišta, trgovinska razmena se intenzivirala kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom nivou, a novac je postao nezaobilazan element ekonomskih aktivnosti. Pored gradova, jačale su i države, koje su širenjem kolonijalnih poseda širom sveta povećavale svoju ekonomsku i političku moć. U takvim okolnostima razvijale su se ideje merkantilizma, čiji su predstavnici poseban značaj pridavali međunarodnoj trgovini. Kako navode Cho i Moon (2013), rani merkantilisti zagovarali su politiku podsticanja izvoza uz istovremeno ograničavanje uvoza, smatrajući da se na taj način može ostvariti suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni. Cilj je bio da država izvozi što više domaćih proizvoda, dok bi uvoz stranih proizvoda trebalo svesti na najmanju moguću meru, a u idealnom slučaju država ne bi uvozila ništa već samo izvozila svoje proizvode. Prema merkantilističkom shvatanju, razlika između vrednosti izvoza i uvoza predstavljala je akumulirano srebro i zlato, što je osnovni pokazatelj bogatstva države (Brue, Grant, 2013; Sandmu, 2013; Kameron, Nil, 2011). Sumirajući prethodno izneto, osnovna ideja merkantilista bila je da se bogatstvo i moć države zasnivaju na akumulaciji bogatstva, odnosno plemenitih metala, pre svega zlata i srebra, što je uslovljavalo zalaganje za ostvarivanje pozitivnog spoljnotrgovinskog bilansa. U skladu sa tim, države su podsticale

¹ Detaljnije o razvoju teorije međunarodne trgovine i konkurentnosti videti u Glavaš-Trbić, D. (2021). Faktori konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije. Doktorska disertacija. Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.

izvoz domaćih proizvoda, dok su različitim protekcionističkim merama nastojale da ograniče uvoz i zaštite domaću proizvodnju.

Merkantilisti su međunarodnu trgovinu posmatrali kao konkurentsku borbu između država, odnosno kao „igru sa nultom sumom“, u kojoj dobit jedne zemlje predstavlja gubitak druge (Cho, Moon, 2013; Salvatore, 2014). Država je imala centralnu ulogu u ostvarivanju ekonomskih ciljeva kroz protekcionističke mere, carinsku politiku, ograničenja uvoza, zaštitu domaćih proizvođača, kontrolu trgovine i podsticanje strateških sektora privrede. Posebna pažnja bila je usmerena na razvoj industrije, trgovine i proizvodnje namenjene izvozu, dok je država imala centralnu ulogu u usmeravanju ekonomskih aktivnosti.

Veliki značaj merkantilizma za razvoj teorije konkurentnosti ogleda se u tome što je prvi istakao vezu između međunarodne trgovine, ekonomske snage države i sposobnosti zemlje da se nametne na svetskom tržištu. Iako su njegova shvatanja o trgovini kasnije kritikovana zbog preteranog naglašavanja državne intervencije i ograničavanja slobodne trgovine, posebno od strane predstavnika klasične ekonomske škole, pojedini elementi merkantilističke politike, kao što su zaštita strateških sektora i podsticanje izvozne konkurentnosti, prisutni su i u savremenim ekonomskim politikama. Međutim, shvatanje da međunarodna trgovina predstavlja sukob interesa država kasnije je zamenjeno stavom da trgovina može doneti koristi svim učesnicima. Kritiku merkantilističkih stavova najznačajnije su razvili predstavnici klasične ekonomske škole, koji su ukazali na značaj specijalizacije, slobodne trgovine i efikasnog korišćenja resursa kao osnova ekonomskog napretka.

Klasične teorije međunarodne trgovine. Klasična ekonomska škola razvila se krajem XVIII i tokom XIX veka, u vreme kapitalističke robne proizvodnje i ekspanzije ekonomskog sistema industrijskog kapitalizma koji se sve više širio u zemljama Zapadne Evrope. Nastala je i kao reakcija na dotadašnja merkantilistička shvatanja o međunarodnoj trgovini, uzrocima bogatstva nacije i na ulogu države u ekonomskom sistemu (Salvatore, 2014) i predstavlja jednu od najznačajnijih etapa u razvoju teorija međunarodne trgovine i ekonomskog razmišljanja o konkurentskim prednostima zemalja. Dok su merkantilisti smatrali da se bogatstvo države zasniva na akumulaciji plemenitih metala i ostvarivanju suficita u spoljnoj trgovini, predstavnici klasične škole ukazivali su da međunarodna razmena može doneti koristi svim zemljama učesnicama kroz specijalizaciju u proizvodnji onih dobara za koja imaju određene prednosti, kroz podelu rada i efikasnije korišćenje raspoloživih resursa. Takođe, zalagali su se za slobodno tržište, konkurenciju i smanjivanje državnog mešanja u ekonomske tokove. Osnovna pitanja kojima su se bavili predstavnici klasične škole odnosila su se na uzroke međunarodne trgovine i faktore koji određuju položaj zemalja u međunarodnoj podeli rada. Najznačajniji predstavnici klasične škole bili su Adam Smit, David Rikardo i Džon Stjuart Mil. Njihovi radovi postavili su temelje savremene teorije međunarodne trgovine i predstavljaju polaznu osnovu za kasniji razvoj teorija konkurentnosti.

Adam Smit i teorija apsolutnih prednosti. Adam Smit (1723–1790), osnivač klasične ekonomske škole, u delu „Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda“ iz 1776. godine razvio je teoriju apsolutnih prednosti. Za razliku od merkantilista, smatrao je da međunarodna trgovina nije odnos u kojem jedna zemlja ostvaruje dobit na račun druge, već proces u kojem sve zemlje mogu imati koristi ukoliko se specijalizuju za proizvodnju dobara koja proizvode efikasnije od ostalih zemalja. Adam Smit je u svom učenju pošao od jasne činjenice da dve zemlje, da bi dobrovoljno međusobno trgovale, obe moraju imati interesa i biti na dobitku od razmene. U suprotnom, ukoliko jedna zemlja ništa ne dobija ili samo gubi, ona jednostavno neće imati razloga da trguje (Salvatore, 2014).

Prema Adamu Smitu, svi učesnici u međunarodnoj trgovini mogu da imaju koristi od trgovine ukoliko se svaka zemlja specijalizuje za proizvodnju robe u kojoj je efikasnija i

ostvaruje **apsolutne prednosti**. Apsolutne prednosti se formiraju na osnovu razlika u apsolutnim troškovima proizvodnje u pojedinim zemljama. Zemlje imaju apsolutne prednosti u proizvodnji nekih proizvoda jer imaju manje troškove proizvodnje i ostvaruju efikasniju proizvodnju u odnosu na neke druge zemlje. Resursi se na ovaj način najefikasnije upotrebljavaju, a autput obe zemlje raste. Uvećanje autputa roba sa kojima se trguje je mera koristi od specijalizacije u proizvodnji i na raspolaganju je zemljama koje učestvuju u trgovini (Salvatore, 2014). Prema teoriji apsolutnih prednosti, zemlja treba da se specijalizuje u proizvodnji i izvozu dobra koja može proizvesti uz manje troškove ili veću produktivnost od drugih zemalja, dok bi trebalo da uvozi proizvode u kojima druge zemlje imaju veću efikasnost. Ovakvu međunarodnu trgovinu zasnovanu na apsolutnim prednostima Smit je nazvao „igra pozitivne sume“. Na taj način specijalizacija omogućava povećanje produktivnosti rada, veću ukupnu proizvodnju, efikasnije korišćenje resursa, unapređuje međunarodnu podelu rada i omogućava ostvarivanje koristi za sve učesnike međunarodne razmene (Salvatore, 2014). Prema Smitu, sve ovo doprinosi povećanju ukupnog blagostanja svih učesnika u međunarodnoj trgovini. Takođe, Smit je bio protiv mešanja i intervencije države, zagovarajući slobodnu trgovinu, individualizam pojedinca i nadmoć prirodnog poretka nad ljudskim institucijama. Specijalizacija, kooperacija i trgovina su bile izvor svetskog ekonomskog progressa.

Smitova teorija predstavlja prvu sistematsku ekonomsku analizu međunarodne trgovine i postavila je osnovu za kasniji razvoj teorija međunarodne trgovine, zalaganja za slobodnu trgovinu i konkurenciju, a pre svega osnovu za teoriju komparativnih prednosti.

David Rikardo i teorija komparativnih prednosti. Najznačajniji doprinos daljem razvoju klasične teorije međunarodne trgovine dao je David Rikardo (1772–1823). U delu „Principi političke ekonomije i oporezivanja“ iz 1817. godine unapredio je Smitovu teoriju apsolutnih prednosti formulisanjem teorije komparativnih prednosti. Živeo je u periodu kada se u Engleskoj učvršćivao industrijski kapitalizam i kada se društvo već jasno diferenciralo na tri osnovne klase: zemljoposjednike, industrijske kapitaliste i najamne radnike. Kao i Adam Smit, Rikardo je bio zagovornik ekonomskog liberalizma i slobodne trgovine.

Za razliku od Smita, koji je tvrdio da će zemlje trgovati ukoliko svaka od njih ima apsolutnu prednost u proizvodnji određenog proizvoda, Rikardo je postavio pitanje šta se dešava u slučaju kada jedna zemlja ima apsolutne prednosti u proizvodnji svih proizvoda. Njegov odgovor bio je pozitivan – zemlja može ostvariti koristi od trgovine ukoliko se specijalizuje za proizvodnju onih proizvoda kod kojih ima najveću relativnu prednost.

Za razliku od Smitovog pristupa, Rikardo je pokazao da zemlja može ostvariti koristi od međunarodne trgovine čak i kada nema apsolutnu prednost u proizvodnji nijednog proizvoda, odnosno čak i kada jedna zemlja ima apsolutne prednosti u proizvodnji svih proizvoda. Prema njegovoj teoriji, zemlja treba da se specijalizuje u proizvodnji onih dobara kod kojih ostvaruje najniže relativne, odnosno oportunitetne troškove, dok ostale proizvode treba da uvozi (Cho, Moon, 2013). Zemlja ne mora biti apsolutno najefikasniji proizvođač nekog proizvoda da bi ostvarila korist od trgovine, već je dovoljno da poseduje komparativnu prednost u odnosu na druge proizvode i zemlje (Cho, Moon, 2013). Na kraju, u realnosti je nemoguće da neka zemlja ima komparativne prednosti u proizvodnji svih vrsta roba (Pomfret, 2008).

Rikardov model zasniva se na pojednostavljenim pretpostavkama dve zemlje, dva proizvoda i jednog faktora proizvodnje – rada. Cena proizvoda određena je produktivnošću rada, pa će zemlja ostvariti komparativnu prednost u proizvodnji onih dobara kod kojih ima niže relativne troškove, odnosno ostvaruje najveću relativnu efikasnost (Salvatore, 2014).

Najpoznatija ilustracija ove teorije jeste Rikardov primer trgovine između Engleske i Portugalije u proizvodnji vina i tkanine. Iako je Portugalija imala apsolutne prednosti u proizvodnji oba proizvoda, prema principu komparativnih prednosti obe zemlje ostvaruju korist ukoliko se Portugalija specijalizuje za proizvodnju vina, a Engleska za proizvodnju tkanine, odnosno za proizvod u kojem ima relativno manji proizvodni nedostatak (Rikardo, 1983).

Međutim, iako predstavlja jedan od najvažnijih principa međunarodne ekonomije, Rikardov model ima određena ograničenja. On ne objašnjava poreklo komparativnih prednosti, odnosno zbog čega se produktivnost i troškovi proizvodnje razlikuju između pojedinih zemalja, zanemaruje razlike u raspoloživosti faktora proizvodnje, tehnološki napredak, transportne troškove i ekonomiju obima (Krugman, Obstfeld, 2009). Rikardo je međunarodnu trgovinu objašnjavao prvenstveno razlikama u produktivnosti rada, dok su kasnije teorije međunarodne trgovine nastojale da objasne ulogu drugih faktora, kao što su raspoloživost kapitala, prirodnih resursa, tehnologija i karakteristike tražnje (Salvatore, 2014). Rikardova teorija predstavljala je jednu od najznačajnijih osnova savremene teorije međunarodne trgovine, jer je pokazala da međunarodna razmena može biti korisna čak i kada postoje velike razlike u produktivnosti između zemalja. Uprkos svojim ograničenjima, teorija komparativnih prednosti ostala je jedna od najuticajnijih teorija međunarodne trgovine. Njeni osnovni principi i danas se primenjuju u analizama izvozne specijalizacije i međunarodne konkurentnosti različitih sektora, uključujući poljoprivredu i prehrambenu industriju. Savremena merenja konkurentnosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, kao što su indikatori otkrivene komparativne prednosti, zasnivaju se upravo na ideji da se konkurentnost pojedinih sektora može sagledati kroz njihovu sposobnost specijalizacije i uspešnog plasmana na međunarodnom tržištu.

Džon Stjuart Mil i teorija recipročne tražnje. Džon Stjuart Mil (1806–1873), poslednji veliki predstavnik klasične ekonomske škole, sistematizovao je i proširio ideje svojih prethodnika. U delu „Principi političke ekonomije“ iz 1848. godine unapredio je prethodne teorije međunarodne trgovine, posebno Rikardovu teoriju komparativnih prednosti, uključivanjem strane tražnje u analizu međunarodne razmene.

Mil je proširio Rikardovu teoriju vrednosti smatrajući da vrednost nekog proizvoda ne određuje samo rad uloženi u proizvodnju, već ukupni troškovi svih faktora proizvodnje, uključujući nadnice, rentu i profit. Njegov najveći doprinos teoriji međunarodne trgovine jeste uvođenje faktora tražnje u analizu.

Dok su Adam Smit i David Rikardo u objašnjenju međunarodne trgovine prvenstveno polazili od faktora ponude, odnosno troškova proizvodnje i produktivnosti, Mil je ukazao da koristi od međunarodne trgovine zavise i od intenziteta međusobne tražnje za proizvodima kojima zemlje trguju i preferencija potrošača. Prema njegovom shvatanju, koristi koje zemlje ostvaruju od međunarodne trgovine ne zavise samo od proizvodnih mogućnosti, već i od intenziteta međusobne tražnje za proizvodima kojima se trguje. Ovaj pristup poznat je kao **teorija recipročne tražnje**.

Prema Milovoj teoriji, uslovi međunarodne razmene određeni su odnosom između ponude izvoznih proizvoda jedne zemlje i tražnje za tim proizvodima u drugoj zemlji. Vrednost uvezene robe određena je vrednošću izvozne robe za kojom postoji tražnja u drugoj zemlji. Mil je definisao odnose međunarodne razmene kroz odnos cena po kojima jedna zemlja prodaje svoje proizvode na stranom tržištu i cena po kojima ona kupuje proizvode na inostranom tržištu. Ukoliko je odnos izvoznih i uvoznih cena povoljniji od uporednih troškova proizvodnje dva domaća proizvoda, zemlja ima interesa da se uključi u međunarodnu trgovinu. Time je pokazao da konkurentna pozicija zemlje ne zavisi isključivo

od proizvodnih mogućnosti uz niže troškove, već i od karakteristika međunarodnog tržišta i preferencija potrošača.

Milov doprinos predstavlja važan prelaz između klasičnih teorija međunarodne trgovine i kasnijih neoklasičnih i savremenih pristupa konkurentnosti koji u analizu uključuju međusobno delovanje faktora proizvodnje, tražnju i tržišne mehanizme.

Za razliku od klasičnih liberala koji su uglavnom zagovarali ograničenu ulogu države, Mil je smatrao da u određenim fazama razvoja privrednih sektora državna podrška može imati opravdanje, posebno u cilju razvoja i očuvanja konkurentnosti novih proizvodnih aktivnosti.

Adam Smit i njegovi sledbenici stvorili su veoma bitne osnove ekonomske misli, ali današnja globalna ekonomija je isuviše kompleksna da bi se razumela i objasnila kroz ove jednostavne i uprošćene modele međunarodne trgovine (Cho, Moon, 2013). S druge strane, iako su klasične ekonomske teorije nastale u drugačijim ekonomskim uslovima, njihovi osnovni principi, poput specijalizacije proizvodnje, slobodne trgovine, efikasnog korišćenja resursa i značaja međunarodne razmene, i danas predstavljaju polazište mnogih savremenih teorija za proučavanje međunarodne trgovine i konkurentnosti privrednih sektora.

2.2 Neoklasične teorije međunarodne trgovine

Neoklasične teorije međunarodne trgovine razvile su se početkom XX veka sa ciljem da objasne ograničenja klasičnih teorija, pre svega Rikardove teorije komparativnih prednosti. Dok je Rikardo međunarodnu trgovinu objašnjavao razlikama u produktivnosti rada, nije dao odgovor na pitanje zbog čega takve razlike nastaju među zemljama. Neoklasični ekonomisti nastojali su da objasne poreklo komparativnih prednosti polazeći od različite raspoloživosti faktora proizvodnje, poput rada, kapitala i zemljišta (Krugman, Obstfeld, 2009).

Najznačajniji doprinos neoklasične škole dali su švedski ekonomisti Eli Hekšer i Bertil Olin, koji su razvili model poznat kao **Hekšer–Olinov model** ili **teorija faktorskih proporcija**. Osnove modela postavio je Hekšer 1919. godine u publikovanom radu pod nazivom „Efekat spoljne trgovine na raspodelu dohotka“², dok ga je Olin sistematizovao i razradio u knjizi „Međuregionalna i međunarodna trgovina“³ iz 1933. godine. Njihov model predstavlja jednu od najuticajnijih teorija međunarodne trgovine i decenijama je bio dominantan okvir za objašnjenje međunarodne trgovine (Salvatore, 2014). Budući da se ovaj model zasniva na odnosu između raspoloživih različitih faktora proizvodnje u pojedinim zemljama i intenziteta njihovog korišćenja u proizvodnji različitih dobara, naziva se i **teorija faktorskih proporcija** (Krugman, Obstfeld, 2009).

Za razliku od Rikardovog modela, koji polazi od jednog faktora proizvodnje – rada, Hekšer–Olinov model zasniva se na dva osnovna faktora proizvodnje, radu i kapitalu. Prema ovoj teoriji, zemlje ostvaruju komparativne prednosti zbog različite raspoloživosti faktora proizvodnje. Zemlja će izvoziti proizvode čija proizvodnja intenzivno koristi faktor kojim raspolaže u izobilju, dok će uvoziti proizvode koji zahtevaju intenzivnije korišćenje faktora koji su u toj zemlji relativno oskudni (Cho, Moon, 2013; Krugman, Obstfeld, 2009).

² Naziv u originalu: Heckscher, E. (1919). The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income, Ekonomisk Tidskrift, 497-512.

³ Naziv knjige u originalu: Ohlin, B. (1933). Interregional and International Trade. Harvard University Press, Cambridge.

Na taj način, razlike u raspoloživosti faktora proizvodnje određuju razlike u proizvodnim troškovima, što dovodi do razlike u komparativnim prednostima, a to dalje predstavlja osnovu međunarodne specijalizacije. Zemlja bogata kapitalom imaće prednost u proizvodnji kapitalno intenzivnih proizvoda, dok će zemlja bogata radom ostvarivati prednosti u proizvodnji radno intenzivnih proizvoda (Pomfret, 2008; Krugman, Obstfeld, 2009; Salvatore, 2014). Zemlja će težiti da se specijalizuje i izvozi proizvode čija proizvodnja intenzivno koristi faktore proizvodnje kojima raspolaže u izobilju. Takođe, prema Rikardovom modelu svi učesnici u međunarodnoj trgovini imaju koristi od razmene, dok prema Olinu koristi od međunarodne trgovine mogu biti različite u zavisnosti od cene robe i faktora proizvodnje koji se uvoze i izvoze.

U kontekstu agroprivrede, zemlje koje raspolažu kvalitetnim poljoprivrednim zemljištem, povoljnim klimatskim uslovima i odgovarajućim prirodnim resursima mogu ostvariti komparativne prednosti u proizvodnji i izvozu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (Cho, Moon, 2013).

Hekšer–Olinov model zasniva se na nizu pojednostavljenih pretpostavki, među kojima se izdvajaju postojanje dve zemlje, dva proizvoda i dva faktora proizvodnje, identična tehnologija proizvodnje, savršena konkurencija, nepostojanje transportnih troškova i trgovinskih barijera, kao i potpuna mobilnost faktora proizvodnje unutar zemlje, ali ne i između zemalja (Salvatore, 2014). U praksi tehnologija nije ista u svim zemljama, tržišta nisu savršeno konkurentna, postoje trgovinske barijere i transportni troškovi. Takođe, model ne objašnjava pojave poput trgovine između zemalja sa sličnim faktorima proizvodnje i razloge razlika u produktivnosti. Iako ove pretpostavke ograničavaju njegovu primenljivost u realnim uslovima, model je predstavljao značajan napredak u odnosu na klasične teorije, jer je objasnio poreklo komparativnih prednosti kroz raspoloživost proizvodnih faktora.

Na osnovama Hekšer–Olinovog modela razvijen je čitav niz teorijskih dopuna koje su dodatno proširile razumevanje međunarodne trgovine. Jedna od najznačajnijih jeste **Hekšer–Olin–Samuelsonova teorema**, poznata i kao **Teorema o izjednačavanju cena faktora proizvodnje**. Prema ovoj teoremi, slobodna međunarodna trgovina dovodi do približavanja cena faktora proizvodnje između zemalja, jer se kroz razmenu dobara posredno razmenjuju i faktori proizvodnje ugrađeni u ta dobra (Salvatore, 2014). Ipak, brojna empirijska istraživanja pokazala su da se u praksi potpuno izjednačavanje cena faktora retko ostvaruje zbog tehnoloških razlika, transportnih troškova, trgovinskih barijera i drugih tržišnih ograničenja (Krugman, Obstfeld, 2009; Cho, Moon, 2013; Salvatore, 2014).

Dalji razvoj Hekšer–Olinovog modela predstavljala je **Stolper–Samuelsonova teorema**, koja analizira uticaj međunarodne trgovine na raspodelu dohotka unutar svake zemlje i njen uticaj na relativne cene faktora proizvodnje, za razliku od prethodnih teorija koje su se bazirale na razlikama cena faktora proizvodnje između više zemalja. Osnovni zaključak ove teoreme jeste da liberalizacija trgovine povećava dohodak faktora proizvodnje kojim zemlja raspolaže u izobilju, dok istovremeno može smanjiti realni dohodak faktora koji su relativno oskudni. Time je pokazano da međunarodna trgovina ne utiče jednako na sve učesnike u privredi, iako doprinosi povećanju ukupnog ekonomskog blagostanja (Salvatore, 2014; Cho, Moon, 2013).

U modelima međunarodne trgovine koji polaze od jednog faktora proizvodnje, međunarodna razmena donosi koristi svim učesnicima, dok u modelima sa dva faktora proizvodnje međunarodna trgovina može dovesti do dobitaka za jedan faktor i gubitak za drugi. Ipak, zemlja u celini ostvaruje koristi od liberalizacije trgovine.

Važan doprinos razvoju neoklasične teorije predstavlja i **Ribčinskijeva teorema**, prema kojoj, uz konstantnu cenu proizvoda, povećanje raspoloživosti jednog faktora

proizvodnje dovodi do više nego proporcionalnog rasta proizvodnje dobara koja intenzivno koriste taj faktor, uz istovremeno smanjenje proizvodnje dobara koja koriste drugi faktor. Ova teorema ukazuje na značaj promena u raspoloživosti resursa za promenu proizvodne strukture i međunarodne specijalizacije zemlje (Cho, Moon, 2013; Salvatore, 2014). Jedan od slučajeva u kojima se ova teorema može primeniti odnosi se na zemlje sa radnom snagom u izobilju i brzim rastom ponude radne snage (Pomfret, 2008).

Jedan od najznačajnijih izazova za Hekšer–Olinov model predstavlja **Leontijevljev paradoks**. Analizirajući strukturu spoljne trgovine SAD-a, Vasilij Leontijev je utvrdio rezultate koji su bili suprotni predviđanjima Hekšer–Olinove teorije. Iako su SAD smatrane kapitalom bogatom zemljom, istraživanje je pokazalo da njihov izvoz sadrži relativno više rada nego kapitala (Pomfret, 2008). Kao moguća objašnjenja paradoksa navode se činjenice da radna snaga u SAD-u ima viši nivo obrazovanja i produktivnosti, da model ne uključuje ljudski kapital i prirodne resurse, kao i da carinska politika može uticati na rezultate trgovine. Ovaj rezultat podstakao je brojna istraživanja i razvoj novih teorijskih pristupa koji su u analizu uključili ljudski kapital, tehnološki napredak, prirodne resurse i ekonomiju obima kao dodatne izvore međunarodne konkurentnosti (Cho, Moon, 2013; Salvatore, 2014).

Uprkos pojedinim ograničenjima i kritikama, neoklasične teorije međunarodne trgovine predstavljaju važnu etapu u razvoju ekonomske misli. Njihov osnovni doprinos ogleda se u objašnjenju da međunarodna konkurentnost ne zavisi isključivo od produktivnosti rada, već i od raspoloživosti i strukture faktora proizvodnje. Time su postavile teorijsku osnovu za razvoj savremenih teorija međunarodne trgovine i konkurentnosti, koje će dodatno naglasiti ulogu tehnologije, inovacija, ekonomije obima, institucija i konkurentskog okruženja u ostvarivanju međunarodne konkurentne prednosti.

2.3 Savremene teorije međunarodne trgovine: ekonomija obima, tehnologija i inovacije

Savremene teorije međunarodne trgovine razvijene su tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka kao odgovor na ograničenja neoklasičnih teorija u objašnjavanju savremenih tokova međunarodne razmene. Dok Hekšer–Olinov model međunarodnu trgovinu objašnjava razlikama u raspoloživosti faktora proizvodnje, savremeni pristupi ukazuju da značajnu ulogu imaju i ekonomija obima, diferencijacija proizvoda, tehnološke inovacije, istraživanje i razvoj, kao i dinamika promena konkurentskih prednosti. Savremene teorije međunarodne trgovine posebno su usmerene na objašnjenje trgovine između razvijenih zemalja koje raspolažu sličnim faktorima proizvodnje, ali ipak ostvaruju intenzivnu međusobnu razmenu.

Linderova teorija sličnosti zemalja. Ova teorija se još naziva teorija sličnosti zemalja, sličnosti preferencija ili teorija o preklapajućim tražnjama. Linderova teorija predstavlja jedno od prvih odstupanja od tradicionalnih teorija međunarodne trgovine, jer naglasak sa ponude premešta na stranu tražnje. Osnovna pretpostavka ove teorije jeste da će zemlja najpre razviti proizvod za koji postoji dovoljno velika domaća tražnja, čime ostvaruje ekonomiju obima i stiče konkurentsku prednost, a zatim isti proizvod izvoziti u zemlje čiji potrošači imaju sličan nivo dohotka i slične preferencije (Cho, Moon, 2013; Salvatore, 2014).

Za razliku od Hekšer–Olinovog modela, koji trgovinu objašnjava razlikama među zemljama, Linderova teorija polazi od pretpostavke da se značajan deo međunarodne trgovine

odvija upravo između zemalja sa sličnim ekonomskim karakteristikama. Njena najveća vrednost ogleda se u uvođenju domaće tražnje i ekonomije obima kao važnih determinanti međunarodne konkurentnosti, što je kasnije postalo značajno polazište i za Porterov „Dijamant model“ konkurentskih prednosti (Cho, Moon, 2013).

Ekonomija obima. Teorija ekonomije obima polazi od pretpostavke da povećanjem obima proizvodnje dolazi do smanjenja prosečnih troškova po jedinici proizvoda. Takođe, ukoliko se ulaganja dvostruko povećaju, prihodi će se uvećati mnogo više od dvostruko. Na ovaj način povećava se konkurentnost preduzeća i nacionalnih privreda. U uslovima rastućih prinosa na obim zemlje ostvaruju koristi specijalizacijom u proizvodnji ograničenog broja proizvoda i njihovim plasmanom na međunarodno tržište (Salvatore, 2014; Cho, Moon, 2013). U stvarnosti veliki broj sektora karakteriše ekonomija obima, tako da je proizvodnja efikasnija ukoliko je obim same proizvodnje veći. Tamo gde postoji ekonomija obima, proizvodnja sektora će se zbog udvostručenja inputa više nego udvostručiti (Krugman, Obstfeld, 2009). Model su nezavisno jedan od drugog razvili Pol Krugman i Kevin Lankaster.

Ovaj pristup predstavlja osnovu za objašnjenje intraindustrijske trgovine, odnosno istovremenog izvoza i uvoza sličnih ili diferenciranih proizvoda unutar iste industrije. Takav oblik trgovine posebno je izražen između razvijenih zemalja koje raspolažu sličnim tehnologijama, kapitalom i kvalifikovanim radnom snagom, zbog čega klasične teorije zasnovane na komparativnim prednostima nisu dovoljne za njegovo objašnjenje (Krugman, Obstfeld, 2009).

Prema Krugmanovom modelu, međunarodna trgovina omogućava preduzećima pristup većem tržištu, veću specijalizaciju proizvodnje i niže troškove, dok potrošačima obezbeđuje širi izbor diferenciranih proizvoda po nižim cenama. Međutim, dugoročno, izražena ekonomija obima može doprineti koncentraciji tržišta i nastanku oligopolskih ili monopolskih struktura (Krugman, Obstfeld, 2009; Salvatore, 2014).

Neotehnološke teorije međunarodne trgovine. Dalji razvoj teorije međunarodne trgovine usledio je pod uticajem ubrzanog tehnološkog razvoja i inovacija, koje su postale važan izvor međunarodne konkurentnosti. Neotehnološke teorije međunarodne trgovine formirale su se tokom 1960-ih godina, polazeći od pretpostavke da konkurentska prednost nije određena isključivo raspoloživošću faktora proizvodnje ili ekonomijom obima, već i sposobnošću zemlje da razvija, primenjuje i komercijalizuje nove tehnologije. U ovu grupu najčešće se svrstavaju **Posnerov model tehnološkog jaza** i **Vernonova teorija životnog ciklusa proizvoda (Vernonov model)**, koji se mogu posmatrati kao proširenje Hekšer–Olinovog modela u uslovima tehnoloških promena (Salvatore, 2014). I druge savremene teorije konkurentnosti dopunile su svoj koncept novim faktorom – tehnologijom, jer tehnološka superiornost može takođe stvoriti konkurentsku prednost. Mnogi savremeni naučnici ističu pozitivnu vezu između tehnologije i konkurentnosti (Porter, 1990; Lall, 2001; Wignaraja, 2003).

Model tehnološkog jaza (Posnerova teorija). Posnerova teorija tehnološkog jaza objašnjava međunarodnu trgovinu razlikama u tehnološkom razvoju između zemalja. Zemlja koja prva razvije novu tehnologiju ili inovativan proizvod stiče privremenu monopolsku poziciju i ostvaruje komparativnu prednost u međunarodnoj trgovini. Vremenom, kako druge zemlje usvajaju istu tehnologiju, tehnološki jaz se smanjuje, a početna konkurentska prednost zemalja inovatora slabi, zbog čega je kontinuirano inoviranje osnovni uslov za njeno očuvanje (Salvatore, 2014). Preduzeća-inovatori mogu zadržati dominantnu poziciju na tržištu kontinuiranim uvođenjem novih proizvoda i novih proizvodnih procesa.

Iako uspešno objašnjava nastanak privremenih tehnoloških prednosti, ovaj model ne daje odgovor na pitanje zbog čega pojedini proizvodi zadržavaju vodeću poziciju na međunarodnom tržištu i nakon što inovacija postane široko dostupna.

Teorija životnog ciklusa proizvoda (Vernonov model). Tradicionalne teorije međunarodne trgovine, kao ni Posnerova teorija tehnološkog jaza ne pružaju odgovor na praktičnu situaciju – neki proizvodi zadržavaju vodeće mesto na svetskom tržištu uprkos teoriji tehnološkog jaza po kojoj bi vrlo brzo trebalo da izgube tu poziciju jer i drugi sa vremenom usvajaju nove tehnologije. Na navedeno ograničenje odgovara Vernonova teorija životnog ciklusa proizvoda, prema kojoj se međunarodna konkurentnost proizvoda menja tokom njegovog životnog ciklusa. U početnoj fazi novi proizvod razvija se i proizvodi u tehnološki razvijenim zemljama koje raspolazu kapitalom, znanjem i visokoobrazovanom radnom snagom. Kako proizvod sazreva, proizvodni proces postaje standardizovan, troškovi proizvodnje dobijaju na značaju, a proizvodnja se postepeno premešta u zemlje sa nižim troškovima rada putem međunarodnih investicija ili prenosa tehnologije (Cho, Moon, 2013; Salvatore, 2014).

Vernon razlikuje četiri faze životnog ciklusa proizvoda: uvođenje, rast, zrelost i opadanje. Tokom tih faza komparativna prednost prelazi sa zemlje inovatora na zemlje koje uspešno usvajaju standardizovanu tehnologiju i ostvaruju niže troškove proizvodnje. Na taj način teorija objašnjava promenu obrazaca međunarodne trgovine kroz vreme, kao i povezivanje inovacija, stranih direktnih investicija i međunarodne specijalizacije (Salvatore, 2014).

U svojim daljim istraživanjima i radovima Vernon je objasnio da su sa vremenom promenjene neke od osnovnih postavki na kojima se zasnivala njegova teorija i da se to donekle odražava i na širinu primene ove teorije pa i na zaključke izvedene na osnovu nje. Vernonova teorija ostaje primenjiva za kompanije koje su u razvoju, koje se još nisu dovoljno pozicionirale na izvoznim međunarodnim tržištima, kao i za slabije razvijene zemlje koje žele da prihvate i primene inovacije razvijenih zemalja sveta.

Savremene teorije međunarodne trgovine značajno su proširile neoklasični okvir analizom faktora koji prevazilaze raspoloživost rada i kapitala. Uvođenjem ekonomije obima, diferencijacije proizvoda, domaće tražnje, tehnoloških inovacija i životnog ciklusa proizvoda omogućeno je potpunije objašnjenje savremenih obrazaca međunarodne trgovine, naročito trgovine između razvijenih zemalja i uloge tehnološkog napretka u stvaranju i promeni međunarodnih konkurentskih prednosti.

2.4 Od teorija međunarodne trgovine ka savremenom konceptu konkurentnosti

Savremeni koncept konkurentnosti razvijao se kroz postepeno napuštanje tradicionalnog shvatanja međunarodne trgovine. Klasične teorije međunarodne trgovine, posebno teorija apsolutnih prednosti Adama Smita, Rikardova teorija komparativnih prednosti i Hekšer–Olinov model, objašnjavale su konkurentsku poziciju zemalja prvenstveno na osnovu raspoloživosti prirodnih resursa, kapitala i radne snage. Prema ovim teorijama, zemlje ostvaruju prednosti u proizvodnji onih proizvoda za koje poseduju povoljniju kombinaciju faktora proizvodnje.

Razvoj globalne ekonomije, tehnološki napredak i povećanje značaja znanja i inovacija pokazali su ograničenja tradicionalnih teorija. Zemlje koje nisu raspolagale

značajnim prirodnim resursima ili jeftinom radnom snagom uspele su da ostvare visoku konkurentnost zahvaljujući inovacijama, obrazovanju, razvijenoj infrastrukturi, efikasnom poslovnom okruženju i sposobnosti preduzeća da stvaraju nove vrednosti. Na taj način konkurentnost je prestala da se posmatra kao posledica postojećih i nasleđenih prednosti, već kao rezultat procesa stvaranja, unapređivanja i održavanja konkurentskih sposobnosti.

Najznačajniji doprinos savremenom konceptu konkurentnosti dao je Majkl Porter kroz teoriju konkurentskih prednosti i razvoj „Dijamant modela“ nacionalne konkurentnosti. Porter je konkurentnost povezao sa sposobnošću privrede da kontinuirano povećava produktivnost, razvija inovacije i stvara uslove u kojima preduzeća mogu ostvariti uspeh na međunarodnom tržištu (Porter, 1990). Njegov pristup predstavlja prelazak sa statičkog shvatanja konkurentnosti ka dinamičkom modelu u kojem se konkurentske prednosti stvaraju kroz interakciju preduzeća, institucija i poslovnog okruženja.

Na bazi Porterovog „Dijamant modela“ formirani su i drugi savremeni modeli konkurentnosti. Rugman i De Kruz (1993) formirali su „Dupli dijamant model“, Cho (1994) „Model zasnovan na devet faktora konkurentnosti“ i Moon, Rugman i Verbeke (1995) „Generalizovani dupli dijamant model“.

2.4.1. Teorija konkurentskih prednosti Majkla Portera

Krajem 20. veka Majkl Porter dao je značajan doprinos novoj teoriji međunarodne trgovine i konkurentnosti i definisao **Teoriju konkurentskih prednosti** koja je postavila nove osnove za razumevanje međunarodne konkurentnosti. Majkl Porter je američki akademik, ekonomista, profesor na Univerzitetu Harvard, u Harvard školi biznisa u Bostonu, SAD, i jedan od najznačajnijih savremenih autora iz oblasti strategijskog menadžmenta, konkurentnosti i ekonomskog razvoja. Njegova istraživanja obuhvataju industrijsku konkurenciju, strategiju preduzeća, razvoj nacionalne konkurentnosti i ulogu poslovnog okruženja u stvaranju konkurentskih prednosti.

Najvažniji doprinos ovoj oblasti Porter je dao kroz višegodišnji projekat istraživanja uspešnih kompanija iz deset zemalja sveta, čiji su rezultati objavljeni u knjizi „Komparativne prednosti nacije“ (1990). Cilj istraživanja bio je da se objasni zbog čega određene zemlje ostvaruju veću konkurentnost od drugih i zašto pojedine industrije unutar jedne zemlje postaju uspešnije od drugih. „Ključno pitanje je kako određeno okruženje utiče i oblikuje firmu i njenu konkurentnost tokom vremena. Ili, šire posmatrano, zašto neke organizacije uspevaju u poslovanju, a neke ne“ (Porter, 1990). Porter je zaključio da konkurentnost nije rezultat samo raspoloživih prirodnih resursa ili troškova proizvodnih faktora, već posledica složenog odnosa između preduzeća, tržišta, institucija i nacionalnog poslovnog okruženja.

Ispitao je dotadašnje teorije konkurentnosti poput teorije komparativnih prednosti i Hekšer–Olinove teorije, koje su izvore konkurentnosti zasnivale na proizvodnim faktorima i zagovarale tezu da se konkurentnost zahvaljujući tim faktorima stiče i nasleđuje, a ne da se stvara. Kritikovao je tradicionalnu teoriju Adama Smita i Davida Rikarda smatrajući je netačnom, nepotpunom i statičnom. Između ostalog, dotadašnje teorije ne daju precizan odgovor na pitanje zašto su neka preduzeća konkurentnija na međunarodnom tržištu od drugih preduzeća u toj zemlji ili sličnih preduzeća iz drugih zemalja. Prosperitet i konkurentnost se stvaraju, a ne nasleđuju kroz prirodne resurse i osnovne faktore. U svojim kritikama ranijih

teorija ističe jasnu razliku između nacionalne konkurentske prednosti i komparativnih prednosti iz teorije trgovine prema Hekšer–Olinovom modelu.

Za razliku od tradicionalnih teorija koje su konkurentske prednosti uglavnom posmatrale kao nasleđene, Porter smatra da se konkurentske prednosti stvaraju i razvijaju kroz vreme, a ne nasleđuju kroz prirodne resurse i osnovne faktore. Prirodni resursi i osnovni faktori proizvodnje mogu predstavljati početnu prednost, ali dugoročna konkurentnost zavisi od sposobnosti zemlje i preduzeća da stvaraju napredne faktore proizvodnje, kao što su znanje, tehnologija, inovacije, kvalifikovana radna snaga i razvijena infrastruktura.

Porter posebno naglašava razliku između komparativnih i konkurentskih prednosti. Komparativne prednosti zasnivaju se na raspoloživim resursima i relativnim troškovima proizvodnje, dok konkurentske prednosti nastaju kroz sposobnost preduzeća da inoviraju, unapređuju proizvode i proizvodne procese i efikasnije koriste raspoložive resurse. Prema Porteru, osnovni nosioci konkurentnosti nisu države kao celina, već preduzeća i industrije koje posluju u određenom poslovnom okruženju. Zbog toga nacionalna konkurentnost predstavlja rezultat produktivnosti domaćih kompanija.

Porter konkurentnost nacije povezuje sa sposobnošću da se stanovništvu obezbedi visok i održiv životni standard. „Ključni ekonomski cilj svake nacije je da stvori što viši životni standard i da ga povećava, a to se meri kroz dohodak po stanovniku. Rast životnog standarda zavisi od kapaciteta domaćih firmi da dostignu visok nivo produktivnosti, koja predstavlja vrednost proizvedenog outputa po jedinici rada ili kapitala, i da se sa vremenom povećava“ (Porter, 1990; Porter, 2008). Osnovni pokazatelj tog procesa jeste produktivnost, odnosno vrednost proizvedenih dobara i usluga po jedinici rada ili kapitala. Zemlja može povećati svoju konkurentnost samo ukoliko povećava produktivnost svojih preduzeća, razvija inovacije i omogućava specijalizaciju u oblastima u kojima može ostvariti najveću efikasnost.

Porterov „Dijamant model“ nacionalne konkurentnosti

Centralni element Porterove teorije predstavlja „Dijamant model“ nacionalne konkurentnosti, koji objašnjava faktore koji utiču na stvaranje konkurentskih prednosti određenih industrija i zemalja. Danas je široko upotrebljavan, prihvaćen kao standardni instrument u analizi konkurentnosti, koristi se kako u praksi od strane menadžera, tako i od strane ekonomista i naučnika u naučnim istraživanjima (Pitts, Lagnevik, 1998).

Model se sastoji od četiri osnovne grupe međusobno povezanih faktora, dok su dodatno uključeni uticaj države i nepredviđeni događaji. Svi ovi faktori su u međusobnoj interakciji i tako oblikuju okruženje u kojem posluje preduzeće i razvija svoje konkurentske prednosti (Porter, 1990).

Prvu grupu faktora predstavljaju **opšti uslovi ili faktorski uslovi**, odnosno raspoloživi faktori proizvodnje koji stvaraju osnovu za razvoj konkurentnosti. Porter smatra da tradicionalna podela faktora proizvodnje na kapital, zemlju i rad nije dovoljna za objašnjenje savremenih konkurentskih prednosti. Zbog toga ove faktore deli na ljudske resurse, materijalne (fizičke) resurse, znanje i informacije, kapital i infrastrukturu (Porter, 1998). Poseban značaj imaju napredni faktori, poput obrazovanja, naučnoistraživačkog potencijala, tehnologije i infrastrukture, jer oni omogućavaju stvaranje održivih konkurentskih prednosti.

Druga grupa faktora odnosi se na **uslove tražnje**. Pod uslovima tražnje se, pre svega, podrazumeva pritisak kupaca koji utiče na ponudu i usmerava je, u smislu količine, cene, kvaliteta i pratećih usluga. Uslovi tražnje određeni su sa tri osnovne karakteristike koje utiču

na stvaranje konkurentskih prednosti: uslovi domaće tražnje; obim tražnje, broj kupaca i faktori rasta domaće tražnje; i internacionalizacija domaće tražnje (Porter, 1990). Porter smatra da domaće tržište ima značajnu ulogu u razvoju konkurentnosti jer zahtevni i sofisticirani potrošači podstiču kompanije da unapređuju kvalitet proizvoda, uvode inovacije i brže odgovaraju na tržišne promene. Nije presudan samo obim domaće tražnje, već njena priroda, kvalitet i sposobnost da podstakne razvoj novih proizvoda i usluga.

Treća grupa faktora odnosi se na **srodne i podržavajuće industrije**. Ova grupa podrazumeva konkurentske industrije na domaćem tržištu koje proizvode slične proizvode, povezane industrije, dobavljače i prateće industrije i druge poslovne organizacije koje stvaraju okruženje koje omogućava veću efikasnost i inovativnost. Razvijenost pratećih industrija može značajno uticati na efikasnost i troškove poslovanja, dok prisustvo srodnih i konkurentskih grana privrede doprinosi intenziviranju konkurencije i podstiče unapređenje poslovanja svih učesnika u lancu vrednosti. Poseban značaj Porter daje klasterima, odnosno geografskoj koncentraciji međusobno povezanih preduzeća i institucija koje zajedničkim delovanjem povećavaju produktivnost i konkurentnost (Porter, 1998).

Četvrta grupa faktora jeste **strategija firme, struktura i rivalstvo**. Porter smatra da način organizovanja preduzeća, poslovna strategija i intenzitet konkurencije na domaćem tržištu imaju veliki uticaj na međunarodni uspeh. Snažna domaća konkurencija podstiče kompanije da unapređuju poslovanje, uvode nove tehnologije i razvijaju inovativna rešenja. Porter predlaže sledeće strategije za podizanje konkurentnosti firme, industrije i sektora: (1) strategija nižih troškova (efikasnija proizvodnja, snižavanje troškova, prodaja proizvoda sa što nižim cenama koje ne narušavaju kvalitet tog proizvoda); (2) strategija diferencijacije, gde se predlaže proizvodnja proizvoda koji su drugačiji i superiorniji u odnosu na proizvode konkurencije, kroz kvalitet, brend, specijalne karakteristike i drugo, odnosno stvaranje novih karakteristika ili vrednosti proizvoda. Veća diferencijacija u odnosu na konkurenciju stvara mogućnost preduzeću da se izdvoji od konkurencije (Hoskisson et al., 2008; Porter, 1980).

Pored četiri osnovne grupe faktora, Porter je u model uključio i dva dodatna (eksterna) elementa. Prvi dodatni (eksterni) element predstavlja **uticaj države**, koja deluje na sve prethodne elemente, ali ne treba direktno da stvara konkurentske prednosti, ne treba da bude glavni pokretač i stvaralac konkurentskih prednosti, već treba da obezbeđuje povoljno poslovno okruženje kroz obrazovnu politiku, razvoj infrastrukture, podsticanje inovacija, pomoć u stvaranju i razvoju klastera i stvaranje uslova za konkurenciju (Wignaraja, 2003). Drugi dodatni (eksterni) element predstavljaju **šanse i nepredviđeni događaji**, u koje se ubrajaju događaji na koje preduzeće ne može da utiče, pojave koje se dešavaju nepredviđeno, a imaju negativan uticaj, poput ratova, ekonomskih kriza, prirodnih nepogoda ili katastrofa, tehnoloških promena ili drugih okolnosti koje mogu različito uticati na konkurentsku poziciju zemalja i kompanija.⁴ Šanse i slučajne okolnosti Porter je svrstao u eksterni element „Dijamant modela“ i uvrstio razne pojave koje se mogu desiti nepredviđeno, koje se ne mogu ili se teško mogu kontrolisati, a koje na jednu naciju i/ili firmu mogu negativno delovati na stvaranje ili održavanje postojećih konkurentskih prednosti, dok za drugu mogu imati povoljan uticaj (Porter, 1996; Porter, 2008).

⁴ Detaljnije u Porter, M.E. (1990). The Comparative Advantage of Nations, Free Press, New York.

Inovacije, produktivnost i klasteri kao osnova konkurentskih prednosti

Jedna od najvažnijih karakteristika Porterovog pristupa jeste shvatanje konkurentnosti kao dinamičkog procesa koji se zasniva na inovacijama i stalnom unapređenju poslovanja. Za razliku od tradicionalnih teorija koje su konkurentsku prednost vezivale za postojeće resurse i osnovne faktore proizvodnje, Porter ističe da se dugoročna konkurentnost ostvaruje sposobnošću preduzeća da stvaraju nove proizvode, unapređuju proizvodne procese, razvijaju nove tehnologije i efikasnije koriste raspoložive resurse.

Prema Porteru, inovacije predstavljaju ključni mehanizam stvaranja konkurentskih prednosti. One ne podrazumevaju samo razvoj novih tehnologija, već i nove načine organizacije poslovanja, promene u proizvodnim procesima, nove marketinške pristupe, razvoj brenda i unapređenje odnosa sa potrošačima. Preduzeća koja uspeju da pravovremeno odgovore na promene u zahtevima tržišta i uvedu inovacije ostvaruju bolju konkurentsku poziciju u odnosu na svoje rivale.

Porterov koncept takođe daje objašnjenje zašto se preduzeća geografski koncentrišu na određenoj lokaciji. Kompanije stvaraju određenu vrstu klastera (geografski se koncentrišu) u okviru kojih se povezuju međusobno zavisne kompanije, dobavljači, naučne i druge institucije u određenoj oblasti poslovanja, jer klasteri stvaraju prednosti po pitanju efikasnosti, ekonomičnosti, fleksibilnosti i drugih pokazatelja uspešnog poslovanja (Porter, 1998). „Proces umrežavanja u vidu klastera i intenzivna interakcija između industrija u klasteru bolje funkcioniše tamo gde su industrije geografski koncentrisane“ (Porter, 1998). Porter smatra da se konkurentska prednost često ne nalazi samo u pojedinačnom preduzeću, već u poslovnom okruženju i odnosima koji postoje između različitih aktera.

Značaj udruživanja i povezivanja u klastere je višestruk. Klasteri omogućavaju bolje poslovne rezultate preduzeća, snižavanje troškova proizvodnje, povećanje produktivnosti i efikasnosti, širenje asortimana proizvoda i plasiranje novih proizvoda, pristup novim tržištima, zapošljavanje radne snage, lakšu primenu novih tehnologija, inovacija, znanja, što utiče na povećanje konkurentnosti članova tog klastera (Glavaš–Trbić et al., 2011; Glavaš–Trbić, 2012; Pejanović et al., 2017).⁵ Pored toga, neki od glavnih ciljeva udruživanja u klastere su povećanje konkurentnosti, bolje plasiranje proizvoda, širenje kako na domaćem, tako i na međunarodnom tržištu; poboljšanje kvaliteta proizvoda i odgovor na zahteve potrošača; brže postizanje ciljeva malih i srednjih preduzeća; efikasnije iskorišćavanje prirodnih i drugih raspoloživih resursa; širenje znanja, obuke, treninzi, obrazovanje i stručno usavršavanje; kroz klastere se, zbog svih prepreka koje inače postoje, lakše mogu uvesti nove tehnologije i inovacije, povećati kvalitet proizvoda, kao i ulagati u istraživanje i razvoj; kroz klastere se može postići veći ekonomski i svaki drugi uticaj nego kada subjekti istupaju samostalno (Glavaš–Trbić et al., 2011; Glavaš–Trbić, 2012; Pejanović et al., 2017).⁶

Klasteri omogućavaju povećanje produktivnosti kroz lakši pristup specijalizovanoj radnoj snazi, znanju, tehnologijama i dobavljačima. Istovremeno, oni podstiču inovacije i povećavaju sposobnost preduzeća da odgovore na zahteve tržišta. Mala i srednja preduzeća posebno imaju koristi od klasterškog povezivanja jer kroz saradnju mogu ostvariti prednosti

⁵ Detaljnije u Glavaš-Trbić, D., Maksimović, G., Pejanović, R. (2011). Importance and Role of Clusters in Organic Food Production. Book of Proceedings, 22nd International Symposium „Food safety production“, Faculty of Agriculture, Novi Sad, Trebinje, Bosnia and Herzegovina, June 19-25 2011, 175-177.

⁶ Detaljnije o klasterima u monografiji Glavaš-Trbić, D. (2012). Klasteri u funkciji ruralnog razvoja, monografija, Zaduzbina Andrejević, Beograd.

koje pojedinačno često ne bi mogla da postignu (Glavaš–Trbić et al., 2011; Glavaš–Trbić, 2012; Pejanović et al., 2017).

Kroz klastere se unapređuje konkurentnost članova, smanjuju troškovi poslovanja, povećava efikasnost proizvodnje, olakšava pristup novim tržištima i podstiče razvoj novih proizvoda. Zbog toga Porter geografskoj koncentraciji poslovnih aktivnosti daje veliki značaj i smatra da razvijeni klasteri predstavljaju jedan od najvažnijih izvora održivih konkurentskih prednosti. Kako Porter (1998) ističe, konkurentske prednosti na nacionalnom nivou mogu se mnogo bolje razviti kroz saradnju u okviru klastera, koji imaju mnogobrojne prednosti, nego unutar istog broja preduzeća koja bi i bez formiranja klastera poslovala u privredi neke zemlje.⁷

Porterov „Model pet sila konkurencije“

Pored „Dijamant modela“ nacionalne konkurentnosti, Porter je razvio i „Model pet sila konkurencije“ koji se prvenstveno odnosi na analizu konkurentskog položaja preduzeća u određenoj industriji i poboljšanje njegovog položaja u poslovnom okruženju. Ovaj model predstavlja jedan od najpoznatijih instrumenata strateškog menadžmenta i koristi se za procenu privlačnosti industrije i određivanje poslovne strategije. „Model pet sila konkurencije“ pokazuje da konkurentnost preduzeća nije određena samo njegovim internim sposobnostima, već i širim okruženjem u kojem posluje.

Prema Porteru (2008), intenzitet konkurencije i mogućnost ostvarivanja profita zavise od pet osnovnih sila:

1. **Opasnost od proizvoda supstituta ili novih proizvoda** predstavlja mogućnost da proizvodi ili usluge jednog preduzeća budu zamenjeni alternativnim proizvodima sa sličnim karakteristikama od drugih proizvođača. Veća dostupnost supstituta povećava pritisak na preduzeća da unapređuju kvalitet i smanjuju troškove. Konkurentnost zavisi od sposobnosti preduzeća da proizvede bolje proizvode od konkurenata i da ih plasira na tržište pre njih.
2. **Opasnost od novih konkurenata na tržištu** odnosi se na mogućnost ulaska novih kompanija na tržište (ulazne barijere). Visoke ulazne barijere, potrebna velika ulaganja, postojeća tehnologija, razvijeni brendovi i jaka tržišna pozicija postojećih preduzeća mogu otežati ulazak novih konkurenata.
3. **Pregovaračke sposobnosti i snaga dobavljača** pokazuju sposobnost dobavljača da utiču na cene i uslove poslovanja i tako ostvaruju superioran položaj, posebno ako distribuiraju inpute koji su oskudni. Dobavljači imaju veću moć ukoliko postoji mali broj dostupnih izvora inputa, ukoliko su proizvodi specifični ili kada kompanije zavise od određenog dobavljača, kao i ukoliko su umreženi.
4. **Pregovaračke sposobnosti i snaga kupaca** odnose se na sposobnost kupaca da utiču na smanjenje cena, na povećanje kvaliteta, bolje usluge i opšte uslove prodaje. Kupci imaju veću moć kada postoji veliki broj ponuđača i kada mogu lako promeniti dobavljača.

⁷ Detaljnije o klasterima u Porter, M. (1998). Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review, 76 (Nov/Dec), 77-90.

5. **Rivalstvo između postojećih konkurenata** predstavlja intenzitet konkurencije između preduzeća koja već posluju na tržištu. Visok nivo rivalstva podstiče preduzeća da uvide inovacije, poboljšavaju efikasnost i razvijaju nove strategije.⁸

Faze razvoja nacionalne konkurentnosti prema Porteru

Porter (1990) je na osnovu izvora konkurentskih prednosti iz „Dijamant modela“ definisao četiri faze razvoja nacionalne konkurentnosti u kojima zemlja može da se nađe. Ove različite faze razvoja predstavljaju različite karakteristike država i klastera u njima, odnosno različite nivoe ekonomskog razvoja i promene u izvorima konkurentске prednosti u toj fazi (Berger, 2008). U svakoj fazi razvoja različiti izvori i resursi utiču na konkurentnost.

Prva faza jeste **faza zasnovana na faktorima proizvodnje** kao pokretaču razvoja i konkurentnosti. U ovoj fazi konkurentnost se zasniva prvenstveno na osnovnim faktorima proizvodnje kao što su prirodni resursi, geografski položaj i raspoloživost nekvalifikovane radne snage. Zemlje u ovoj fazi ostvaruju prednosti uglavnom kroz niske troškove proizvodnje i izvoz proizvoda zasnovanih na prirodnim resursima. Skoro sve zemlje u razvoju se nalaze u ovoj fazi razvoja i zasnivaju svoju konkurentnost na ovim pokretačkim snagama.

Druga faza predstavlja **fazu zasnovanu na investicijama** kao pokretaču razvoja i konkurentnosti. U ovoj fazi zemlje i preduzeća ulažu u modernizaciju proizvodnje, efikasnu proizvodnju i visoki obim proizvodnje, u razvoj infrastrukture, obrazovanje i visokokvalifikovanu radnu snagu, i primenu savremenih tehnologija. Konkurentska prednost više nije zasnovana samo na osnovnim faktorima proizvodnje, već na sposobnosti privrede da unapređuje proizvodne kapacitete. Mali broj zemalja u razvoju je u ovoj fazi.

Treća faza razvoja jeste **faza zasnovana na inovacijama** kao pokretaču razvoja i konkurentnosti. U ovoj fazi svi elementi „Dijamant modela“ deluju međusobno povezano. Povećava se nivo obrazovanja, domaća tražnja postaje sofisticiranija, razvijaju se nove tehnologije i raste značaj istraživanja i razvoja. Zemlje u ovoj fazi ostvaruju konkurentске prednosti kroz znanje, inovacije i visok nivo produktivnosti (Porter, 1990).

Četvrta faza razvoja predstavlja **fazu zasnovanu na bogatstvu**. Porter ovu fazu smatra periodom kada prethodno ostvareni nivo bogatstva može dovesti do usporavanja razvoja. Smanjuje se motivacija za inovacije, investicije i razvoj novih industrija, što može dovesti do gubitka konkurentskih prednosti.

U prve tri faze vidi se proces napredovanja i razvoja nacionalne konkurentске prednosti, koji je povezan sa progresivnim rastom ekonomskog prosperiteta. Četvrta faza je faza naglog opadanja. Porterove četiri faze razvoja pokazuju da konkurentnost nije trajno stanje, već proces koji zahteva stalno prilagođavanje, ulaganje i unapređenje.

Porterov pristup pruža mnoge nove poglede na konkurentnost, poput značaja domaće tražnje, socijalnog kapitala ili uloge pratećih i podržavajućih industrija (Berger, 2008). Iako su Porterovi analitički instrumenti veoma korisni u analizi konkurentnosti, „Dijamant model“ je posebno značajan jer predstavlja osnovu za razumevanje konkurentnosti u savremenoj teoriji. Porter ne određuje obaveznu metodologiju i listu indikatora, podataka ili statističkih testova, već ostavlja dodatni prostor za individualne analize.

⁸ O Porterovoj teoriji i tumačenje uticaja informacija na stvaranje konkurentskih prednosti detaljnije u radu Porter, M., Millar, V. (1985). How Information Gives You Competitive Advantage. Harvard Business Review, Jul-Avgust 1985.

2.4.2. Ograničenja Porterovog „Dijamant modela“ nacionalne konkurentnosti

Iako je Porterov „Dijamant model“ predstavljao značajan doprinos savremenoj teoriji konkurentnosti, brojni ekonomisti ukazivali su na njegova ograničenja. Javljali su se predlozi za dopunjavanje i usavršavanje „Dijamant modela“ kako bi bio primenjiv i na manje razvijene zemlje. Tako su Rugman i De Kruz 1993. godine definisali „Dupli dijamant model“, Moon, Rugman i Verbeke su 1995. godine predložili „Generalizovani dupli dijamant model“, a Cho je 1994. godine „Model od devet faktora konkurentnosti“. Najčešće kritike odnosile su se na nedovoljno uključivanje međunarodnog okruženja, multinacionalnih kompanija i specifičnosti malih i manje razvijenih ekonomija. Porterov model je prvenstveno razvijen na osnovu iskustava velikih i razvijenih ekonomija, zbog čega su pojedini autori smatrali da njegova primena nije jednako uspešna u zemljama koje imaju manju domaću tražnju, veću zavisnost od međunarodnih tržišta ili značajno prisustvo stranih kompanija.

Prvu značajniju modifikaciju Porterovog modela definisali su Alan Rugman i De Kruz 1993. godine kroz razvoj „**Duplog dijamant modela**“⁹. Njihova osnovna kritika bila je da Porter nedovoljno uključuje međunarodni kontekst, međunarodne aktivnosti preduzeća i da previše naglašava značaj domaćeg poslovnog okruženja.¹⁰

Na primeru Kanade kao relativno male privrede u odnosu na SAD pokazali su da male otvorene ekonomije ne mogu svoju konkurentnost objasniti samo nacionalnim faktorima, odnosno pokazali su da Porterov model u izvornom obliku nije dovoljan za objašnjenje konkurentnosti manjih privreda, da se ne može isključiti multinacionalna aktivnost preduzeća i da se ne može ograničiti samo na nacionalni dijamant i domaće tržište, već se mora proširiti i na međunarodno tržište kako bi se utvrdila međunarodna konkurentnost (Cho, Moon, 2013). Kanada veliki deo svoje privrede zasniva na međunarodnoj trgovini i povezivanju sa većim tržištima, posebno tržištem SAD. Ne može se posmatrati samo nacionalni dijamant Kanade kako bi se utvrdila međunarodna konkurentnost (Cho, Moon, 2013). Zbog toga su Rugman i De Kruz predložili proširenje Porterovog modela uključivanjem međunarodnog dijamanta.¹¹

„Dupli dijamant model“ povezuje domaće i međunarodno poslovno okruženje i omogućava analizu konkurentnosti u uslovima globalizovane ekonomije. Njegova osnovna ideja jeste da konkurentska prednost zemlje zavisi kako od unutrašnjih faktora, tako i od sposobnosti kompanija da koriste međunarodne resurse, tržišta i poslovne veze.

Moon, Rugman i Verbeke su 1995. godine dodatno razvili prethodni model stvaranjem „**Generalizovanog duplog dijamant modela**“.¹² Cilj ovog pristupa bio je da se uključe međunarodne aktivnosti multinacionalnih kompanija i značajnija uloga države u procesu stvaranja konkurentnosti i da se ovaj model može primeniti na slučaj svih manjih zemalja.

⁹ Videti detaljnije u Rugman, A.M., D’Cruze, J.R. (1993). The Double Diamond Model of International Competitiveness: The Canadian Experience. *Management International Review*, 33 (2), 17-39., kao i Cho, D.S., Moon, H.C., Kim, M.Y. (2008). Does one size fit all? A dual double diamond approach to country-specific advantages. *Asian Business & Management*, 8(1), 83-102.

¹⁰ Videti detaljnije u Rugman, A.M. (1991). Diamond in the Rough. *Business Quarterly*, 55 (3), 61-64.

¹¹ Videti detaljnije u Rugman, A.M., D’Cruz, J.R. (1991). Fast Forward: Improving Canada’s International Competitiveness, Toronto.

¹² Videti detaljnije u Moon, H.C., Rugman, A.M., Verbeke, A. (1997). The New Global Competitiveness of Korea and the Generalized Double Diamond Approach. *The Korean Economic and Business Review*, 48-57.

Za razliku od Porterovog modela, u ovom pristupu država i međunarodne aktivnosti nisu posmatrane kao dodatni elementi, već kao sastavni delovi sistema konkurentnosti. Model je posebno značajan za male otvorene ekonomije koje zbog ograničenosti domaćeg tržišta zavise od međunarodnih resursa i tržišta.

Model je u istraživanju primenjen na Koreju i Singapur. U „Generalizovanom duplom dijamant modelu“ testirane su i domaće i međunarodne varijable konkurentnosti i utvrđeno je da Koreja ima veći domaći dijamant, a Singapur veći međunarodni dijamant od Koreje. Prema ovome, Koreja je konkurentnija kada se upoređuje domaća konkurentnost, dok je Singapur konkurentniji ukoliko se uzimaju u obzir i domaće i međunarodne determinante. Ovo vodi ka zaključku da su i domaće i međunarodne determinante bitne za konkurentnost i Koreje i Singapura (Cho, Moon, 2013).¹³

Cho je 1994. godine predložio dodatnu modifikaciju Porterovog modela kroz „**Model zasnovan na devet faktora konkurentnosti**“.¹⁴ Njegova osnovna kritika Porterovog „Dijamant modela“ bila je slična kritikama njegovih savremenika: Porterov model bolje objašnjava razvijene zemlje, ali ima ograničenja kada se primenjuje na zemlje u razvoju.

Predložio je modifikaciju i proširenje postojećeg modela sa četiri i šest grupa faktora na devet ključnih grupa faktora konkurentnosti i na taj način formiran je „Model zasnovan na devet faktora konkurentnosti“. Razlika između ovog i Porterovog modela je u broju i vrsti faktora koje uključuju i koji određuju konkurentnost. Cho je naglasio značaj ljudskog faktora kao ključnog pokretača ekonomskog razvoja. Prema ovom modelu, konkurentnost zavisi od tri osnovne grupe faktora: (1) fizički faktori, (2) ljudski faktori i (3) prilike, okolnosti, događaji (Cho, 1994). Fizički faktori obuhvataju resurse, poslovno okruženje, povezane i podržavajuće industrije i domaću tražnju (Cho, 1994). Ljudski faktori uključuju radnike sa različitim nivoom obrazovanja, motivacije i posvećenosti poslu, preduzetnike, menadžere i stručnjake koji svojim znanjem i sposobnostima utiču na razvoj konkurentnosti. Prilike, okolnosti i događaji odnose se na nepredvidive događaje i promene iz okruženja koje mogu uticati na konkurentsku poziciju zemlje (Cho, 1994).¹⁵

Ovaj model ističe ljudske faktore kao veoma bitne za konkurentnost zemalja u razvoju, koji mobilisu i pokreću fizičke faktore, kako bi postigli bolju međunarodnu poziciju. „Model zasnovan na devet faktora konkurentnosti“ uključuje i dimenziju međunarodne konkurentnosti, što ranije nije bio slučaj sa Porterovim „Dijamant modelom“ nacionalne konkurentnosti (Cho, Moon, 2013).

¹³ Videti detaljnije u Moon, H.C., Rugman, A.M., Verbeke, A. (1998). The Generalized Double Diamond Approach to Global Competitiveness of Korea and Singapore. *International Business Review*, 7(2), 135-150.

¹⁴ Videti detaljnije u Cho, D.S. (1994). A Dynamic Approach to International Competitiveness: The Case of Korea. *Journal of Far Eastern Business*, 1(1), 17-36.

¹⁵ Detaljniji opis elemenata koje je Cho uvrstio u svaku od devet grupa faktora konkurentnosti može se videti u publikovanim radovima Cho, D.S. (1994). A Dynamic Approach to International Competitiveness: The Case of Korea. *Journal of Far Eastern Business*, 1(1), 17-36. kao i Cho, D.S. (1998). From National Competitiveness to Bloc and Global Competitiveness. *Competitiveness Review*, 8(1), 11-23.

Porterova teorija konkurentskih prednosti predstavlja jednu od najznačajnijih teorija u oblasti međunarodne konkurentnosti jer je povezala makroekonomske i mikroekonomske faktore i pokazala da konkurentnost nastaje kroz interakciju preduzeća, tržišta i institucija.

Iako su kasniji autori ukazali na određena ograničenja Porterovog modela i predložili njegove dopune, osnovna ideja o značaju poslovnog okruženja, inovacija, produktivnosti i klastera ostala je i danas jedan od temelja savremenog proučavanja konkurentnosti (Traill, Pitts, 1998). Modifikovani modeli dodatno su proširili njegov pristup uključivanjem međunarodnih aktivnosti, multinacionalnih kompanija, uloge države i specifičnosti različitih nivoa ekonomskog razvoja. Savremeni pristup konkurentnosti zato podrazumeva kombinaciju unutrašnjih sposobnosti preduzeća, kvaliteta nacionalnog poslovnog okruženja i sposobnosti ekonomije da se prilagođava promenama globalnog tržišta.

3. KONCEPT I MERENJE KONKURENTNOSTI

3.1 Koncept konkurentnosti i izvori konkurentskih prednosti

Koncept konkurentnosti zauzima značajno mesto u savremenoj ekonomskoj teoriji i ekonomskoj politici još od osamdesetih godina prošlog veka, kada su globalizacija, intenziviranje međunarodne trgovine i rast međunarodne konkurencije povećali značaj pitanja izvozne konkurentnosti, izvoznih performansi i održivog ekonomskog razvoja. Konkurentnost je ključni element tržišne privrede, bez obzira na sektor o kojem je reč (Mizik, 2021).

Konkurentnost je jedan od ključnih pojmova u ekonomskim naukama (Borawski et al., 2022). Procena konkurentskih prednosti robe i zemalja jedan je od temelja savremene makroekonomije (Erokhin et al., 2024). Uprkos širokoj primeni ovog pojma, u ekonomskoj literaturi ne postoji jedinstvena i opšteprihvaćena definicija konkurentnosti. Sam termin je pretrpeo značajne promene, ali i dalje ne postoji opšteprihvaćena definicija niti sintetizovani indeks (Mizik, 2021). Različita shvatanja proizlaze pre svega iz različitog nivoa analize, prostornog obuhvata i vremenske dimenzije posmatranja. Zbog toga se konkurentnost najčešće posmatra kao višedimenzionalan i relativan koncept, čija se ocena zasniva na poređenju sa drugim zemljama, sektorima, preduzećima ili proizvodima, pri čemu se njen nivo menja tokom vremena u skladu sa promenama ekonomskog okruženja (Buckley et al., 1988; Frohberg i Hartmann, 1997; Porter, 1990; Siggel, 2006). Konkurentnost se istražuje i analizira na različitim nivoima – od nacionalne privrede i pojedinih sektora do preduzeća i proizvoda – primenom različitih metodoloških pristupa i indikatora. Različiti pristupi proučavanju konkurentnosti proizlaze upravo iz činjenice da se ovaj koncept može posmatrati na različitim nivoima i iz različitih teorijskih perspektiva.

S obzirom na to da je konkurentnost višedimenzionalna ekonomska pojava, u zavisnosti od nivoa analize razlikuju se **makro, mezo i mikro konkurentnost** (Buckley et al., 1988; Cho, Moon, 2013; Frohberg, Hartmann, 1997; Ferto, Hubbard, 2001; Ferto, Jambor, 2025; Harrison, Kennedy, 1997; Moon, Peery, 1995; Pass, 2004; Porter, 1990, 1998; Siggel, 2006; Latruffe, 2010; Mizik, 2021). Makro konkurentnost odnosi se na konkurentnost nacionalne privrede ili regiona, mezo konkurentnost na pojedine sektore i industrije, dok se mikro konkurentnost odnosi na preduzeća i njihove proizvode ili grupe proizvoda. Ovi nivoi su međusobno povezani, budući da konkurentnost nacionalne privrede u velikoj meri proizlazi iz konkurentnosti njenih sektora i preduzeća, dok institucionalno i poslovno okruženje utiče na njihove tržišne performanse. Drugi bitan aspekt za definisanje i merenje konkurentnosti je **prostorna (geografska) dimenzija**, pri čemu se razlikuje analiza preduzeća jedne zemlje u okviru jednog regiona ili komparacija između više zemalja. Posebna složenost koncepta konkurentnosti proizlazi iz činjenice da ona predstavlja relativnu kategoriju. Konkurentnost se ne može oceniti apsolutno, već isključivo poređenjem sa određenim standardom, konkurentima ili referentnim zemljama. Takođe, ona predstavlja dinamičnu kategoriju, jer se menja tokom vremena usled promena tehnologije, tržišnih uslova, institucionalnog okruženja i strategija ekonomskih subjekata. U zavisnosti od vremenskog aspekta, razlikuje se ostvarena

konkurentnost (ex-post), koja predstavlja rezultate prethodnog poslovanja, i potencijalna konkurentnost (ex-ante), koja ukazuje na buduće mogućnosti razvoja (Frohberg, Hartmann, 1997).

Različitost teorijskih pristupa uslovlila je razvoj brojnih metodologija za merenje konkurentnosti. Izbor odgovarajućih pokazatelja zavisi od nivoa analize, ciljeva istraživanja i raspoloživosti podataka, zbog čega ne postoji univerzalno prihvaćen skup indikatora. U savremenim istraživanjima razlikuje se analiza ostvarene (ex post) i potencijalne (ex ante) konkurentnosti, pri čemu se prvi pristup zasniva na oceni postojećih tržišnih rezultata, a drugi na proceni faktora koji određuju budući konkurentski položaj.

Zemlje mogu biti konkurentne na mnogo načina (Mizik, 2021). Dosadašnji teorijski pristupi konkurentnosti mogu se grupisati u nekoliko osnovnih pravaca. Prvi pristup konkurentnost povezuje sa produktivnošću i efikasnošću korišćenja raspoloživih resursa. U savremenoj literaturi dominantan pristup je onaj u kojem se posebno ističe značaj produktivnosti kao osnovnog izvora konkurentnosti. U ovom pristupu posebno mesto zauzima Porterova teorija konkurentskih prednosti nacije. Konkurencija i konkurentnost predstavljaju glavne pokretačke snage tržišta i tržišnog mehanizma (Porter, 1998). Porter (1990) smatra da jedini smisleni koncept nacionalne konkurentnosti predstavlja nacionalna produktivnost. Porter (1990) konkurentnost povezuje sa sposobnošću zemlje da ostvaruje dugoročan rast produktivnosti, stalan rast životnog standarda i održivi nivo zaposlenosti, a naglasak stavlja na produktivnost i specijalizaciju u proizvodnji. Produktivnost preduzeća predstavlja osnovni izvor konkurentnosti, dok se nacionalna konkurentnost formira kao rezultat konkurentnosti pojedinačnih preduzeća i industrija.

Prema Porteru, konkurentnost ne proizlazi prvenstveno iz prirodnih resursa ili nižih troškova rada, već iz sposobnosti preduzeća da kontinuirano unapređuju svoje poslovanje kroz inovacije, razvoj novih proizvoda i procesa, diferencijaciju proizvoda i povećanje produktivnosti. Konkurentska prednost predstavlja sposobnost preduzeća da stvori veću vrednost za potrošače u odnosu na konkurente, bilo kroz niže troškove proizvodnje, bilo kroz superiorne karakteristike proizvoda i usluga. Održiva konkurentska prednost predstavlja osnovu za dugoročno uspešno poslovanje i ostvarivanje natprosečnih rezultata. Kada se govori o konkurentnosti, naglasak se mora staviti na preduzeće, industriju ili industrijski segment, a ne na privredu u celini. U osnovi makro konkurentnosti leži konkurentnost pojedinih preduzeća i industrija. U širem smislu, komparativne prednosti nacije potiču od napora na nivou preduzeća da uvide inovacije.

Ovakav pristup dodatno su razvili Delgado i saradnici (2012), koji konkurentnost definišu kao sposobnost zemlje da ostvari visok nivo proizvodnje po radno sposobnom stanovniku, koji proizilazi iz ukupnog kvaliteta poslovnog okruženja. Autori naglašavaju da se prosperitet ne zasniva isključivo na produktivnosti zaposlenih, već i na sposobnosti privrede da efikasno angažuje raspoložive ljudske resurse. Na taj način konkurentnost povezuju sa produktivnošću, stopom zaposlenosti i kvalitetom institucionalnog i poslovnog okruženja, čime proširuju Porterovo shvatanje nacionalne konkurentnosti (Delgado et al., 2012).

Sličan pristup zastupa i Svetski ekonomski forum (World Economic Forum – WEF), koji konkurentnost definiše kao skup institucija, politika i faktora koji određuju nivo produktivnosti jedne zemlje (Svetski ekonomski forum, 2016–2017). Prema ovom pristupu, produktivnost predstavlja ključnu determinantu dugoročnog ekonomskog rasta, jer određuje

nivo prosperiteta koji privreda može da ostvari (Svetski ekonomski forum, 2019).¹⁶ Svetski ekonomski forum naglašava da konkurentnost ne predstavlja samo trgovinsko nadmetanje između država zasnovano na principu „nulte sume“, jer sve zemlje koje se uključuju u međunarodnu trgovinu mogu da postanu produktivnije u isto vreme, već predstavlja sposobnost ekonomije da efikasno koristi svoje resurse i stvara uslove za održivi razvoj.

Ovakav širi pristup zastupa i Međunarodni institut za razvoj menadžmenta (International Institute for Management Development – IMD), prema kome konkurentnost predstavlja sposobnost zemlje da stvori i održi poslovno okruženje koje omogućava preduzećima stvaranje dodate vrednosti i doprinosi većem prosperitetu stanovništva.¹⁷ Takođe, ovaj institut definiše međunarodnu konkurentnost kao „sposobnost zemlje, regiona ili kompanije da upravlja svojim kompetencijama tako da postigne dugoročni rast, otvori nova radna mesta i poveća bogatstvo i blagostanje za svoje stanovništvo. Konkurentnost je put ka napretku koji ne rezultira pobednicima niti gubitnicima, kada se dve države takmiče obe postaju bolje“ (Međunarodni institut za razvoj menadžmenta, 2019).¹⁸ Konkurentnost se kratkoročno može posmatrati kroz BDP i profitabilnost, dok se dugoročno mora posmatrati kroz prizmu održivosti i blagostanja. Za razliku od pristupa koji konkurentnost posmatraju isključivo kroz ekonomske pokazatelje, IMD naglašava značaj institucionalnih, političkih, društvenih i drugih faktora koji utiču na dugoročnu konkurentnost.

Drugi značajan pristup konkurentnosti zasniva se na tržišnim performansama i sposobnosti ekonomskih subjekata da uspešno nastupaju na domaćem i međunarodnom tržištu. U ovom okviru Freebairn (1987) definiše konkurentnost kao sposobnost da se tržište snabde proizvodima i uslugama odgovarajućeg kvaliteta, u odgovarajućem vremenu i po ceni koja je jednaka ili povoljnija u odnosu na konkurente, uz ostvarivanje najmanje oportunitetnih troškova angažovanih resursa. Ova definicija posebno je značajna jer obuhvata i tržište proizvoda i tržište faktora proizvodnje.

Na nivou sektora, Traill i Pitts (1998) konkurentnost definišu kao sposobnost industrije da osvoji određeni tržišni udeo i da se uspešno takmiči sa konkurentima iz iste oblasti na domaćem i međunarodnom tržištu. U slučaju agroprivrede, ovakav pristup ima poseban značaj jer omogućava analizu sposobnosti pojedinih sektora i proizvodnih lanaca da odgovore zahtevima međunarodne konkurencije.

Latruffe (2010), analizirajući konkurentnost poljoprivrednog i prehrambenog sektora, ističe da je konkurentnost relativna mera koja može biti posmatrana u odnosu na domaće ili međunarodno tržište. Prema ovom autoru, konkurentnost predstavlja sposobnost ekonomskog subjekta da se suoči sa konkurencijom i da u tom procesu bude uspešan, odnosno da proizvodi i prodaje proizvode koji zadovoljavaju zahteve potrošača u pogledu cene, kvaliteta i količine, uz ostvarivanje dugoročne profitabilnosti.¹⁹

¹⁶ Detaljnije na zvaničnoj internet stranici Svetskog ekonomskog foruma, Globalni izveštaji o konkurentnosti: <https://www.weforum.org/reports/how-to-end-a-decade-of-lost-productivity-growth> http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

¹⁷ Detaljnije u International Institute for Management Development (2007). World Competitiveness Yearbook, International Institute for Management Development, 26.

¹⁸ Detaljnije na internet stranici Međunarodnog instituta za razvoj menadžmenta: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center/> i <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-reflections/global-competitiveness-report/>

¹⁹ Detaljnije u Latruffe, L. (2010). Competitiveness, Productivity and Efficiency in the Agricultural and Agri-Food Sector, OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, no. 30, OECD Publishing.

Treći pristup konkurentnosti naglašava značaj inovacija, tehnologije i znanja kao ključnih izvora konkurentne prednosti. UNCTAD (2002) ukazuje da međunarodna konkurentnost ne obuhvata samo sposobnost povećanja izvoza, već i sposobnost zemlje da unapredi tehnološke kapacitete, razvije nove proizvode i poveća broj kompanija sposobnih da nastupe na međunarodnom tržištu. Wignaraja (2003) ističe da savremena istraživanja konkurentnosti treba da prevaziđu tradicionalno oslanjanje na cenovne i troškovne pokazatelje i da uključe faktore kao što su tehnologija, inovacije, obrazovanje i kvalitet institucija.

U okviru ovog pristupa posebno mesto zauzimaju Cho i Moon (2005), koji ukazuju da konkurentnost ne treba poistovećivati isključivo sa produktivnošću. Konkurentnost predstavlja sposobnost ekonomskih subjekata da stvaraju, proizvode i plasiraju proizvode i usluge koji uspešno prolaze test međunarodnog tržišta uz istovremeno povećanje realnih prihoda stanovništva (Cho, Moon, 2013). Prema Cho (1994), međunarodna konkurentnost nacionalne industrije predstavlja njenu superiornu poziciju na tržištu ostvarenu kroz visok profit i konstantan rast u poređenju sa njenim konkurentima. Prema njihovom mišljenju, produktivnost predstavlja internu sposobnost organizacije da efikasno koristi resurse, dok konkurentnost predstavlja relativnu poziciju organizacije ili zemlje na međunarodnom tržištu u odnosu na druge zemlje u sličnoj situaciji (Cho, Moon, 2005). Nacionalna konkurentnost, prema ovom pristupu, zavisi od sposobnosti zemlje da razvije više konkurentnih industrija koje ostvaruju održivu tržišnu poziciju (Cho, 1994).

Posebnu grupu čine autori koji konkurentnost povezuju sa širim ekonomskim i društvenim ciljevima, odnosno sa blagostanjem stanovništva. OECD (2001, 2020) definiše konkurentnost kao sposobnost zemlje da proizvodi dobra i usluge koje mogu da izdrže konkurenciju na međunarodnom tržištu, uz istovremeno dugoročno očuvanje i povećanje realnog dohotka stanovništva i održavanje visokog nivoa zaposlenosti. Evropska komisija naglašava da konkurentnost predstavlja sposobnost ostvarivanja održivog rasta životnog standarda nacije uz visok nivo zaposlenosti (European Commission, 2009). Evropska komisija u svojim ostalim definicijama konkurentnosti navodi da je u pitanju sposobnost da se kombinuju privredni rast i balansirana trgovina, povećava životni standard i postigne visok nivo zaposlenosti, na održivim osnovama i na duži rok. Konkurentnost nacije je „sposobnost da proda dovoljno proizvoda i usluga, da ispuní spoljna ograničenja uz faktorske prihode u skladu sa trenutnim i promenljivim nivoom aspiracije države u datim makro uslovima, ekonomskim, ekološkim i socijalnim sistemom zadovoljavajućim za stanovništvo“ (Aiginger, 1998). Aiginger (1998, 2006) dodatno proširuje koncept konkurentnosti i smatra da je osnovni cilj konkurentnosti stvaranje blagostanja, pri čemu se pored ekonomskih faktora moraju uzeti u obzir i socijalni, ekološki i drugi neekonomski aspekti razvoja. Aiginger smatra da stav Portera, Krugmana i drugih ekonomista, koji produktivnost stavljaju kao glavni element konkurentnosti, nije potpun i dovoljan za objašnjavanje ovog kompleksnog koncepta.

Suprotno većini savremenih pristupa, Krugman (1994, 1996) izražava kritički stav prema konceptu nacionalne konkurentnosti. Slično Porteru, Krugman pojam konkurentnosti dovodi u direktnu vezu sa produktivnošću i kritikuje njegovu primenu na nivou nacionalne privrede. Sposobnost zemlje da unapredi životni standard zavisi u potpunosti od njene sposobnosti da poveća produktivnost (Krugman, 1994). Prema njegovom mišljenju, konkurentnost je odgovarajući koncept kada se govori o preduzećima, ali ne i o državama. Krugman smatra da se države ne takmiče na isti način kao kompanije i da je ključni faktor ekonomskog uspeha produktivnost, a ne tržišno nadmetanje između nacionalnih ekonomija. Pored toga, na sektorskom i mikro nivou konkurentnost se najčešće tumači kao sposobnost ostvarivanja uspešne tržišne utakmice, povećanja tržišnog učešća i stvaranja održive konkurentne prednosti. Ipak, njegov pristup nije doveo do napuštanja koncepta nacionalne

konkurentnosti, već je doprineo njegovom preciznijem definisanju i razdvajanju od jednostavnog poređenja država kao konkurenata.

Kada se posmatra agrarna ekonomija, Tweeten (1992) konkurentnost definiše kao sposobnost država da osvajaju i zadržavaju tržišni udeo zahvaljujući rastu produktivnosti i primeni savremenih tehnologija. Poseban značaj za proučavanje konkurentnosti agroprivrede imaju Harrison i Kennedy (1997), koji konkurentnost preduzeća definišu kao sposobnost da se profitabilno stvori i isporuči nova vrednost po ceni jednakoj ili nižoj od konkurencije. Njihov doprinos prevazilazi samu definiciju konkurentnosti jer razvijaju analitički okvir za ocenu konkurentnosti agroprivrede, koji je zasnovan na interakciji troškova proizvodnje, strukture tražnje, kvaliteta proizvoda, diferencijacije, tehnologije i ekonomije obima. Ovakav pristup predstavlja jednu od najčešće korišćenih metodoloških osnova u analizama konkurentnosti poljoprivrede i prehrambene industrije.

Tabela 1. Pregled značajnijih teorijskih pristupa definisanju konkurentnosti

Autor / institucija	Osnovni pristup definisanju konkurentnosti	Ključni elementi
Porter (1990, 1998)	Konkurentnost zasnovana na produktivnosti i konkurentskim prednostima	Produktivnost, inovacije, diferencijacija, održiva konkurentska prednost
Delgado, Ketels, Porter, Stern (2012)	Proširenje koncepta konkurentnosti zasnovanog na produktivnosti	Produktivnost, zaposlenost, kvalitet poslovnog okruženja
WEF (2016; 2019)	Institucionalni pristup konkurentnosti	Institucije, politike, produktivnost, dugoročni privredni rast
IMD (2019)	Konkurentnost kao sposobnost stvaranja podsticajnog poslovnog okruženja	Poslovno okruženje, prosperitet, blagostanje, održivi razvoj
OECD (2001; 2020)	Makroekonomski i međunarodni tržišni pristup konkurentnosti	Konkurentnost proizvoda, životni standard, realni dohodak, zaposlenost
European Commission (2009)	Održiva nacionalna konkurentnost	Životni standard, zaposlenost, održivi razvoj
Freebairn (1987)	Tržišni pristup konkurentnosti	Cena, kvalitet, vreme isporuke, oportunitetni troškovi, profitabilnost
Traill, Pitts (1998)	Sektorski pristup konkurentnosti	Tržišni udeo, sposobnost sektora da konkuriše na domaćem i međunarodnom tržištu

Autor / institucija	Osnovni pristup definisanju konkurentnosti	Ključni elementi
Latruffe (2010)	Konkurentnost poljoprivrede i prehrambenog sektora	Cenovna i necenovna konkurentnost, profitabilnost, relativna konkurentnost
UNCTAD (2002)	Razvojni pristup konkurentnosti	Tehnološki razvoj, inovacije, diverzifikacija izvoza, razvoj proizvodnih kapaciteta i izvozne sposobnosti
Cho, Moon (2005; 2013)	Relativni pristup nacionalnoj konkurentnosti	Relativna konkurentska pozicija, razlikovanje konkurentnosti i produktivnosti, međunarodno poređenje
Aiginger (1998; 2006)	Konkurentnost kao stvaranje blagostanja	Blagostanje, održivost, ekonomski, socijalni i ekološki aspekti razvoja
Krugman (1994; 1996)	Kritički pristup konkurentnosti	Produktivnost kao ključni izvor prosperiteta, kritika koncepta nacionalne konkurentnosti
Harrison, Kennedy (1997)	Mikro konkurentnost i konkurentnost agropoprivrede	Troškovi, kvalitet, diferencijacija, tehnologija, ekonomija obima
Tweeten (1992)	Konkurentnost u poljoprivredi	Produktivnost, tehnološki napredak, tržišni udeo

Izvor: Autor na osnovu pregleda različitih izvora literature

Na osnovu prikazanih teorijskih pristupa može se zaključiti da savremeni koncept konkurentnosti predstavlja složenu i višedimenzionalnu kategoriju koja prevazilazi tradicionalno shvatanje zasnovano samo na cenama, troškovima i izvoznim performansama. Danas se konkurentnost posmatra kao rezultat međusobnog delovanja produktivnosti, tehnološkog razvoja, inovacija, kvaliteta institucija, ljudskog kapitala, tržišne pozicije i sposobnosti ekonomskih subjekata da dugoročno stvaraju vrednost.

Faktori konkurentnosti i izvori konkurentskih prednosti

U istraživanju konkurentnosti veoma je važno identifikovati i analizirati ključne faktore koji mogu imati podsticajan ili ograničavajući uticaj na konkurentsku poziciju preduzeća, sektora ili nacionalne privrede. Faktori konkurentnosti predstavljaju skup

unutrašnjih i eksternih elemenata koji utiču na sposobnost ekonomskih subjekata da efikasno koriste raspoložive resurse, stvaraju dodatnu vrednost i dugoročno održavaju povoljan tržišni položaj. Iako u literaturi ne postoji jedinstven skup faktora koji određuju konkurentnost, većina savremenih pristupa ukazuje da ona predstavlja rezultat međusobnog delovanja ekonomskih, tehnoloških, institucionalnih i tržišnih elemenata.

Jedan od najuticajnijih pristupa analizi faktora konkurentnosti predstavlja Porterov „Dijamant model“ konkurentskih prednosti. Prema ovom pristupu (Porter, 1990), izvori konkurentnosti mogu se grupisati u četiri osnovne kategorije: (1) faktore proizvodnje, odnosno raspoložive resurse, fizički i humani kapital, infrastrukturu i druga svojstva poslovnog okruženja; (2) uslove tražnje, koji obuhvataju strukturu i zahtevnost domaćeg tržišta; (3) povezane i prateće industrije, koje se odnose na razvijenost dobavljačkih i distributivnih mreža, kao i saradnju sa drugim sektorima; i (4) strategiju firme, strukturu i rivalstvo, koji određuju način organizovanja i konkurisanja preduzeća. Pored navedenih faktora, Porter posebno naglašava ulogu države i nepredviđenih događaja kao dodatnih elemenata koji mogu uticati na konkurentsku poziciju privrede. Porterov model ukazuje da konkurentnost nije rezultat samo raspoloživosti prirodnih resursa ili niskih troškova, već posledica međusobnog delovanja različitih ekonomskih, institucionalnih i tržišnih faktora.

Na sličan način, Svetski ekonomski forum faktore konkurentnosti grupiše u šire kategorije koje obuhvataju institucije, infrastrukturu, makroekonomsko okruženje, zdravstvo, obrazovanje, efikasnost tržišta, efikasnost tržišta rada, razvijenost finansijskog tržišta, tehnološku spremnost i inovacije. Ovaj pristup ukazuje da konkurentnost ne zavisi samo od raspoloživih resursa i troškova proizvodnje, već i od sposobnosti privrede da stvara povoljno okruženje za razvoj znanja, inovacija i produktivnosti.

Na nivou preduzeća, Harrison i Kennedy (1997) izdvajaju pet osnovnih faktora konkurentnosti: tehnologiju, proizvodne inpute, diferencijaciju proizvoda, ekonomiju obima i eksterne faktore. Prema njihovom pristupu, izvori konkurentne prednosti mogu se posmatrati kroz dve osnovne dimenzije – smanjenje troškova proizvodnje i unapređenje kvaliteta proizvoda. Tehnologija ima dvostruku ulogu jer omogućava povećanje produktivnosti i smanjenje troškova, ali istovremeno doprinosi poboljšanju kvaliteta proizvoda i stvaranju novih tržišnih mogućnosti (Harrison, Kennedy, 1997; Colyer et al., 2000).

Troškovi proizvodnih inputa predstavljaju jedan od tradicionalnih izvora konkurentnosti, posebno u sektorima gde je cenovna konkurencija dominantna (Harrison, Kennedy, 1997). Međutim, savremeni uslovi međunarodnog tržišta sve više ograničavaju oslanjanje isključivo na niže troškove proizvodnje. Dugoročna konkurentnost sve više zavisi od necenovnih faktora, kao što su kvalitet proizvoda, diferencijacija, inovacije, razvoj brenda, primena savremenih tehnologija, efikasni distributivni kanali i sposobnost prilagođavanja zahtevima potrošača.

Poseban značaj imaju tehnološki razvoj i inovacije, koji predstavljaju osnovu prelaska sa cenovne na kvalitativnu konkurentnost. Primena novih tehnologija može doprineti povećanju produktivnosti, smanjenju troškova, poboljšanju kvaliteta proizvoda i stvaranju proizvoda veće dodate vrednosti. Zbog toga konkurentne privrede i preduzeća sve veći značaj pridaju ulaganjima u istraživanje i razvoj, obrazovanje, ljudski kapital i povezivanje privrede sa naučno-istraživačkim institucijama.

Prema OECD, faktori konkurentnosti mogu se podeliti na cenovne odnosno troškovne faktore i necenovne odnosno kvalitativne faktore konkurentnosti. Cenovni faktori obuhvataju troškove rada, kapitala, energije, poreze, produktivnost i jedinične troškove rada, dok necenovni faktori uključuju kvalitet proizvoda, inovacije, tehnologiju, dizajn, brendiranje, marketing, infrastrukturu, institucije i ljudski kapital. U savremenim ekonomijama značaj

necenovnih faktora kontinuirano raste, jer oni omogućavaju stvaranje održivih konkurentskih prednosti koje se ne zasnivaju samo na nižoj ceni.

Pineiro i saradnici (1993) ukazuju da se faktori konkurentnosti razlikuju u zavisnosti od nivoa analize. Na mikro nivou konkurentnost zavisi od karakteristika proizvoda, primenjene tehnologije, obima proizvodnje, poslovne strategije, ljudskog kapitala i menadžerskih sposobnosti. Na mezo nivou značaj imaju struktura sektora, povezanost učesnika u lancu vrednosti, saradnja sa institucijama za istraživanje i razvoj, kao i razvoj različitih oblika poslovnog povezivanja. Na makro nivou konkurentnost određuju prirodni resursi, fizička i institucionalna infrastruktura, makroekonomsko okruženje, trgovinska politika i podrška tehnološkom razvoju.

Sličan pristup ima i Lall (2001), koji dodatno naglašava međuzavisnost različitih nivoa konkurentnosti kroz koncept „trougla konkurentnosti“, gde se firma nalazi u središtu interakcije sa makroekonomskim okruženjem, faktorima proizvodnje i institucijama. Na ovaj način konkurentnost preduzeća nije rezultat samo internih sposobnosti preduzeća, njegovih internih resursa i strategija, već i kvaliteta šireg ekonomskog i institucionalnog okruženja u kome ona posluju, kao što su kvalitet poslovnog okruženja, dostupnost znanja, tehnologije, finansijskih sredstava i institucija koje podržavaju razvoj konkurentnosti.

U slučaju poljoprivrede, faktori konkurentnosti imaju dodatnu specifičnost zbog prirodnih i bioloških ograničenja proizvodnje. Birovljev i saradnici (2013) ističu da konkurentnost agroprivrede zavisi od cena i kvaliteta proizvodnih inputa, nivoa troškova proizvodnje, makroekonomskih uslova, agrarne politike, infrastrukture, logistike i sposobnosti prilagođavanja međunarodnom tržištu. Poseban značaj imaju i faktori koji utiču na povezivanje primarne poljoprivredne proizvodnje sa prehrambenom industrijom, distribucijom i tržištem krajnjih potrošača.

Specifičnosti konkurentnosti agroprivrede

Konkurentnost agroprivrede predstavlja specifičan segment opšteg koncepta konkurentnosti, jer obuhvata međusobno povezane aktivnosti poljoprivredne proizvodnje, prehrambene industrije, distribucije i plasmana proizvoda, koje karakterišu posebni prirodni, ekonomski i institucionalni uslovi poslovanja. Iako se osnovni principi konkurentnosti mogu primeniti i na agroprivredu, analiza ovog sektora zahteva uvažavanje specifičnosti poljoprivredne proizvodnje, prehrambene industrije i njihovih međusobnih veza. Poljoprivreda se razlikuje od drugih privrednih sektora zbog izraženog uticaja prirodnih i bioloških faktora, koji stvaraju visok stepen neizvesnosti i rizika u proizvodnji. Klimatski uslovi, raspoloživost prirodnih resursa i biološki procesi predstavljaju faktore na koje proizvođači imaju ograničen uticaj. Istovremeno, značaj poljoprivrede prevazilazi ekonomsku funkciju proizvodnje hrane, jer ona ima strateški značaj za prehrambenu sigurnost, korišćenje prirodnih resursa, razvoj ruralnih područja i društvenu stabilnost (Pineiro et al., 1993).

U literaturi ne postoji veliki broj sveobuhvatnih istraživanja konkurentnosti celokupne agroprivrede, već su češća istraživanja konkurentnosti pojedinačnih proizvoda, farmi ili delova prehrambenog lanca. Najveća pažnja bila je usmerena na cenovnu i troškovnu konkurentnost, dok se u novijim istraživanjima sve više naglašava značaj necenovnih faktora, kao što su kvalitet proizvoda, inovacije, tehnologija, organizacija lanca vrednosti i sposobnost prilagođavanja zahtevima potrošača.

Martin i saradnici (1991) definišu konkurentnost agroprivrede kao sposobnost da se na održiv i profitabilan način osvoji i zadrži tržišni udeo. Ova definicija naglašava dva ključna rezultata konkurentnosti – profitabilnost i tržišno učešće – koji predstavljaju osnovu za njeno empirijsko merenje.

Kao i kod ukupne privrede, konkurentnost agroprivrede može se analizirati na mikro, mezo i makro nivou. Na mikro nivou posmatra se konkurentnost poljoprivrednih preduzeća i gazdinstava, gde ključnu ulogu imaju tehnologija, produktivnost, kvalitet proizvoda, strategija poslovanja i ljudski kapital. Mezo nivo obuhvata konkurentnost pojedinih industrija i proizvodnih lanaca, pri čemu značaj imaju povezanost proizvođača, prerađivača, distributera i institucija. Makro nivo odnosi se na konkurentnost celokupne agroprivrede jedne zemlje i uključuje prirodne resurse, infrastrukturu, institucionalni okvir, trgovinsku politiku i agrarne mere (Pineiro et al., 1993).

Harrison i Kennedy (1997) posebno su značajni za analizu konkurentnosti agroprivrede, jer izvore konkurentskih prednosti povezuju sa tehnologijom, proizvodnim inputima, diferencijacijom proizvoda, ekonomijom obima i eksternim faktorima, čime povezuju karakteristike poljoprivredno-prehrambenog sektora sa njegovim tržišnim performansama.

Poseban značaj u analizama konkurentnosti agroprivrede imaju i kvantitativni pokazatelji međunarodne trgovine, među kojima se posebno izdvaja indeks zasnovan na konceptu otkrivene komparativne prednosti (RCA), kao i različite njegove modifikacije (Jambor, Babu, 2016). Ovi pokazatelji predstavljaju jedan od često korišćenih pristupa u empirijskim istraživanjima konkurentnosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Pored toga, konkurentnost agroprivrede može se analizirati primenom pokazatelja izvozne uspešnosti, tržišnog udela, produktivnosti i drugih ekonomskih indikatora.

Latruffe (2006) ukazuje na nekoliko ograničenja dosadašnjih istraživanja konkurentnosti agroprivrede. Pre svega, veći broj studija odnosi se na pojedinačne proizvode ili farme, dok je manje istraživanja koja obuhvataju čitav poljoprivredno-prehrambeni lanac. Takođe, dominantan fokus je i dalje na cenovnim i troškovnim pokazateljima, dok se manja pažnja posvećuje necenovnim izvorima konkurentnosti i ulozi države kroz agrarnu politiku i institucionalnu podršku.

U dosadašnjim istraživanjima konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije, poput Stojanović i sar. (2013), Glavaš–Trbić, Maksimović (2013), Ignjatijević et al. (2014, 2015), Zekić et al. (2016), Đukić et al. (2017), Matkovski et al. (2017, 2018, 2022, 2025), Kovljenić et al. (2024), najčešće su analizirani pojedini segmenti poljoprivredno-prehrambenog sektora, odnosno konkurentnost određenih grupa proizvoda i izvozne performanse na međunarodnom tržištu. Istraživanja su uglavnom zasnovana na pokazateljima spoljne trgovine i indeksima otkrivene komparativne prednosti, pri čemu su ukazala na postojanje određenih komparativnih prednosti Srbije u pojedinim proizvodnim oblastima, ali i na ograničenja koja proizlaze iz nepovoljne strukture izvoza, dominacije proizvoda nižeg stepena prerade i nedovoljne zastupljenosti proizvoda sa većom dodatom vrednošću. Ovi nalazi potvrđuju značaj posmatranja konkurentnosti agroprivrede kroz širi okvir koji, pored tržišnih pokazatelja, uključuje tehnološki razvoj, kvalitet proizvoda, institucionalno okruženje i sposobnost stvaranja održivih konkurentskih prednosti.

Savremeni razvoj agroprivrede pokazuje da dugoročna konkurentnost više ne može biti zasnovana samo na proizvodnji velikih količina proizvoda uz niske troškove. Održiva konkurentnost sve više zavisi od sposobnosti stvaranja proizvoda veće dodate vrednosti, unapređenja kvaliteta, razvoja prehrambene industrije, primene inovacija i efikasnog povezivanja svih učesnika u lancu vrednosti.

U skladu sa svim prethodno navedenim, konkurentnost agroprivrede Republike Srbije treba posmatrati kao rezultat kombinacije unutrašnjih kapaciteta poljoprivrednog i prehrambenog sektora, sposobnosti prilagođavanja zahtevima međunarodnog tržišta, efikasnosti korišćenja resursa, tehnološkog razvoja i inovacionog potencijala i kvaliteta institucionalnog okruženja koje podržava razvoj poljoprivrednog i prehrambenog sektora.

3.2 pristupi merenju konkurentnosti

U savremenoj ekonomskoj literaturi, posebno u oblasti međunarodne trgovine, strateškog menadžmenta i ekonomskog razvoja, ne postoji jedinstven metodološki okvir za merenje konkurentnosti. Kao što ne postoji potpuna saglasnost oko jedinstvene definicije konkurentnosti, tako se razlikuju i pristupi njenom empirijskom merenju. Različita shvatanja prirode konkurentnosti i njena višedimenzionalnost usloveli su razvoj brojnih metodoloških pristupa, indikatora i modela, kao i različitih nivoa analize, koji nastoje da objasne položaj zemlje, sektora, proizvoda ili preduzeća u odnosu na konkurente.

Poseban izazov predstavlja izbor adekvatnih indikatora koji mogu na objektivan način prikazati konkurentsku poziciju posmatranog subjekta. Rezultati istraživanja konkurentnosti mogu se značajno razlikovati u zavisnosti od izabranog skupa pokazatelja, nivoa analize, metodologije obračuna, vremenskog perioda posmatranja, kao i raspoloživosti i kvaliteta podataka. Zbog toga se u savremenim istraživanjima sve češće primenjuje kombinovani pristup koji uključuje kvantitativne i kvalitativne pokazatelje i posmatra konkurentnost iz više perspektiva.

S obzirom na to da konkurentnost predstavlja relativnu kategoriju, apsolutne vrednosti pojedinačnih ekonomskih pokazatelja često ne pružaju dovoljno informacija o stvarnoj konkurentskoj poziciji. Na primer, visoka vrednost izvoza neke zemlje ili sektora sama po sebi ne mora ukazivati na visoku konkurentnost ukoliko nije posmatrana u odnosu na veličinu ekonomije, konkurentne zemlje ili strukturu međunarodne trgovine. Zbog toga indikatori koji uključuju poređenje sa drugim zemljama, sektorima ili tržištima pružaju potpuniju sliku konkurentne pozicije.

U literaturi je najčešće prihvaćen stav da konkurentnost treba analizirati primenom kombinovanog pristupa koji obuhvata tri nivoa analize: mikro, mezo i makro nivo. Mikro nivo odnosi se na konkurentnost preduzeća i njihovih proizvoda, mezo nivo na konkurentnost sektora, industrija i grupa proizvoda, dok se makro nivo odnosi na konkurentnost nacionalnih privreda i njihovu sposobnost ostvarivanja povoljnog položaja u međunarodnoj ekonomiji.

Na nivou preduzeća konkurentnost se najčešće procenjuje pokazateljima kao što su produktivnost, profitabilnost, tržišni udeo, troškovi proizvodnje i inovativnost. Nasuprot tome, merenje konkurentnosti na makroekonomskom nivou izaziva brojne teorijske rasprave. Deo ekonomista, među kojima je i Krugman, smatra da je primena koncepta konkurentnosti na nacionalnom nivou problematična, jer se države ne mogu posmatrati kao firme koje se takmiče za tržišni položaj, već kao složeni ekonomski sistemi čiji se uspeh meri kroz rast produktivnosti i životnog standarda stanovništva. Ipak, uprkos kritikama, koncept nacionalne konkurentnosti postao je jedan od najčešće korišćenih pristupa u savremenim analizama ekonomskog razvoja.

3.2.1. Merenje nacionalne konkurentnosti

Nacionalna konkurentnost predstavlja jedan od najkompleksnijih nivoa analize konkurentnosti, jer obuhvata veliki broj ekonomskih, institucionalnih, društvenih i tehnoloških faktora koji određuju sposobnost jedne zemlje da ostvaruje održiv privredni razvoj i uspešno se pozicionira u međunarodnoj ekonomiji.

Najznačajnije međunarodne institucije koje se bave sistematskim merenjem, ocenom i rangiranjem nacionalne konkurentnosti jesu Svetski ekonomski forum (World Economic Forum – WEF) i Međunarodni institut za razvoj menadžmenta (International Institute for Management Development – IMD). Ove dve institucije razvile su različite metodološke pristupe, ali zajedničko im je nastojanje da konkurentnost zemalja procene kroz kombinaciju ekonomskih pokazatelja, institucionalnih karakteristika i kvalitativnih procena poslovnog sektora.

WEF i IMD su do 1996. godine zajednički objavljivali jedan izveštaj o konkurentnosti – *World Competitiveness Report*. Nakon razdvajanja, obe institucije razvile su sopstvene metodologije i nastavile samostalno praćenje konkurentnosti nacionalnih ekonomija. Razlike između njihovih pristupa ogledaju se pre svega u izboru indikatora, obuhvatu zemalja, načinu ponderisanja i interpretaciji faktora koji utiču na konkurentsku poziciju.

Svetski ekonomski forum i Globalni indeks konkurentnosti

Svetski ekonomski forum predstavlja jednu od najuticajnijih međunarodnih institucija koja se bavi proučavanjem i merenjem nacionalne konkurentnosti. Osnovna ideja za razvoj sistematskog pristupa merenju konkurentnosti potekla je od osnivača WEF-a Klausa Švaba, sa ciljem da se razvije metodološki okvir kojim bi se omogućilo poređenje ekonomskih performansi zemalja i identifikovanje ključnih faktora koji utiču na njihov razvojni potencijal.

WEF je od početka svojih istraživanja nastojao da prevaziđe tradicionalno shvatanje konkurentnosti zasnovano isključivo na cenovnim faktorima i trgovinskim rezultatima. Polazeći od savremenog pristupa konkurentnosti, prema kojem sposobnost privrede da ostvaruje rast zavisi od kombinacije makroekonomskih uslova, kvaliteta institucija, poslovnog okruženja i sposobnosti preduzeća da inoviraju, WEF je razvio složene kompozitne indekse koji integrišu veliki broj ekonomskih i institucionalnih pokazatelja.

Do 2005. godine rangiranje zemalja prema konkurentnosti zasnivalo se na dva osnovna pokazatelja: Indeksu konkurentnosti rasta (*Growth Competitiveness Index – GCI*) i Indeksu poslovne konkurentnosti (*Business Competitiveness Index – BCI*). Indeks konkurentnosti rasta bio je usmeren na makroekonomske osnove privrednog razvoja, dok je Indeks poslovne konkurentnosti, koji je razvio Majkl Porter, bio usmeren na mikroekonomske faktore i kvalitet poslovnog okruženja u kojem posluju preduzeća. Od 2005. godine WEF je izvršio značajnu promenu metodološkog pristupa i uveo jedinstveni **Globalni indeks konkurentnosti** (*Global Competitiveness Index – GCI*), čiji je osnovni koncept razvio ekonomista Havijer Sali-Martin.²⁰ Ovaj indeks predstavlja integrisani okvir koji povezuje

²⁰ Detaljnije o tome u Porter, M., Delgado, M., Ketels, C., Stern, S. (2008). Moving to a New Global Competitiveness Index, Chapter 1.2. in The Global Competitiveness Report 2008-2009.

makroekonomske i mikroekonomske determinante konkurentnosti i omogućava sveobuhvatniju procenu sposobnosti nacionalnih ekonomija da ostvaruju održivi privredni rast.

U periodu od 2005. do 2019. godine WEF je koristio metodologiju Globalnog indeksa konkurentnosti 3.0 (*Global Competitiveness Index 3.0 – GCI 3.0*). Ovaj indeks obuhvatao je 114 indikatora grupisanih u dvanaest osnovnih stubova konkurentnosti grupisanih u tri osnovne kategorije (Godišnji izveštaj o konkurentnosti, Svetski ekonomski forum, 2015):

1. osnovni faktori konkurentnosti;
2. faktori koji povećavaju efikasnost privrede;
3. faktori povezani sa inovacijama i sofisticiranošću poslovanja.

Dvanaest stubova činili su:

1. institucije;
2. infrastruktura;
3. makroekonomska stabilnost;
4. zdravstvo i osnovno obrazovanje;
5. visoko obrazovanje i obuka;
6. efikasnost tržišta dobara;
7. efikasnost tržišta rada;
8. razvijenost finansijskog tržišta;
9. tehnološka spremnost;
10. veličina tržišta;
11. sofisticiranost poslovanja;
12. inovacije.

Dvanaest stubova konkurentnosti bilo je raspoređeno u tri šire grupe faktora koje odgovaraju različitim fazama ekonomskog razvoja: osnovni faktori, faktori efikasnosti i faktori inovacija i sofisticiranosti. Ovakva struktura zasnivala se na pretpostavci da se izvori konkurentnosti menjaju u zavisnosti od nivoa razvijenosti privrede. Zemlje sa nižim nivoom razvoja konkurentsku prednost uglavnom zasnivaju na raspoloživosti prirodnih resursa i jeftinoj radnoj snazi, dok razvijenije ekonomije konkurentnost ostvaruju kroz efikasnije tržišne mehanizme, tehnološki razvoj, inovacije i sofisticirane poslovne modele (Svetski ekonomski forum, 2019).

Podaci za izračunavanje Globalnog indeksa konkurentnosti poticali su iz dva osnovna izvora. Prvu grupu činili su tzv. „čvrsti podaci“ (*hard data*), odnosno statistički pokazatelji preuzeti iz zvaničnih baza međunarodnih organizacija kao što su Međunarodni monetarni fond, Ujedinjene nacije, Svetska zdravstvena organizacija i druge relevantne institucije. Drugu grupu činili su „meki podaci“ (*soft data*) dobijeni putem ankete koju WEF sprovodi među rukovodiocima preduzeća različite veličine (Svetski ekonomski forum, 2017–2018). Dok su statistički pokazatelji omogućavali objektivno merenje određenih ekonomskih

veličina, rezultati ankete omogućavali su procenu kvaliteta poslovnog okruženja, institucionalnih faktora i ograničenja koja nisu lako merljiva klasičnim statističkim metodama. Značajna karakteristika WEF pristupa jeste prilagođavanje težine pojedinih grupa faktora stepenu razvoja analizirane zemlje. Naime, WEF polazi od pretpostavke da isti faktori nemaju jednak značaj za sve ekonomije.

Prema ovoj metodologiji, zemlje se mogu nalaziti u tri osnovne razvojne faze: faktorski vođenoj privredi, efikasnošću vođenoj privredi i inovacijama vođenoj privredi. Između ovih faza postoje i dve prelazne kategorije. Ovakav pristup omogućava da se konkurentnost ne posmatra samo kao trenutni rezultat, već i kao proces razvoja i transformacije ekonomskih struktura.

Svetski ekonomski forum prati i rangira 141 zemalju sveta. Republika Srbija je prvi put obuhvaćena WEF izveštajem o konkurentnosti za 2002–2003. godinu.

Promene u metodologiji Svetskog ekonomskog foruma nakon 2020. godine

Metodologija WEF-a doživela je značajnu promenu nakon pojave pandemije COVID-19, kada je tradicionalni način rangiranja zemalja prema Globalnom indeksu konkurentnosti privremeno obustavljen. Poslednje standardno rangiranje zemalja zasnovano na GCI 4.0 metodologiji objavljeno je u okviru izveštaja *Global Competitiveness Report 2019*. Nakon toga, WEF nije objavio klasično rangiranje zemalja, već je 2020. godine objavio posebno izdanje izveštaja pod nazivom *The Global Competitiveness Report Special Edition 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery*.

Za razliku od prethodnog pristupa koji je merio postojeći nivo konkurentnosti, posebno izdanje iz 2020. godine nije predstavljalo rangiranje zemalja, već analizu spremnosti ekonomija da odgovore na dugoročne izazove i obnove privredni razvoj nakon pandemijske krize. Fokus je pomeren sa tradicionalnog koncepta konkurentnosti ka konceptu transformacije ekonomija i njihove sposobnosti da izgrade otpornije, inkluzivnije i održivije razvojne modele.

U okviru ovog pristupa WEF je identifikovao četiri široke oblasti transformacije:

1. **povoljnije poslovno okruženje**, koje uključuje unapređenje institucija, javnog sektora i infrastrukture;
2. **ljudski kapital**, koji obuhvata obrazovanje, zdravstvo i razvoj novih veština;
3. **tržišta**, odnosno reformu tržišta rada, finansijskog sistema i konkurencije;
4. **inovacijski ekosistem**, koji obuhvata istraživanje i razvoj, digitalizaciju i primenu novih tehnologija.

Poseban naglasak stavljen je na otpornost ekonomija, digitalnu transformaciju, održivost i smanjenje društvenih nejednakosti. Time je WEF ukazao da savremena konkurentnost više ne može biti posmatrana isključivo kroz produktivnost i ekonomski rast, već i kroz sposobnost privreda da se prilagođavaju velikim globalnim promenama.

Iako WEF nakon 2020. godine nije nastavio godišnje rangiranje zemalja prema ranijem modelu Globalnog indeksa konkurentnosti, prethodno razvijeni koncept i dalje

predstavlja jednu od najznačajnijih metodoloških osnova za analizu nacionalne konkurentnosti. Posebno je značajan zbog toga što omogućava povezivanje različitih nivoa analize – od institucionalnog okruženja i makroekonomskih uslova do sposobnosti preduzeća da inoviraju i konkurišu na međunarodnom tržištu.

Za potrebe analize konkurentnosti agroprivrede posebno su značajni stubovi koji se odnose na kvalitet institucija, infrastrukturu, tehnološku spremnost, razvijenost tržišta, obrazovanje i inovacioni kapacitet, jer ovi faktori direktno ili indirektno utiču na produktivnost, troškove proizvodnje, pristup tržištima i sposobnost sektora da odgovori na međunarodnu konkurenciju.

Međunarodni institut za razvoj menadžmenta (IMD) i Svetski godišnjak konkurentnosti

Pored Svetskog ekonomskog foruma, druga najznačajnija međunarodna institucija koja kontinuirano meri nacionalnu konkurentnost jeste Međunarodni institut za razvoj menadžmenta iz Lozane, Švajcarska, u okviru Centra za svetsku konkurentnost (*World Competitiveness Center*). IMD od 1989. godine objavljuje **Svetski godišnjak konkurentnosti** (*World Competitiveness Yearbook*), koji predstavlja jednu od najdugovečnijih međunarodnih baza podataka o nacionalnoj konkurentnosti u kome ispituje poslovno okruženje razvijenih zemalja sveta. Kao što je već istaknuto, nakon razdvajanja istraživanja od Svetskog ekonomskog foruma 1996. godine, IMD je nastavio samostalno razvijanje metodologije i svake godine unapređivao sistem indikatora i način rangiranja zemalja. Danas ovaj institut analizira nacionalnu konkurentnost više od 60 zemalja sveta i rangira ih svake godine prema 340 kriterijuma konkurentnosti.

Osnovna razlika između IMD i WEF pristupa ogleda se u njihovom teorijskom polazištu. WEF konkurentnost posmatra kao skup faktora koji određuju nivo produktivnosti zemlje i njen potencijal za dugoročni ekonomski rast, dok IMD naglasak stavlja na sposobnost nacionalne ekonomije da efikasno upravlja raspoloživim resursima i stvori i održi povoljno poslovno okruženje u kojem preduzeća mogu uspešno poslovati i ostvarivati rast. Prema IMD pristupu, konkurentnost ne predstavlja samo rezultat ekonomskih performansi, već i sposobnost institucija, države i poslovnog sektora da se prilagode promenama i efikasno koriste raspoložive resurse.

IMD metodologija zasniva se na četiri osnovne grupe faktora konkurentnosti:

1. **Ekonomске performanse** (*Economic Performance*);
2. **Efikasnost države** (*Government Efficiency*);
3. **Poslovna efikasnost** (*Business Efficiency*);
4. **Infrastruktura** (*Infrastructure*).

Svaka od navedenih grupa dalje je podeljena na podgrupe i veliki broj pojedinačnih indikatora. Na osnovu ovih faktora formira se ukupni indeks konkurentnosti i rang lista zemalja.

Za razliku od WEF metodologije, koja je u velikoj meri zasnovana na konceptu produktivnosti i fazama ekonomskog razvoja, IMD ne klasifikuje zemlje prema određenim razvojnim fazama, već ih rangira prema ukupnom nivou konkurentnosti. U obračunu koristi

kombinaciju kvantitativnih i kvalitativnih podataka. Kvantitativni podaci preuzimaju se iz zvaničnih statističkih izvora međunarodnih organizacija, nacionalnih statističkih institucija i drugih relevantnih baza podataka, dok se kvalitativni podaci dobijaju putem ankete među poslovnim rukovodiocima. Značaj anketnih podataka ogleda se u tome što omogućavaju procenu faktora koji se teško mogu izmeriti klasičnim statističkim pokazateljima, kao što su efikasnost državne administracije, kvalitet korporativnog upravljanja, fleksibilnost tržišta rada ili percepcija poslovnog okruženja. Na taj način IMD nastoji da poveže objektivne ekonomske pokazatelje sa iskustvima i stavovima učesnika na tržištu.

U novijim izdanjima Svetskog godišnjaka konkurentnosti IMD kontinuirano prilagođava metodologiju savremenim ekonomskim izazovima. Poseban značaj dobili su faktori povezani sa digitalizacijom, inovacijama, održivim razvojem, energetsom tranzicijom i sposobnošću ekonomija da odgovore na globalne poremećaje. Na taj način koncept konkurentnosti proširen je izvan tradicionalnih ekonomskih pokazatelja i uključuje sposobnost privreda da obezbede dugoročnu otpornost i prilagodljivost.

Republika Srbija nije obuhvaćena rangiranjem IMD-a.

Uprkos nekim ograničenjima, indeksi nacionalne konkurentnosti imaju značajnu praktičnu i istraživačku vrednost. Oni omogućavaju međunarodno poređenje, identifikovanje razvojnih slabosti i prednosti, praćenje promena tokom vremena i definisanje ekonomskih politika usmerenih ka unapređenju konkurentske pozicije zemlje.

Za analizu konkurentnosti agroprivrede posebno je značajno što nacionalni indeksi omogućavaju sagledavanje šireg institucionalnog i ekonomskog okruženja u kojem poljoprivredni sektor posluje. Faktori kao što su kvalitet institucija, infrastruktura, obrazovanje, tehnološka razvijenost, dostupnost finansiranja i inovacioni kapacitet direktno utiču na produktivnost i sposobnost agroprivrede da konkuriše na domaćem i međunarodnom tržištu.

3.2.2. Merenje konkurentnosti proizvoda, grupa proizvoda i sektora

Konkurentnost se može analizirati na različitim nivoima – nivou proizvoda, grupe proizvoda, sektora ili nacionalne privrede. Izbor odgovarajućih pokazatelja zavisi od nivoa analize, raspoloživosti podataka i cilja istraživanja. Dok se konkurentnost preduzeća najčešće procenjuje na osnovu pokazatelja profitabilnosti, produktivnosti, troškova i tržišnog udela, analiza konkurentnosti proizvoda i sektora uglavnom se zasniva na podacima o međunarodnoj trgovini.

Merenje konkurentnosti proizvoda, grupa proizvoda i sektora predstavlja jedan od najzastupljenijih pristupa u empirijskim istraživanjima međunarodne konkurentnosti, posebno u oblasti poljoprivrede i prehrambene industrije. Za razliku od analize konkurentnosti na nivou privrede ili preduzeća, ovaj pristup omogućava detaljnije sagledavanje konkurentske pozicije pojedinačnih proizvoda i proizvodnih grupa, kao i identifikovanje sektora koji predstavljaju nosioce izvozne konkurentnosti određene zemlje.

Kod analize pojedinačnih proizvoda, grupa proizvoda i sektora najčešće se koriste indikatori zasnovani na međunarodnoj trgovini koji omogućavaju poređenje konkurentske pozicije između zemalja. Razvijen je veliki broj indikatora koji se zasnivaju na spoljnotrgovinskim tokovima, među kojima se najčešće primenjuju indeks otkrivene

komparativne prednosti (RCA), indeks dodatne otkrivene komparativne prednosti (ARCA), indeks relativne izvozne prednosti (RXA), indeks relativne uvozne prednosti (RMA), indeks relativne trgovinske prednosti (RTA), indeks normalizovane otkrivene komparativne prednosti (NRCA), indeks otkrivene konkurentnosti (RC), Lafay indeks (LFI), indeks trgovinskog bilansa (TBI), indeks neto izvoza (NEI), kao i Grubel–Lloyd indeks intraindustrijske trgovine (GL, GLIIT).

Svaki od navedenih pokazatelja meri određeni aspekt konkurentnosti. Indeksi zasnovani isključivo na izvozu prvenstveno ukazuju na relativnu izvoznu specijalizaciju proizvoda, grupe proizvoda ili zemlje, dok pokazatelji koji uključuju i uvoz pružaju potpuniju sliku konkurentnosti, posebno kod proizvoda kod kojih je izražena intraindustrijska trgovina. Zbog toga se u savremenim istraživanjima sve češće kombinuje više indikatora kako bi se smanjila ograničenja pojedinačnih pokazatelja i dobila pouzdanija ocena konkurentnosti.

Na nivou grupa proizvoda analiza se sprovodi agregiranjem podataka prema međunarodnim klasifikacijama proizvoda (HS, SITC ili CN), pri čemu se konkurentnost procenjuje za čitave proizvodne grupe, a ne samo za pojedinačne proizvode. Ovakav pristup omogućava identifikovanje oblasti u kojima određena zemlja ostvaruje izraženije komparativne prednosti ili slabiju konkurentsku poziciju u odnosu na druge zemlje. Pored toga, analiza na nivou grupa proizvoda smanjuje uticaj kratkoročnih oscilacija koje mogu biti karakteristične za pojedinačne proizvode.

Na sektorskom nivou konkurentnost se posmatra znatno šire. Pored spoljnotrgovinskih pokazatelja uključuju se i indikatori proizvodnje, produktivnosti, dodate vrednosti, zaposlenosti, investicija, tehnološkog razvoja i drugih strukturnih karakteristika sektora. Takav pristup omogućava sagledavanje ne samo ostvarenih rezultata na međunarodnom tržištu već i faktora koji određuju dugoročnu konkurentsku sposobnost pojedinih sektora.

Izbor odgovarajućih indikatora predstavlja jedno od ključnih pitanja u analizi konkurentnosti, budući da svaki pokazatelj meri samo određeni aspekt konkurentne pozicije proizvoda, grupe proizvoda ili sektora. Zbog toga u ekonomskoj literaturi ne postoji saglasnost o jedinstvenom indikatoru koji bi mogao da pruži potpunu i objektivnu ocenu konkurentnosti. Kao što je već više puta istaknuto, većina autora ističe da je konkurentnost višedimenzionalan koncept koji zahteva primenu većeg broja međusobno komplementarnih pokazatelja. Zbog različitih pretpostavki na kojima se zasnivaju, kao i ograničenja koja proizlaze iz uticaja trgovinske politike, subvencija, promena deviznog kursa ili strukture međunarodne trgovine, preporučuje se istovremena primena više komplementarnih pokazatelja. Na taj način moguće je dobiti objektivniju ocenu konkurentnosti i umanjiti rizik pogrešnog tumačenja rezultata.

U istraživanjima konkurentnosti poljoprivredno-prehrambenog sektora posebno mesto zauzimaju indikatori otkrivene komparativne prednosti, budući da omogućavaju jednostavnu međunarodnu uporedivost i primenu na velikom broju proizvoda i zemalja. Upravo zbog toga oni predstavljaju najčešće korišćenu metodološku osnovu u empirijskim analizama konkurentnosti poljoprivrednih proizvoda.

Pored različitih nivoa analize, pokazatelji konkurentnosti mogu se klasifikovati i prema informacijama koje koriste i aspektu konkurentnosti koji mere. U literaturi se najčešće izdvajaju četiri osnovne grupe indikatora: spoljnotrgovinski indikatori, indikatori tržišnog položaja, indikatori produktivnosti i troškovne konkurentnosti, kao i kompozitni indikatori konkurentnosti.

Najbrojniju grupu čine **spoljnotrgovinski indikatori**, koji se zasnivaju na podacima o izvozu i uvozu. Njihova široka primena rezultat je dostupnosti međunarodno uporedivih

statističkih podataka i mogućnosti da se konkurentnost prati za veliki broj zemalja i proizvoda tokom dužeg vremenskog perioda. Ovi pokazatelji ne mere direktno proizvodnu efikasnost, već međunarodnu konkurentsku poziciju procenjuju na osnovu ostvarenih rezultata u međunarodnoj razmeni. U ovu grupu spadaju već pomenuti Indeks otkrivene komparativne prednosti i njegove modifikacije (RCA, ARCA, RSCA, RC i NRCA), relativne izvozne i uvozne prednosti (RXA i RMA), indeks relativne trgovinske prednosti (RTA), Lafay indeks (LFI), indeksi trgovinskog bilansa (TBI i NEI), kao i Grubel–Lloyd indeks intraindustrijske trgovine (GL, GLIIT).

RCA i srodni pokazatelji predstavljaju jednostavne mere međunarodne konkurentnosti agroprehranbenog sektora koje nam omogućavaju da vršimo poređenje između zemalja (Kuzmenko et al., 2022). Kao što je napomenuto, spoljnotrgovinski indikatori imaju najširu primenu u istraživanjima međunarodne konkurentnosti proizvoda zbog metodološke jednostavnosti, dostupnosti međunarodno uporedivih podataka i mogućnosti praćenja konkurentske pozicije proizvoda i zemalja kroz duži vremenski period. Njihova osnovna prednost ogleda se u mogućnosti da se konkurentnost velikog broja proizvoda i zemalja prati tokom dužeg vremenskog perioda primenom jedinstvene metodologije. Pored toga, ovakvi pokazatelji omogućavaju identifikovanje proizvoda kod kojih pojedina zemlja ostvaruje relativno povoljniji položaj u međunarodnoj trgovini, kao i praćenje promena konkurentske pozicije kroz vreme.

S druge strane, njihovu interpretaciju ograničava činjenica da na konkurentnost, pored visine i obima izvoza i uvoza, mogu uticati i drugi faktori poput subvencija, carinske politike, deviznog kursa i trgovinskih sporazuma. Takođe, ograničenje pokazatelja koji se zasnivaju samo na izvozu jeste što mogu dati nepotpunu sliku, pa se u savremenim istraživanjima sve više koriste indikatori koji istovremeno obuhvataju i izvoz i uvoz, omogućavajući realniju procenu međunarodne konkurentnosti proizvoda.

Drugu grupu predstavljaju **indikatori tržišnog položaja**, koji konkurentnost ocenjuju kroz učešće proizvoda ili sektora na domaćem ili međunarodnom tržištu. Najčešće korišćeni pokazatelji su tržišni udeo, izvozni tržišni udeo (EMS – Export Market Share), stopa rasta izvoza i promene tržišnog učešća tokom vremena. Tržišni udeo u izvozu (EMS – Export Market Share) predstavlja jedan od najjednostavnijih pokazatelja međunarodne konkurentnosti i izražava udeo izvoza određene zemlje, proizvoda ili sektora u ukupnom izvozu na posmatranom tržištu. Veći tržišni udeo može ukazati na povoljniju međunarodnu konkurentsku poziciju i uspešnije pozicioniranje na izvoznom tržištu. Prednost ovih pokazatelja je što omogućavaju praćenje promena konkurentske pozicije na tržištu, dok je ograničenje činjenica da na tržišni udeo mogu značajno uticati promene ukupne tražnje, trgovinske politike ili kretanja cena na svetskom tržištu.

Treću grupu čine **indikatori produktivnosti i troškovne konkurentnosti**, koji obuhvataju produktivnost rada, ukupnu produktivnost faktora proizvodnje (TFP), jedinične troškove rada, bruto maržu, profitabilnost, troškove domaćih resursa (DRC) i druge pokazatelje efikasnosti korišćenja proizvodnih resursa (Latruffe, 2006; Jambor, Babu, 2016). Za razliku od spoljnotrgovinskih pokazatelja, oni pružaju uvid u izvore konkurentnosti, ali njihova primena zahteva detaljne mikroekonomske podatke koji često nisu dostupni za međunarodna poređenja. Njihova osnovna prednost ogleda se u tome što omogućavaju sagledavanje faktora koji određuju dugoročnu konkurentnost, kao što su tehnološka razvijenost, produktivnost rada, troškovi proizvodnje i profitabilnost. Međutim, međunarodna primena ovih pokazatelja često je ograničena zbog nedostatka uporedivih podataka i razlika u metodologiji obračuna troškova između zemalja.

Posebnu grupu predstavljaju **kompozitni indikatori konkurentnosti**, koji objedinjuju veći broj ekonomskih, institucionalnih i razvojnih pokazatelja u jedinstven indeks. Najpoznatiji primeri su već pomenuti i objašnjeni Globalni indeks konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma i IMD indeks konkurentnosti. Ovi pokazatelji prvenstveno služe za procenu konkurentnosti nacionalnih ekonomija i nisu pogodni za analizu pojedinačnih proizvoda ili grupa proizvoda, budući da nisu konstruisani za ocenu sektorske ili proizvodne konkurentnosti.

Izbor odgovarajućih indikatora prvenstveno zavisi od cilja istraživanja i nivoa na kome se konkurentnost analizira. Kada je predmet analize međunarodna konkurentnost pojedinačnih proizvoda ili grupa proizvoda u međunarodnoj trgovini, najveću primenu imaju indeksi iz prve grupe, odnosno spoljnotrgovinski indikatori, jer omogućavaju poređenje velikog broja proizvoda između različitih zemalja kroz duži vremenski period na osnovu jedinstvene metodologije. Istovremeno, njihova ograničenja ukazuju na potrebu da se rezultati uvek tumače u kontekstu širih ekonomskih i trgovinskih okolnosti, kao i da se, kada je to moguće, kombinuju sa drugim pokazateljima konkurentnosti. Nasuprot tome, analiza konkurentnosti sektora često zahteva kombinovanje spoljnotrgovinskih pokazatelja sa pokazateljima produktivnosti, troškova, profitabilnosti i tržišnog položaja, kako bi se pored ostvarenih rezultata sagledali i faktori koji određuju dugoročnu konkurentnost.

Tabela 2. Pregled pristupa i indikatora za merenje konkurentnosti prema nivou analize

Nivo analize	Pristup merenju konkurentnosti	Najčešće korišćeni indikatori	Primeri autora
Proizvod, grupa proizvoda i sektor	Spoljnotrgovinski indikatori	Indeks otkrivene komparativne prednosti (RCA) i modifikacije (ARCA, RSCA, NRCA), indeks relativne trgovinske prednosti (RTA), indeks otkrivene konkurentnosti (RC), Lafay indeks (LFI), indeks trgovinskog bilansa (TBI), indeks neto izvoza (NEI), Grubel–Lloyd indeks (GL, GLIIT)	Balassa (1965, 1977, 1989); Vollrath (1991); Lafay (1992); Grubel, Lloyd (1975); Yu et al. (2009)
Proizvod, grupa proizvoda i sektor	Indikatori tržišnog položaja	Tržišni udeo, izvozni tržišni udeo (EMS), stopa rasta izvoza, promene tržišnog učešća	Latruffe (2010); Jambor, Babu (2016)
Proizvod, gazdinstvo, preduzeće i sektor	Indikatori produktivnosti i troškovne konkurentnosti	Produktivnost rada, ukupna faktorska produktivnost (TFP), jedinični troškovi rada, bruto marža, profitabilnost, troškovi domaćih resursa (DRC)	Monke, Pearson (1989); Gorton, Davidova (2001); Latruffe (2006); Jambor, Babu (2016)
Nacionalna privreda	Kompozitni indikatori konkurentnosti	Globalni indeks konkurentnosti (WEF), IMD indeks konkurentnosti i drugi kompozitni pokazatelji	WEF (Schwab, Sala-i-Martin); IMD

Nivo analize	Pristup merenju konkurentnosti	Najčešće korišćeni indikatori	Primeri autora
Sektor i nacionalna privreda	Dopunski indikatori konkurentskog potencijala	Produktivnost sektora, dodata vrednost, zaposlenost, investicije, tehnološki razvoj, inovacije	OECD; FAO; Svetska banka

Izvor: Autor na bazi pregleda različitih izvora literature

U tabeli 2 dat je pregled pristupa i najvažnijih indikatora za analizu komparativnih prednosti i međunarodne konkurentnosti na različitim nivoima analize i sa različitih aspekata.

Spoljnotrgovinski indikatori međunarodne konkurentnosti

Kao što je već istaknuto, u dosadašnjim istraživanjima konkurentnosti proizvoda, grupa proizvoda i sektora razvijen je veliki broj pokazatelja, pri čemu nijedan od njih ne može samostalno dati potpunu ocenu međunarodne konkurentne pozicije. Iz tog razloga savremena istraživanja sve češće primenjuju kombinaciju više indikatora koji mere različite aspekte konkurentnosti.

Među najčešće korišćenim pokazateljima nalaze se indeksi otkrivene komparativne prednosti i njihove modifikacije (RCA, ARCA, RSCA, RC i NRCA), koji omogućavaju identifikovanje proizvoda kod kojih određena zemlja ostvaruje relativnu izveznu specijalizaciju u međunarodnoj trgovini. Njihova prednost ogleda se u jednostavnom obračunu, mogućnosti međunarodnog poređenja i širokoj primeni u empirijskim istraživanjima, zbog čega predstavljaju standard u analizi konkurentnosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Pored njih, značajnu grupu čine indikatori koji uključuju i izvoz i uvoz, kao što su Indeks relativne trgovinske prednosti (RTA), relativna uvozna prednost (RMA), Lafay indeks (LFI), indeks neto izvoza (NEI), Indeks trgovinskog bilansa (TBI), kao i Grubel–Lloyd indeks intraindustrijske trgovine (GL, GLIIT). Uključivanjem uvozne komponente ovi pokazatelji pružaju potpuniju sliku konkurentne pozicije proizvoda, naročito u uslovima razvijene intraindustrijske trgovine.

Indeks otkrivene komparativne prednosti (RCA – Revealed Comparative Advantage). Najčešće upotrebljavan pokazatelj međunarodne konkurentnosti i komparativnih prednosti u empirijskim istraživanjima jeste Indeks otkrivene komparativne prednosti (RCA), poznat kao Balasa indeks (Balassa, 1965, 1977, 1989). Koncept otkrivenih komparativnih prednosti prvi je predstavio Liesner (1958), dok je Balassa razvio metodologiju koja je postala standard u analizi međunarodne trgovine. RCA indeks se u istraživanjima konkurentnosti koristi za analizu komparativnih prednosti na nivou proizvoda, grupe proizvoda, pojedinih odseka ili celog sektora. RCA indeks meri stepen otkrivene komparativne prednosti i nivo izvozne specijalizacije proizvoda, grupe proizvoda ili sektora, pri čemu se u empirijskim istraživanjima često koristi kao indikator međunarodne konkurentne pozicije. Kao što je navedeno, zbog metodološke jednostavnosti i mogućnosti poređenja velikog broja zemalja i proizvoda, ovaj indeks ima široku primenu u istraživanjima međunarodne konkurentnosti poljoprivrede i prehrambene industrije.

Osnovna prednost RCA indeksa ogleda se u jednostavnom obračunu, lakoj interpretaciji i mogućnosti poređenja stepena otkrivene komparativne prednosti između zemalja i kroz vreme. Indeks se može primeniti na različitim nivoima agregacije – od pojedinačnih proizvoda do celokupnih sektora – zbog čega predstavlja jedan od najčešće korišćenih pokazatelja u analizama međunarodne konkurentnosti agroprehrambenog sektora.

Istovremeno, RCA indeks ima i određena ograničenja. Budući da se zasniva isključivo na izvoznim tokovima, ne uzima u obzir uvoz, niti efekte trgovinske i agrarne politike, subvencija, carinske zaštite ili drugih državnih intervencija koje mogu značajno uticati na spoljnotrgovinske tokove. Zbog toga ostvarena komparativna prednost ne mora uvek odražavati stvarnu proizvodnu efikasnost ili dugoročnu konkurentnost. Upravo iz tih razloga razvijene su brojne modifikacije RCA indeksa, među kojima se u literaturi najčešće koriste ARCA, RSCA, RC, NRCA i RTA indeksi.

Indeks dodatne otkrivene komparativne prednosti (ARCA – Additive Revealed Comparative Advantage) su u literaturi definisali Hoen i Oosterhaven (Hoen, Oosterhaven, 2006) kao dodatnu meru komparativnih prednosti na međunarodnom tržištu, kao modifikaciju RCA indeksa. ARCA indeks se u empirijskim istraživanjima i ocenama komparativnih prednosti pokazao kao stabilna mera komparativnih prednosti. Pored ove modifikacije originalnog RCA indeksa, sa istim ciljem su Dalum i saradnici (Dalum et al., 1998) formulisali **Indeks simetrične otkrivene komparativne prednosti** (RSCA – Revealed Symmetric Competitive Advantage) koji koristi samo izvoz u obračunu²¹, Vollrath (Vollrath, 1991) **Indeks otkrivene konkurentnosti** (RC – Revealed Competitiveness) koji uzima u obzir i izvozu i uvozu stranu spoljnotrgovinske razmene, a Yu i saradnici (Yu et al., 2009) **indeks normalizovane otkrivene komparativne prednosti** (NRCA – Normalised Revealed Comparative Advantage) koji koristi samo izvoz u obračunu.

Vollrath (Vollrath, 1987, 1988, 1991) je definisao **Indeks relativne trgovinske prednosti** (RTA) koji se obračunava kao razlika između relativne izvozne prednosti (RXA) koja je jednaka Balasa indeksu i relativne uvozne prednosti (RMA). S obzirom na to da su postojale određene kritike da Balasa indeks uzima u obzir samo izvozu stranu spoljnotrgovinske razmene, ovi indeksi u sebi obuhvataju i izvoz i uvoz, pa ovaj indeks ima dosta zagovornika. Sa aspekta teorije trgovine ovo se smatra velikom prednošću, a kako raste intra-industrijska trgovina, ovaj aspekt postaje sve važniji. Vollrath je predložio modifikacije originalnog Balasovog RCA indeksa sa ciljem da se delimično prevaziđu ograničenja pokazatelja koji se zasniva isključivo na izvoznim tokovima, uključujući i moguće uticaje državne intervencije i agrarne politike.

Komparativne prednosti mogu se ocenjivati i primenom **Lafay indeksa** (LFI – Lafay Index), koji je razvio Lafay (1992). Za razliku od RCA indeksa, LFI u obračun uključuje i izvoz i uvoz, zbog čega omogućava sveobuhvatniju procenu komparativnih prednosti i analizu intraindustrijske trgovine. Indeks se može primeniti na nivou proizvoda, grupe proizvoda ili sektora, pri čemu pozitivna vrednost ($LFI > 0$) ukazuje na postojanje komparativne prednosti, dok više vrednosti indeksa označavaju viši stepen specijalizacije u međunarodnoj trgovini. Zbog uključivanja obe strane spoljnotrgovinske razmene, LFI omogućava sveobuhvatniju procenu trgovinske pozicije proizvoda i konkurentnosti, jer za razliku od pokazatelja zasnovanih isključivo na izvozu, uključuje i uvozu komponentu.

Pored navedenih indeksa, **Indeks trgovinskog bilansa** (TBI – Trade Balance Index) koristi se za ocenu spoljnotrgovinske pozicije i stepena specijalizacije zemlje za određeni

²¹ U literaturi se ovaj indeks negde označava sa RSCA, a negde sa SRCA. U oba slučaja formula, način obračuna i tumačenje rezultata su isti.

proizvod, grupu proizvoda ili sektor (Lafay, 1992). Indeks se izračunava na osnovu odnosa razlike između izvoza i uvoza prema njihovoj ukupnoj vrednosti. Pozitivne vrednosti ukazuju da je zemlja neto izvoznik i da ostvaruje povoljnu trgovinsku poziciju u analiziranom sektoru, dok negativne vrednosti označavaju status neto uvoznika. Zbog jednostavne interpretacije, TBI se često koristi kao dopunski pokazatelj uz indekse komparativnih prednosti (RCA, RTA, RC i LFI), jer omogućava potpuniju procenu konkurentnosti i međunarodne specijalizacije agroprivrede.

Indeks neto izvoza (NEI – Net Export Index) meri spoljnotrgovinsku poziciju zemlje, proizvoda ili sektora kao odnos razlike između izvoza i uvoza prema njihovoj ukupnoj vrednosti (Banterle, Carraresi, 2007). Vrednost indeksa kreće se od -1 do $+1$, pri čemu vrednost -1 označava da postoji isključivo uvoz, vrednost $+1$ da postoji isključivo izvoz, dok vrednost 0 ukazuje na jednak obim izvoza i uvoza. Pozitivne vrednosti NEI indeksa ukazuju da je zemlja neto izvoznik, a negativne da je neto uvoznik analiziranog proizvoda ili sektora.

Grubel–Lloyd indeks (GL ili GLIIT) koristi se za merenje nivoa intraindustrijske trgovine, odnosno istovremenog izvoza i uvoza istih proizvoda, grupa proizvoda ili sektora između dve zemlje ili regiona (Grubel, Lloyd, 1975). Za razliku od pokazatelja koji se zasnivaju isključivo na izvozu, ovaj indeks obuhvata i izvoz i uvoz, čime omogućava procenu stepena trgovinske integracije i specijalizacije. Vrednost GL indeksa kreće se od 0 do 1 , pri čemu vrednost 0 označava isključivo interindustrijsku razmenu (samo izvoz ili samo uvoz), dok vrednost 1 ukazuje na potpunu intraindustrijsku trgovinu. GLIIT indeks predstavlja istu meru izraženu u procentima, pri čemu više vrednosti ukazuju na veći stepen tržišne integracije i specijalizacije, dok se vrednosti bliske 100% smatraju pokazateljem veoma razvijene intraindustrijske razmene. U analizama konkurentnosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda ovaj indeks se koristi za ocenu nivoa integrisanosti i specijalizacije u međunarodnoj trgovini.

Brojna empirijska istraživanja konkurentnosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i sektora koriste navedene indikatore za analizu komparativnih prednosti, specijalizacije i trgovinske konkurentnosti proizvoda i sektora, poput istraživanja Drescher, Maurer, 1999; Ferto, Hubbard, 2001; Bojnec, Hartmann, 2004; Banterle, 2005; Jambor, Gibba, 2007; Banterle, Carraresi, 2007; Wijnands et al., 2007; Carraresi, Banterle, 2008; Serin, Civan, 2008; Bojnec, Ferto, 2009; Qineti et al., 2009; Puticova, Mezera, 2011; Oelgemoller, 2012; Burianova, Belova, 2012; Shohibul, 2013; Herciu, 2013; Bielik et al., 2013; Figiel, Kufel, 2013; Scarpato, Simeone, 2013; Sarker, Ratnasena, 2014; Startiene, Remeikiene, 2014; Crescimanno et al., 2014; Kaimakoudi et al., 2014; Jambor, 2015; Ferto, Jambor, 2015; Bojnec, Ferto, 2016; Jambor et al., 2016; Jambor, 2016, 2017; Obadi, 2016; Simo et al., 2016; Balogh, Jambor, 2017; Đukić et al., 2017; Torok, Pawlak, 2017; Bojnec, Ferto, 2019; Juchniewicz, Łukiewska, 2021; Hamulczuk, Pawlak, 2022; Kuzmenko et al., 2022; Pawlak, Smutka, 2022; Zdráhal, 2024; Erokhin et al., 2024; Bulkowska, Ambroziak, 2025; Kracinski et al., 2025; Matkovski et al., 2017, 2018, 2022, 2025; Gkizlis et al., 2026 i drugi autori.

Indikatori produktivnosti i troškovne konkurentnosti

Kada je cilj istraživanja sagledavanje izvora konkurentnosti i procena potencijalne konkurentnosti, pored spoljnotrgovinskih pokazatelja primenjuju se indikatori produktivnosti, profitabilnosti, troškova proizvodnje, troškova domaćih resursa (DRC) i ukupne faktorske produktivnosti (TFP). Za razliku od trgovinskih indikatora, oni omogućavaju sagledavanje

ekonomskih izvora konkurentnosti, ali zahtevaju detaljnije i često teško dostupne podatke na nivou proizvođača ili preduzeća. Ovi pokazatelji najčešće se primenjuju u analizi konkurentnosti poljoprivrednih gazdinstava, preduzeća i pojedinačnih proizvoda, pri čemu međunarodna poređenja zahtevaju primenu jedinstvene metodologije obračuna i dostupnost uporedivih podataka.

Posebno mesto među pokazateljima produktivnosti ima **ukupna faktorska produktivnost** (TFP – Total Factor Productivity), koja meri efikasnost korišćenja svih proizvodnih faktora zajedno i predstavlja pokazatelj dela rasta proizvodnje koji nije posledica povećanja količine korišćenih proizvodnih faktora, već odražava efekte tehnološkog napretka, inovacija, organizacije proizvodnje i efikasnijeg korišćenja resursa. TFP se široko primenjuje u savremenim analizama produktivnosti i konkurentnosti poljoprivrede, posebno u istraživanjima i izveštajima međunarodnih organizacija kao što su Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (FAO) i Svetska banka, kao i u komparativnim analizama efikasnosti poljoprivrednih sektora različitih zemalja i regiona.

Jedan od najčešće korišćenih pokazatelja u ovoj grupi je već pomenut **indikator troškova domaćih resursa** (DRC – Domestic Resource Cost), koji meri odnos troškova domaćih resursa angažovanih u proizvodnji i dodate vrednosti ostvarene prema međunarodnim cenama (Monke, Pearson, 1989; Gorton, Davidova, 2001). Vrednost DRC manja od 1 ukazuje na postojanje komparativnih prednosti i potencijalnu međunarodnu konkurentnost, dok vrednosti veće od 1 ukazuju na odsustvo komparativne prednosti. Iako se DRC široko primenjuje u analizama konkurentnosti poljoprivrede, njegova primena je ograničena zbog složenog prikupljanja podataka i teškoća u razdvajanju troškova na trgovinske i netrговinske komponente.

* * *

Na osnovu svega navedenog, može se zaključiti da izbor indikatora konkurentnosti nije univerzalan, već zavisi od nivoa analize, cilja istraživanja i raspoloživosti podataka. Zbog složenosti samog pojma konkurentnosti, u savremenim empirijskim istraživanjima sve više prevladava stav da se pouzdanija ocena postiže kombinovanom primenom više komplementarnih pokazatelja, pri čemu svaki od njih osvetljava različite dimenzije konkurentske pozicije proizvoda, grupa proizvoda ili sektora. Svaki pokazatelj poseduje određene prednosti i ograničenja, zbog čega izbor metodološkog pristupa treba da bude usklađen sa predmetom istraživanja i istraživačkim ciljevima.

U analizama međunarodne konkurentnosti proizvoda i grupa proizvoda dominantno mesto zauzimaju spoljnotrgovinski indikatori, budući da omogućavaju jednostavnu primenu, međunarodnu uporedivost i praćenje promena konkurentske pozicije tokom dužeg vremenskog perioda. Njihova vrednost posebno dolazi do izražaja u istraživanjima koja obuhvataju veliki broj proizvoda i zemalja, zbog čega predstavljaju standardnu metodologiju u analizi konkurentnosti poljoprivredno-prehrambenog sektora. Istovremeno, njihovi rezultati treba da se tumače uz uvažavanje ograničenja koja proizlaze iz uticaja trgovinske politike, institucionalnog okruženja i drugih ekonomskih faktora koji mogu uticati na spoljnotrgovinske tokove. S druge strane, analiza sektorske konkurentnosti zahteva širi analitički okvir koji, pored trgovinskih pokazatelja, uključuje i indikatore produktivnosti,

troškova, profitabilnosti, tehnološke razvijenosti, investicione aktivnosti i drugih strukturnih karakteristika sektora. Samo povezivanjem različitih grupa pokazatelja moguće je sagledati ne samo ostvarenu konkurentsku poziciju već i faktore koji određuju njeno dugoročno unapređenje.

3.2.3. Porterov „Dijamant model” kao okvir za analizu konkurentnosti

Pored različitih kvantitativnih indikatora koji se koriste za merenje konkurentnosti na nacionalnom, sektorskom i mikro nivou, u savremenim istraživanjima sve značajniju ulogu imaju kvalitativni i konceptualni modeli koji omogućavaju analizu faktora koji utiču na stvaranje i održavanje konkurentske prednosti. Jedan od najznačajnijih teorijsko-metodoloških okvira za ovu vrstu analize predstavlja Porterov „Dijamant model“ konkurentnosti, koji je razvio američki ekonomista Majkl Porter (Porter, 1991; Porter, 1998).

Za razliku od pristupa koji konkurentnost posmatraju prvenstveno kroz ostvarene rezultate, kao što su tržišni udeo, izvozna uspešnost, produktivnost ili profitabilnost, Porterov model omogućava analizu uzroka konkurentnosti, odnosno identifikovanje faktora poslovnog okruženja koji stvaraju povoljne ili ograničavajuće uslove za razvoj određene privrede, sektora ili industrije. Model se zasniva na pretpostavci da konkurentska prednost ne nastaje samo kao rezultat raspoloživosti prirodnih resursa ili cenovnih prednosti, već predstavlja rezultat međusobnog delovanja različitih elemenata poslovnog i institucionalnog okruženja.

Porterov „Dijamant model“ obuhvata četiri međusobno povezane grupe faktora konkurentnosti (Porter, 1991; Porter, 1998):

- (1) **opšti uslovi ili faktori proizvodnje**, odnosno raspoloživost i kvalitet resursa koji se koriste u proizvodnom procesu;
- (2) **uslovi tražnje**, koji se odnose na karakteristike i zahteve domaćeg tržišta;
- (3) **srodne i prateće industrije**, koje obuhvataju razvijenost dobavljačkih i povezanih sektora;
- (4) **strategija preduzeća, struktura i rivalstvo između njih**, odnosno način organizacije poslovanja, tržišnu konkurenciju i ponašanje privrednih subjekata.

Pored osnovnih elemenata modela, Porter uvodi i dve eksterne varijable – ulogu države i slučajne događaje, koji mogu značajno uticati na konkurentsku poziciju određene zemlje ili sektora.

Posebna vrednost Porterovog modela ogleda se u njegovoj fleksibilnosti i mogućnosti prilagođavanja različitim nivoima analize. Porter ne definiše jedinstvenu metodologiju, skup obaveznih indikatora niti ograničava izvore podataka koji se koriste u istraživanju, već daje opšti analitički okvir koji istraživač može prilagoditi specifičnostima predmeta istraživanja. Na taj način model se može primenjivati za analizu konkurentnosti nacionalnih privreda, pojedinačnih sektora, industrija, proizvoda, kao i pojedinačnih preduzeća.

U literaturi se mogu pronaći brojna istraživanja koja primenjuju Porterov okvir za analizu konkurentnosti različitih sektora i proizvoda. Tako je Porterov model korišćen za

analizu konkurentnosti proizvodnje pšenice u Mađarskoj (Karacsony, 2008), analizu konkurentnosti trgovinskog lanca povrća (Constantin et al., 2022), analizu konkurentnosti poljoprivredno-prehrambenog lanca u zemljama Evropske unije (van Berkum et al., 2016), analizu determinanti konkurentnosti prehrambene industrije i analizu konkurentnosti prehrambenog sektora Kine (Zhao, 2018), analizu konkurentnosti industrijskih sektora u različitim zemljama i regionima (Bakan, Dogan, 2012; Nikraftar, 2016), analizu industrije vina u pojedinim delovima Sjedinjenih Američkih Država (Rendleman et al., 2016), procenu konkurentskih prednosti ruralnih područja Bugarske (Bankova, Tsvetanova, 2024), analizu konkurentnosti kompanija u Mađarskoj (Markus, 2008), analizu konkurentnosti specifičnog agroindustrijskog lanca, odnosno povrtarske semenske industrije u Antaliji, Turska (Filiz, Sayin, 2020), analizu konkurentnosti preduzeća u Švedskoj (Eickelpasch et al., 2010), kao i analizu konkurentnosti farmi brojlera u Urugvaju (Barbe et al., 2011). Navedena istraživanja potvrđuju primenljivost Porterovog modela u različitim privrednim oblastima, uključujući i poljoprivredno-prehrambeni sektor.

U ovoj monografiji Porterov „Dijamant model“ predstavlja osnovni metodološki okvir za identifikovanje i analizu faktora koji utiču na konkurentnost agroprivrede Republike Srbije. Primena ovog modela omogućava sagledavanje ne samo postojećih rezultata konkurentnosti, već i ključnih podsticajnih i ograničavajućih faktora koji utiču na razvoj konkurentskih prednosti. Analiza je usmerena na četiri osnovna elementa Porterovog modela, dok se uticaj države posmatra kroz njene institucionalne, regulatorne i razvojne politike koje oblikuju uslove poslovanja u agroprivredi.

4. AGROPRIVREDA REPUBLIKE SRBIJE: STANJE, RESURSI I RAZVOJNI POTENCIJALI

Agroprivreda predstavlja jednu od značajnih oblasti privrednog sistema Republike Srbije, imajući u vidu njenu ekonomsku, društvenu i razvojnu ulogu. Pored direktnog doprinosa stvaranju bruto dodate vrednosti, zaposlenosti i izvoznim tokovima, njen značaj ogleda se i u obezbeđenju stabilnog snabdevanja stanovništva hranom, očuvanju ekonomske aktivnosti u ruralnim područjima, kao i mogućnosti uključivanja zemlje u međunarodne tokove trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima. Posebna važnost agroprivrede proizilazi iz činjenice da Republika Srbija raspolaže značajnim prirodnim resursima, dugom tradicijom poljoprivredne proizvodnje i povoljnim agroekološkim uslovima koji omogućavaju razvoj različitih proizvodnih pravaca.

Međutim, raspoloživost resursa sama po sebi ne predstavlja dovoljnu osnovu za ostvarivanje konkurentske prednosti. Stepenn razvoja agroprivrede zavisi od sposobnosti ekonomske valorizacije raspoloživih resursa, njihovog efikasnog korišćenja, tehnološke razvijenosti proizvodnje, organizacije tržišnih lanaca, prilagođavanja zahtevima savremenog tržišta, povezanosti primarne proizvodnje sa prehrambenom industrijom i sposobnosti stvaranja proizvoda veće dodate vrednosti. U tom smislu, razvoj agroprivrede Republike Srbije određen je istovremeno postojanjem značajnih razvojnih potencijala, ali i brojnih strukturnih ograničenja koja utiču na njenu efikasnost, produktivnost i konkurentnost. Na postojanje ovih strukturnih ograničenja, kao i na potrebu prilagođavanja agrarne politike savremenim razvojnim izazovima, ukazano je i u ranijim istraživanjima domaće poljoprivrede (Pejanović et al., 2017).

Među najznačajnijim izazovima izdvajaju se nepovoljna struktura poljoprivrednih gazdinstava, usitnjenost zemljišnih poseda, nedovoljna tehnološka opremljenost dela proizvodnje, dugoročno nepovoljna kretanja u stočarskom sektoru, ograničena primena sistema za navodnjavanje, niži stepen finalizacije proizvoda, kao i nedovoljna povezanost primarne proizvodnje sa prerađivačkom industrijom.

Značaj agroprivrede u privrednoj strukturi Republike Srbije potvrđuje i relativno visoko učešće poljoprivrede u stvaranju bruto domaćeg proizvoda u poređenju sa razvijenijim evropskim ekonomijama. Srbija se izdvaja po velikom udelu poljoprivrede u bruto dodatoj vrednosti i po visokom udelu izvoza poljoprivrednih proizvoda (Đukić et al., 2017). Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, učešće sektora poljoprivrede, šumarstva i ribarstva u bruto domaćem proizvodu Republike Srbije smanjilo se sa 5,3% u 2022. godini na 3,8% u 2023. godini (Republički zavod za statistiku Republike Srbije, 2024). Nasuprot tome, bruto dodata vrednost poljoprivrede u zemljama Evropske unije u 2023. godini bila je znatno niža i iznosila je 1,3% BDP-a EU (Eurostat, 2024). U značajnom broju razvijenih zemalja članica Evropske unije učešće bruto dodate vrednosti poljoprivrede u BDP-u bilo je manje od 1% u 2023. godini (Eurostat, 2024). Relativno visoko učešće poljoprivrede u ekonomskoj strukturi Republike Srbije istovremeno predstavlja i pokazatelj izrazitog ekonomskog značaja ovog sektora u Republici Srbiji, ali i ukazuje na činjenicu da proces strukturne transformacije

privrede još nije dostigao nivo karakterističan za razvijene evropske ekonomije. Zbog toga, budući razvoj agroprivrede ne treba zasnivati samo na povećanju obima proizvodnje, već na rastu produktivnosti, tehnološkom unapređenju i većem stepenu prerade poljoprivrednih proizvoda.

Razumevanje savremenog položaja agroprivrede Republike Srbije zahteva sagledavanje njenih resursnih potencijala, proizvodne strukture, regionalnih specifičnosti, strukture poljoprivrednih gazdinstava i stepena razvijenosti prehrambene industrije. Ovi elementi predstavljaju osnovu za analizu postojećeg stanja sektora, ali i za sagledavanje razvojnih mogućnosti i ograničenja, odnosno faktora koji u velikoj meri utiču na njegovu konkurentnost kako na domaćem tako i na međunarodnom tržištu.

Poljoprivreda se smatra najznačajnijom strateškom ekonomskom granom koja ima za cilj proizvodnju hrane dobrog kvaliteta i bezbedne za konzumaciju (Radojević et al., 2021). Istovremeno, poljoprivredna proizvodnja je veoma složen proces koji u velikoj meri zavisi od prirodnih uslova, zahteva precizno planiranje i donošenje pravovremenih odluka koje direktno utiču na uspeh proizvodnje (Milić et al., 2016). Donošenje blagovremenih i ispravnih odluka usko je povezano sa posedovanjem odgovarajućih znanja i veština, kao i sa raspolaganjem relevantnim informacijama. Poljoprivrednu proizvodnju karakterišu određene specifičnosti koje je razlikuju od drugih oblika proizvodnje i koje se moraju uzeti u obzir prilikom ekonomske procene i donošenja odluka, jer imaju značajan uticaj na ostvarene rezultate proizvodnje i ekonomske efekte u poljoprivrednoj proizvodnji (Milić et al., 2016).

Republika Srbija ima povoljne uslove za poljoprivredni i ruralni razvoj (Pejanović et al., 2017). Poljoprivreda Republike Srbije zasniva se na značajnim prirodnim potencijalima, pre svega raspoloživim poljoprivrednim zemljištem, povoljnim agroekološkim uslovima i raznovrsnim mogućnostima za proizvodnju različitih biljnih i stočarskih proizvoda. Zahvaljujući povoljnim prirodnim uslovima, geografskom položaju zemlje, raznovrsnosti reljefa i klimatskih karakteristika, proizvodna struktura poljoprivrede Republike Srbije obuhvata širok spektar biljnih i stočarskih proizvoda, od intenzivne ratarske proizvodnje u ravničarskim područjima, preko voćarstva, vinogradarstva, do stočarstva u brdsko-planinskim regionima.

Međutim, kao što je ranije istaknuto, raspoloživost prirodnih resursa sama po sebi ne predstavlja dovoljnu osnovu za ostvarivanje konkurentne prednosti agroprivrede. Ekonomski značaj ovih resursa zavisi od načina njihovog korišćenja, nivoa tehnološke razvijenosti proizvodnje, organizacije poljoprivrednih gazdinstava, povezanosti sa prehrambenom industrijom i sposobnosti stvaranja proizvoda veće dodate vrednosti. Zbog toga, analiza resursnog potencijala mora obuhvatiti ne samo raspoložive kapacitete, već i njihovu strukturu, način korišćenja i ograničenja koja utiču na njihovu ekonomsku valorizaciju.

Prema podacima Popisa poljoprivrede 2023. godine, poljoprivredne resurse Republike Srbije karakteriše značajan obim korišćenog poljoprivrednog zemljišta i izražene regionalne razlike u njegovoj prostornoj raspodeli. Korišćeno poljoprivredno zemljište obuhvata 3.239.373 ha, što predstavlja osnovni proizvodni resurs domaće poljoprivrede i važan faktor razvoja biljne i stočarske proizvodnje (Popis poljoprivrede 2023). U odnosu na Popis poljoprivrede 2012. godine, površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta smanjena je za 198.050 ha, odnosno 5,8%, što ukazuje na nastavak trenda smanjenja zemljišnih resursa koji se aktivno koriste u poljoprivrednoj proizvodnji. Istovremeno, ovi podaci potvrđuju da Republika Srbija i dalje raspolaže značajnom resursnom osnovom za razvoj poljoprivrede, ali i ukazuju na potrebu efikasnijeg korišćenja raspoloživih površina kroz povećanje produktivnosti, modernizaciju proizvodnje i razvoj proizvodnih sistema veće dodate vrednosti.

Najveće površine i najveća koncentracija korišćenog poljoprivrednog zemljišta nalaze se u regionu Vojvodine, sa 1.499.521 ha, što predstavlja učešće od oko 46,3% ukupnog korišćenog poljoprivrednog zemljišta Republike Srbije. Prosečna površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu iznosi 6,4 ha, što ukazuje na određeno povećanje proizvodnih kapaciteta u odnosu na prethodni period, ali i dalje potvrđuje izraženu usitnjenost posedovne strukture u poređenju sa razvijenim evropskim poljoprivrednim sistemima (Popis poljoprivrede 2023). Najveći deo poljoprivrednih površina koriste porodična poljoprivredna gazdinstva (oko 90% KPZ), dok pravna lica i preduzetnici učestvuju sa manjim udelom u ukupnom broju gazdinstava, ali često raspolažu većim zemljišnim površinama i značajnijim proizvodnim kapacitetima.

Struktura korišćenog poljoprivrednog zemljišta predstavlja važan pokazatelj proizvodne orijentacije agroprivrede Republike Srbije. Najveći deo površina čine oranice i bašte, dok manji deo zauzimaju stalni zasadi i livade i pašnjaci. Takva struktura zemljišnog fonda uslovlila je dominantnu orijentaciju ka biljnoj proizvodnji, posebno ratarskim kulturama, dok su voćarstvo, vinogradarstvo i stočarstvo razvijeni u skladu sa regionalnim prirodnim uslovima i tržišnim mogućnostima. Struktura korišćenog poljoprivrednog zemljišta u Republici Srbiji prikazana je u narednoj tabeli.

Tabela 3. Struktura korišćenog poljoprivrednog zemljišta u Republici Srbiji

Kategorija korišćenog poljoprivrednog zemljišta		Površina (ha)	Učešće (%)
1.	Oranice i bašte	2.519.609	77,7
2.	Okućnica	32.290	1,0
3.	Stalni zasadi	218.246	6,7
3.1.	Voćnjaci	196.129	6,0
3.2.	Vinogradi	18.201	0,6
3.3.	Rasadnici	3.060	0,08
3.4.	Ostalo	856	0,02
4.	Livade i pašnjaci	469.228	14,6
Ukupno korišćeno poljoprivredno zemljište		3.239.373	100,0

Izvor: Popis poljoprivrede 2023, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

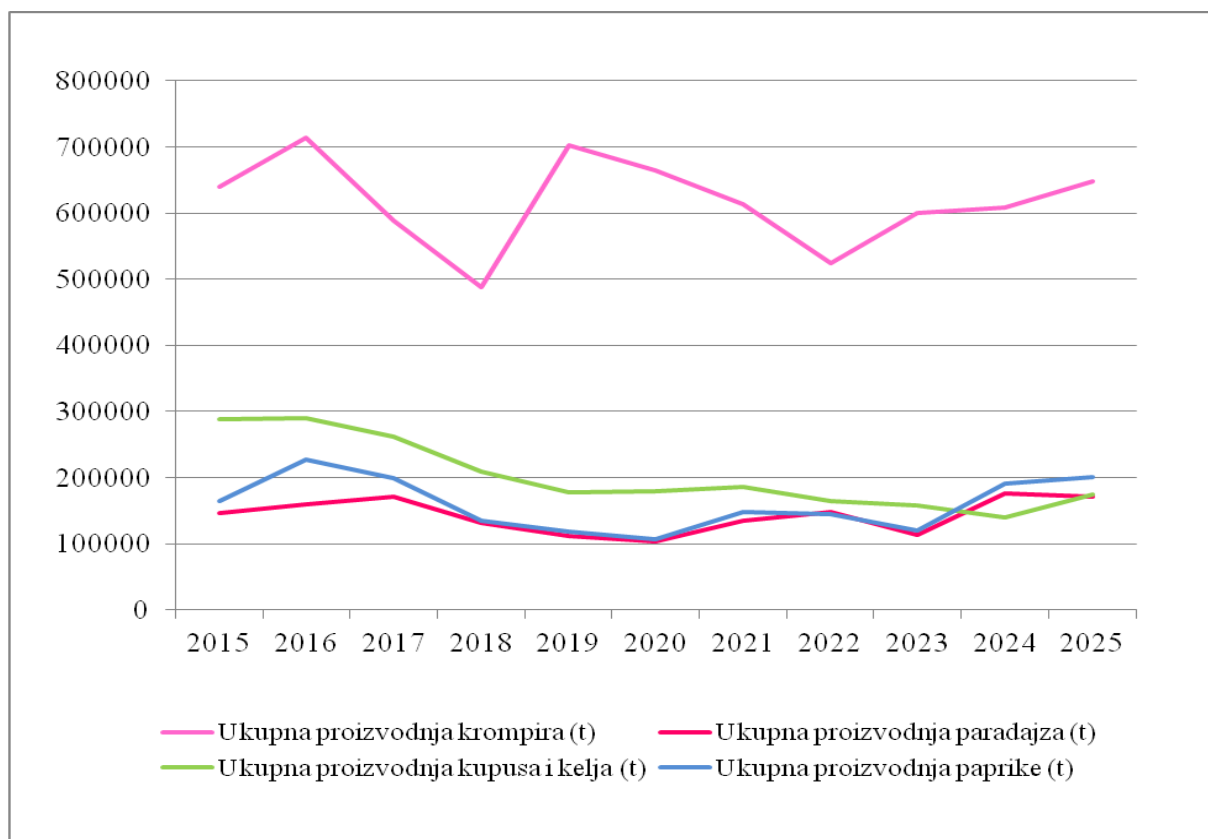
Struktura korišćenog poljoprivrednog zemljišta potvrđuje dominantnu orijentaciju Republike Srbije ka biljnoj proizvodnji, pri čemu oranice i bašte zauzimaju 77,7% ukupnog KPZ. Takva raspodela površina predstavlja osnovu za razvoj ratarske proizvodnje, posebno žitarica i industrijskog bilja. Kukuruz i pšenica tradicionalno predstavljaju najznačajnije ratarske kulture, kako zbog proizvodnih površina i obima proizvodnje, tako i zbog njihovog značaja u spoljnotrgovinskoj razmeni.

Dominantna zastupljenost ratarske proizvodnje predstavlja jednu od važnih komparativnih prednosti agroprivrede Republike Srbije, posebno imajući u vidu raspoloživost kvalitetnog zemljišta i povoljne prirodne uslove za proizvodnju žita i industrijskog bilja. Posmatrano i sa aspekta obima ostvarene proizvodnje, žitarice zauzimaju najveći udeo u

odnosu na sve grupe kultura biljne proizvodnje u Republici Srbiji, posebno kukuruz (oko 29% KPZ) i pšenica (oko 18% KPZ). Proizvodnjom žitarica bavi se 74% gazdinstava (Popis poljoprivrede 2023). Ostvareni obim proizvodnje žitarica u 2025. godini iznosio je 8,7 miliona tona, pri čemu proizvodnja kukuruza čini 49%, pšenica 42,4%, dok ostale žitarice čine preostalih 8,5% ukupne proizvodnje (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, 2026). Prema podacima Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (2026), u odnosu na prethodni petogodišnji period (2020–2024) požnjevene površine pod kukuruzom i pšenicom u 2025. godini su na nivou petogodišnjeg proseka, dok su ostale žitarice (ječam, raž, ovas i druge) zabeležile pad od 2,1–19,9% u odnosu na njihove petogodišnje proseke. Međutim, ovakva proizvodna struktura istovremeno ukazuje i na određena razvojna ograničenja, jer se značajan deo proizvodnje i dalje zasniva na proizvodima nižeg stepena prerade. Povećanje ekonomske vrednosti ratarske proizvodnje zahteva snažnije povezivanje primarne proizvodnje sa prehrambenom industrijom, razvoj proizvoda viših faza prerade i efikasnije uključivanje domaćih proizvođača u lance vrednosti.

Povrtarska proizvodnja u Republici Srbiji ima važnu ulogu u poljoprivredi zemlje, kako u pogledu snabdevanja stanovništva hranom i izvoza, tako i zapošljavanja radne snage. Povrtarska proizvodnja je izraženog regionalnog karaktera, u skladu sa agroekološkim uslovima tog područja i razvijenosti tržišta svežeg povrća ili prerađivačke industrije. Od povrtarskih kultura u Republici Srbiji po površinama najzastupljeniji su krompir, pasulj, kupus, paprika i paradajz, a po ostvarenoj godišnjoj proizvodnji prednjači krompir.

Grafikon 1. Kretanje ukupne proizvodnje povrća po kategorijama u Republici Srbiji u periodu 2015–2025. godine

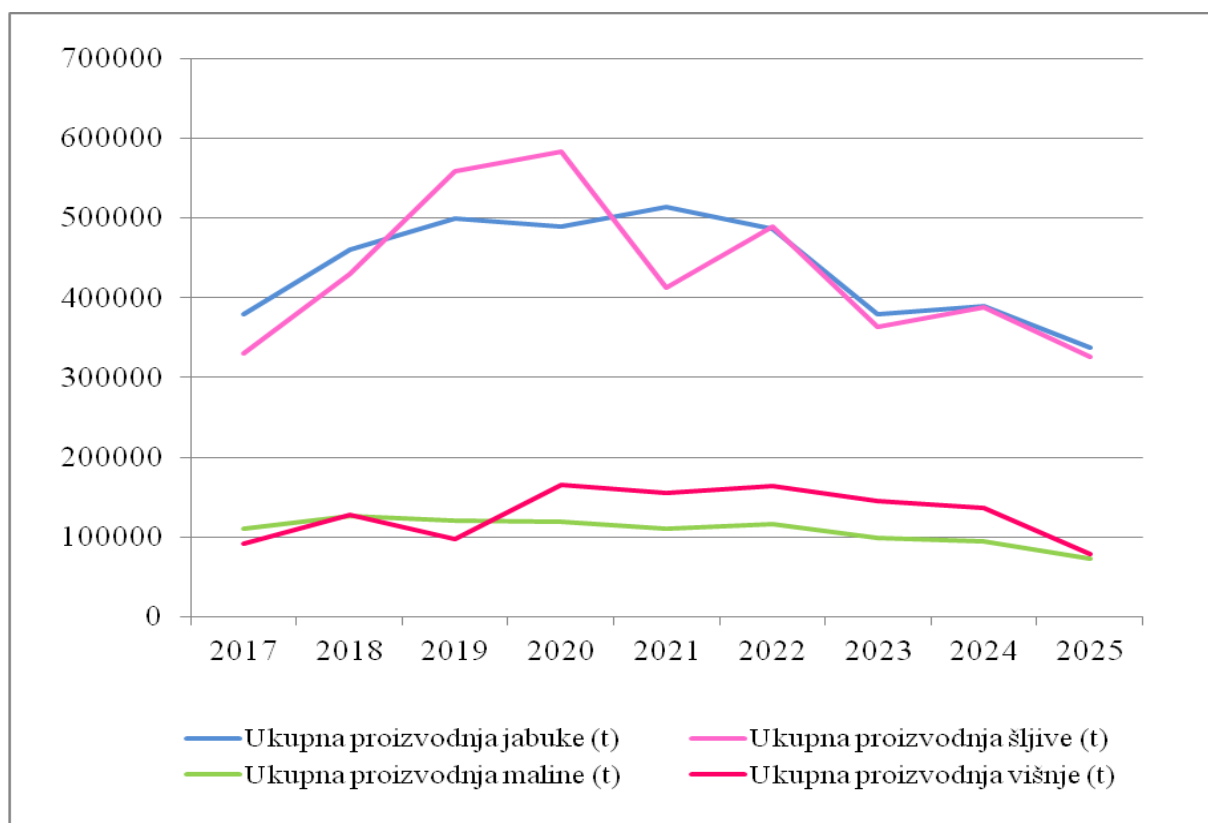
Izvor: Autor na bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije.

Ukupna proizvodnja najznačajnijih kategorija povrća pokazuje izražene oscilacije tokom posmatranog perioda 2015–2025. godine. Krompir je imao najveću proizvodnju u svim godinama, dok su paradajz i paprika beležili promenljiv trend. Proizvodnja kupusa i kelja uglavnom opada, uz blagi oporavak u 2025. godini.

Krompir je najznačajnija povrtarska kultura u Republici Srbiji. Najviše se gaji u Vojvodini, gde postiže visoke prinose uz upotrebu kvalitetnog sadnog materijala, koji uglavnom potiče iz Holandije, kao i primenu navodnjavanja i đubrenja. U 2024. godini površine pod krompirom su iznosile 22,5 hiljada hektara, a sa prinosom od 27,1 t/ha ostvarena je proizvodnja od 609 hiljada tona (Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji, 2024). Proizvodnja krompira u poslednjim godinama sve je skuplja, prvenstveno zbog sadnog materijala poreklom iz Holandije, koji čini oko 60% ukupnih troškova proizvodnje (Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji, 2024). Kako se navodi u Izveštaju o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji (2024) unapređenje povrtarske proizvodnje u Republici Srbiji tokom poslednjih 20 godina odvijalo se postepeno, kroz pristup znanju i novim tehnologijama, modernizaciju i digitalizaciju proizvodnje, kroz standardizaciju i sertifikaciju proizvoda, kontrolu kvaliteta, kao i većem pristupu kreditima i drugim vidovima finansijske pomoći. S druge strane, povrtarska proizvodnja suočava se sa brojnim izazovima, pre svega zbog velike zavisnosti od klimatskih uslova, velikih troškova proizvodnje, nedovoljne primene sistema za navodnjavanje, ograničenih kapaciteta za skladištenje proizvoda, neorganizovanosti proizvođača i drugo. Najveći proizvođači povrća u Republici Srbiji su mala gazdinstva, koja proizvode male količine povrća i imaju ograničenu tržišnu ponudu i u pogledu količine i u pogledu kvaliteta. Povrtarska proizvodnja ima dobru osnovu zahvaljujući dugoj tradiciji proizvodnje, povoljnim agroekološkim uslovima i proizvodnji u zatvorenom prostoru, što predstavlja važnu osnovu za dalji razvoj i povećanje konkurentnosti. Kako se zaključuje u Izveštaju o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji za 2025. godinu, za unapređenje konkurentnosti povrtarskog sektora posebnu pažnju treba obratiti na modernizaciju proizvodnje, nove tehnologije, veću proizvodnju u zatvorenom prostoru, širenje sistema za navodnjavanje, razvoj infrastrukture hladnog lanca proizvodnje, preradu povrtarskih proizvoda i povećanje kvaliteta finalnog proizvoda (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, 2026). Uz navedeno, unapređenje ponude povrća i povećanje izvoza svežeg povrća zahtevaju razvoj proizvođačkih organizacija, udruženja ili klastera (Glavaš–Trbić et al., 2011; Glavaš–Trbić, 2012; Glavaš–Trbić, Maksimović, 2013), koji bi pomogli da se obezbedi kontinuirana ponuda i kvalitet povrća na domaćem i međunarodnom tržištu.

Pored ratarske i povrtarske proizvodnje, značajan potencijal postoji i u sektoru voćarstva i vinogradarstva, naročito zbog povoljnih klimatskih uslova i mogućnosti proizvodnje proizvoda visoke tržišne vrednosti. U 2024. godini bilo je 158,8 hiljada hektara pod zasadima voća. Republika Srbija ima dugu tradiciju u proizvodnji voća, uz visok kvalitet ploda. Posebno mesto, kako po površinama tako i po ostvarenoj proizvodnji, zauzimaju šljiva, jabuka, višnja, kruška, trešnja i druge voćne vrste, dok je među jagodičastim voćnim vrstama posebno značajna malina.

Grafikon 2. Kretanje ukupne proizvodnje voća po kategorijama u Republici Srbiji u periodu 2017–2025. godine

Izvor: Autor na bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije.

Ukupna proizvodnja najznačajnijih voćnih vrsta u Republici Srbiji pokazuje izražene oscilacije tokom perioda 2017–2025. godine. Jabuke i šljive ostvaruju najveće količine proizvodnje, dok su maline i višnje na znatno nižem nivou. Nakon rasta proizvodnje do 2020. godine, kod većine voćnih vrsta uočava se trend smanjenja proizvodnje.

Republika Srbija se ubraja među vodeće svetske proizvođače šljive i predstavlja jednog od najznačajnijih proizvođača tog voća u Evropi. U 2024. godini šljiva se gajila na 74,1 hiljada hektara, zauzimala je 37,7% od ukupnih površina pod voćem u Republici Srbiji i ostvarila proizvodnju od 1,25 miliona tona. Podaci o površinama pod voćnjacima znatno variraju, pa su tako prema Popisu 2012. godine voćnjaci zauzimali 163.310 hektara, a prema Popisu 2023. godine 196.129 hektara, što je povećanje površina pod voćnjacima za oko 20,1%. Regionalno posmatrano površina pod voćnjacima u Republici Srbiji ima najviše u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji, potom Južnoj i Istočnoj Srbiji, a najmanje u Vojvodini i Beogradskom regionu. Jagodičasto voće u Republici Srbiji takođe ima značajnu ekonomsku ulogu, posebno u brdsko-planinskim područjima, pri čemu su najzastupljenije malina, kupina, jagoda i borovnica. Pored šljive, Republika Srbija je na svetskom tržištu posebno prepoznatljiva i po proizvodnji i izvozu maline. U 2025. godini u Republici Srbiji površine pod jagodičastim voćnim vrstama procenjene su na oko 38,2 hiljade hektara, od čega je skoro 45% površina bilo pod malinom kao dominantnom jagodičastom voćnom vrstom, potom oko 18,3% površina pod jagodom, 17,8% pod borovnicom i 15,7% pod kupinom (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, 2025). Kako navode Milosavljević et al. (2025), proizvodnja maline je jedan od najznačajnijih segmenata srpske poljoprivrede, kako u pogledu prihoda od izvoza, tako i u pogledu zapošljavanja u ruralnim područjima. Sa

više od 20.000 hektara pod zasadima, Srbija se kontinuirano svrstava među vodeće svetske proizvođače maline, konkurišući Poljskoj, Češkoj i Meksiku na međunarodnom tržištu (Milosavljević et al., 2025). Istovremeno, proizvodnja maline zahteva značajno angažovanje radne snage, zbog čega se ubraja među najintenzivnije grane voćarske proizvodnje (Čanak i sar., 2026). S druge strane, od 2020. godine površine pod malinom se smanjuju, pre svega zbog nepovoljnih otkupnih cena. Najviše se gaji sorta maline Vilamet po kojoj je Srbija poznata u svetu, koja je prilagodljiva agroekološkim uslovima i daje veoma nutritivno kvalitetan plod. Maline čine značajan udeo u poljoprivrednom izvozu, obezbeđujući ključne prihode hiljadama malih poljoprivrednih gazdinstava. Ipak, ovaj sektor se suočava sa stalnim izazovima, posebno onima koji se odnose na nestabilnost cena, rastuće troškove proizvodnih inputa i veliku zavisnost od sezonske i porodične radne snage (Milosavljević et al., 2025). Nestabilnost cena ostaje jedan od najvećih rizika za proizvođače malina (Milosavljević et al., 2025). Na cene malina utiču međunarodna tražnja, vremenski šokovi, konkurencija u globalnoj ponudi i domaće fluktuacije cena. Kao posledica toga, profitabilnost je veoma neizvesna, a mali proizvođači često nemaju na raspolaganju instrumente za predviđanje promena na tržištu (Milosavljević et al., 2025).

Poslednjih godina sve je veće interesovanje za gajenje borovnica u Srbiji, beleži se trend rasta površina pod borovnicom, pre svega jer je borovnica izvozni proizvod i veoma tražen na tržištu zemalja Evropske unije. Poslednjih godina se sve više javlja problem nedostatka radne snage u Srbiji u sektoru proizvodnje jagodičastih voćnih vrsta, prvenstveno zbog teških uslova rada, sezonskog karaktera zaposlenja i migracije stanovništva iz ruralnih područja, što se odražava i na ekonomske rezultate i na kvalitet proizvoda i pravovremenost berbe (Čanak i sar., 2026). Proizvodnja jagodičastog voća zahteva značajna ulaganja i visoke troškove proizvodnje, pri čemu je u velikoj meri zavisna od klimatskih uslova i vremenskih prilika. Srbija poseduje povoljne agroekološke uslove za proizvodnju kvalitetnih plodova jagodičastih voćnih vrsta. Svi ovi proizvodi imaju značajnu ulogu u izvozu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i predstavljaju jednu od konkurentskih oblasti agroprivrede Republike Srbije, posebno sveže voće, proizvodi od voća, zamrznuta malina i sveža borovnica. Ipak, dugoročno povećanje konkurentnosti ovog sektora, kao što je slučaj i sa ratarstvom i povrtarstvom, zahteva prelazak sa dominantnog plasmana primarnih proizvoda ka većem stepenu prerade, razvoju domaćih brendova i stvaranju proizvoda sa višom dodatnom vrednošću. Na taj način moguće je ostvariti veći ekonomski efekat raspoloživih prirodnih i proizvodnih potencijala.

Pored voćarstva, proizvodnja grožđa i vina u Srbiji ima dugu tradiciju (Milić et al., 2016). Obično proizvodnja grožđa i proizvodnja vina čine jednu organizacionu jedinicu. Vinogradarstvo je visokointenzivna grana poljoprivrede koja zahteva značajan investicioni kapital, kao i veliki obim rada po jedinici proizvoda (Milić et al., 2016). Srbija poseduje veliki potencijal za proizvodnju grožđa i vina, ali je stepen njihovog iskorišćenja nizak. Vinogradarstvo predstavlja intenzivnu proizvodnju koja zahteva angažovanje većeg broja ljudi i omogućava generisanje većeg prihoda po jedinici površine u poređenju sa većinom drugih kultura koje imaju viši stepen obrade, a istovremeno ima visok društveno-ekonomski značaj (Milić et al., 2016). Danas u Srbiji vinogradarstvo i proizvodnja vina beleže značajan pad, a glavni nosioci proizvodnje su mala porodična gazdinstva ili individualni proizvođači, koji se nalaze u veoma nepovoljnoj ekonomskoj situaciji (Milić et al., 2016). Površine pod vinogradima u Srbiji smanjene su za oko 18% između dva popisa, odnosno sa 22.150 hektara prema Popisu poljoprivrede 2012. godine na 18.201 hektar prema Popisu poljoprivrede 2023. godine, što predstavlja oko 0,6% ukupnog korišćenog poljoprivrednog zemljišta. U narednoj tabeli prikazani su precizniji godišnji podaci Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije za period 2015–2025. godine o površinama pod vinogradima, prosečnim godišnjim

prinosima grožđa i ukupnoj godišnjoj proizvodnji grožđa. Pored toga, prikazani su i podaci o ukupnoj godišnjoj proizvodnji vina za isti period, preuzeti iz Izveštaja o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji (Zelena knjiga) Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije.

Tabela 4. Površina vinograda, prinos grožđa, proizvodnja grožđa i proizvodnja vina u Republici Srbiji u periodu 2015–2025. godine

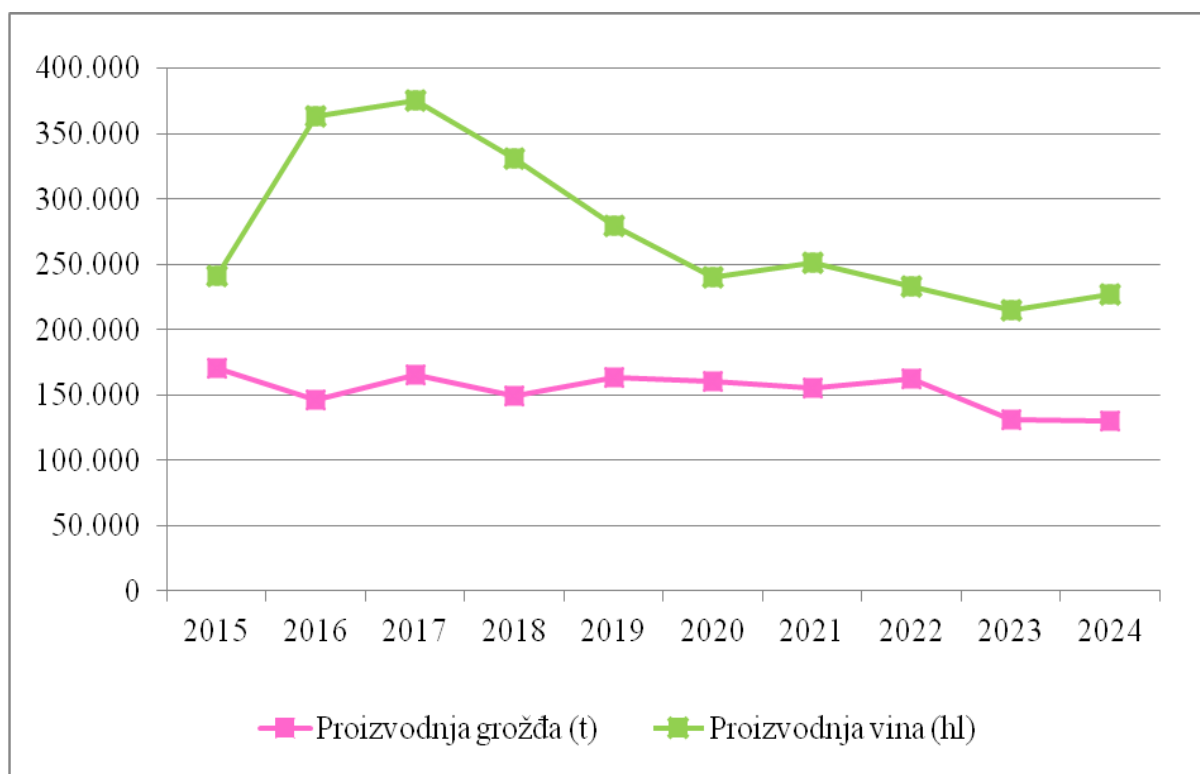
Godina	Vinogradi (ha)	Prinos grožđa (t/ha)	Proizvodnja grožđa (t)	Proizvodnja vina (000 hl) ²²
2015	21.201	8,0	170.647	241
2016	21.201	6,9	145.829	363
2017	21.201	7,8	165.568	375
2018	20.333	7,4	149.474	331
2019	20.501	8,0	163.516	279
2020	19.840	8,1	160.307	240
2021	20.113	7,7	155.718	251
2022	19.973	8,1	162.481	233
2023	18.349	7,2	131.526	215
2024	17.719	7,3	129.739	227
2025	17.437	8,1	140.718	-

Izvor: Statistički godišnjak Republike Srbije 2016–2025, Republički zavod za statistiku Republike Srbije i Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji, 2016–2025, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije.

Iz podataka prikazanih u prethodnoj tabeli može se uočiti izražen trend smanjenja površina pod vinogradima u Republici Srbiji, sa 21.201 ha u 2015. godini na 17.437 ha u 2025. godini, što predstavlja pad od približno 17,8%. Uprkos smanjenju površina, prinos po hektaru nije pokazivao izražen trend pada ili rasta, već je oscilovao u rasponu od 6,9 do 8,1 t/ha, što ukazuje na značajan uticaj agroekoloških uslova i primenjene tehnologije proizvodnje (Statistički godišnjaci Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije).

²² Podaci o proizvodnji vina u Republici Srbiji za period od 2015. do 2025. godine su preuzeti iz Izveštaja o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji - „Zelena knjiga“ Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije. Podaci o proizvodnji vina u Republici Srbiji za 2025. godinu nisu još uvek dostupni. Do 2014. godine podaci o proizvodnji vina su se odnosili na proizvodnju vina na poljoprivrednim gazdinstvima od sopstvenog grožđa i grožđa nabavljenog od drugih i proizvodnju vina registrovanih industrija. Od 2014. godine Republički zavod za statistiku Republike Srbije ne prati proizvodnju vina na poljoprivrednim gazdinstvima.

Grafikon 3. Kretanje proizvodnje grožđa (t) i proizvodnje vina (hl) u Republici Srbiji u periodu 2015–2024. godine

Izvor: Statistički godišnjak Republike Srbije 2016–2025, Republički zavod za statistiku Republike Srbije i Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji, 2016–2025, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije.

Grafikon 3 prikazuje kretanje proizvodnje grožđa i vina u Republici Srbiji tokom perioda 2015–2024. godine. Proizvodnja grožđa pratila je promene površina vinograda i prinosa, pri čemu je najveća proizvodnja ostvarena 2015. godine (170.647 t), dok je najniža zabeležena 2024. godine (129.739 t). Može se uočiti da se proizvodnja vina uglavnom kretala u skladu sa promenama proizvodnje grožđa, pri čemu su najveće vrednosti zabeležene 2017. godine, dok je najniži nivo proizvodnje vina ostvaren 2023. godine. U 2024. godini evidentiran je blagi oporavak proizvodnje vina u odnosu na prethodnu godinu, iako je proizvodnja grožđa ostala na relativno niskom nivou.

Najveće površine pod vinogradima nalaze se u regionu Južne i Istočne Srbije, zatim u regionu Šumadije i Zapadne Srbije, dok su najmanje površine zastupljene u Vojvodini i Beogradskom regionu. Najzastupljenije su ostale vinske sorte, odnosno sorte grožđa za vina bez geografskog porekla sa 57,3% površina i stone sorte grožđa, odnosno sorte za jelo sa 23,4%, a potom slede sorte za vino sa geografskim poreklom (15,9%) i grožđe za ostale namene (3,4%) (Popis poljoprivrede 2023).

Uprkos povoljnim uslovima, ovaj sektor nije na zadovoljavajućem nivou razvoja i zaostaje za zemljama sa sličnim proizvodnim karakteristikama (Milić et al., 2016). Jedan od glavnih ograničavajućih faktora proizvodnje grožđa u Srbiji jesu veoma stari zasadi koje je potrebno obnoviti, što zahteva velika finansijska ulaganja. Procenjuje se da je više od polovine vinograda starije od 30 godina. Još jedan razlog za pad proizvodnje jeste činjenica da su porodična gazdinstva nosioci proizvodnje vina, dok velika poljoprivredna preduzeća učestvuju u proizvodnji u znatno manjoj meri (Milić et al., 2016). Pojedinačni proizvođači

nalaze se u prilično nepovoljnom položaju. Male parcele onemogućavaju upotrebu produktivne mehanizacije i sprovođenje neophodnih agrotehničkih mera. Takođe, zastarele sorte otežavaju postizanje standarda i kvaliteta koji se zahtevaju na tržištu (Milić et al., 2016).

U Srbiji se od ukupne količine proizvedenog grožđa do 85% prerađuje u vino, a ostatak se koristi za potrošnju u svežem stanju (Milić et al., 2016). U spoljnotrgovinskoj razmeni, u poređenju sa vodećim proizvođačima vina na međunarodnom tržištu, Republika Srbija još uvek ne ostvaruje komparativne prednosti i nema značajnu konkurentsku poziciju. Na osnovu prethodno navedenog, može se zaključiti da uprkos veoma povoljnim uslovima za uzgoj vinove loze, proizvodnja i potrošnja grožđa i vina u Srbiji nisu zadovoljavajuće (Milić et al., 2016). Površine pod vinogradima u Srbiji, kao i proizvodnja vina, značajno se smanjuju, dok se pojedinačni proizvođači nalaze u prilično nepovoljnom položaju.

Radi sagledavanja osnovnih promena u resursnoj osnovi i proizvodnoj strukturi poljoprivrede Republike Srbije, u narednoj tabeli prikazani su najvažniji pokazatelji promena između dva popisa poljoprivrede.

Tabela 5. Osnovni pokazatelji resursa i proizvodne strukture poljoprivrede Republike Srbije

Pokazatelj	Popis poljoprivrede 2012	Popis poljoprivrede 2023
Broj poljoprivrednih gazdinstava	631.552	508.325
Korišćeno poljoprivredno zemljište (ha)	3.437.423	3.239.373
Prosečna površina KPZ po jednom poljoprivrednom gazdinstvu (ha)	5,4	6,4
Učešće oranica i bašti u KPZ (%)	73,1	77,7
Učešće voćnjaka u KPZ (%)	4,8	6,0
Učešće vinograda u KPZ (%)	0,6	0,6
Učešće livada i pašnjaka u KPZ (%)	20,7	14,6
Broj goveda	908.102	725.408
Broj svinja	3.407.318	2.263.705
Broj ovaca	1.736.440	1.702.682
Broj živine	26.711.220	21.604.693

Izvor: Popis poljoprivrede 2012. i Popis poljoprivrede 2023, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

Podaci prikazani u prethodnoj tabeli ukazuju na značajne promene u resursnoj osnovi i proizvodnoj strukturi poljoprivrede Republike Srbije između dva popisa poljoprivrede. Broj poljoprivrednih gazdinstava smanjen je za oko 20%, sa 631.552 u 2012. godini na 508.325 u 2023. godini, što ukazuje na nastavak procesa restrukturiranja poljoprivrednog sektora i određeno povećanje prosečne veličine proizvodnih jedinica. Istovremeno, iako je došlo do smanjenja ukupne površine korišćenog poljoprivrednog zemljišta, prosečna površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu povećana je sa 5,4 na 6,4 hektara. Ovakvo kretanje ukazuje na povećanje prosečne veličine aktivnih proizvodnih jedinica, ali i

dalje potvrđuje izraženu usitnjenost poseda u poređenju sa poljoprivrednim sistemima razvijenih evropskih zemalja.

Promene su uočljive i u strukturi korišćenja poljoprivrednog zemljišta. Povećano je učešće oranica i bašti u ukupnom korišćenom poljoprivrednom zemljištu, kao i učešće voćnjaka, dok je značajno smanjeno učešće livada i pašnjaka. Ovakva struktura potvrđuje dominantnu orijentaciju Republike Srbije ka biljnoj proizvodnji, posebno ratarskim kulturama, dok smanjenje površina pod livadama i pašnjacima predstavlja jedan od pokazatelja promena u stočarskoj proizvodnji i načinu korišćenja prirodnih resursa.

Pored promena u strukturi korišćenja zemljišta, između dva popisa uočljive su i značajne promene u stočarskoj proizvodnji, koje predstavljaju jedno od važnijih ograničenja razvoja agroprivrede Republike Srbije. Podaci o kretanju stočnog fonda ukazuju na nastavak dugoročnog trenda smanjenja broja grla, posebno u govedarstvu, svinjarstvu i živinarstvu. Broj goveda smanjen je sa 908.102 grla u 2012. godini na 725.408 grla u 2023. godini, broj svinja sa 3.407.318 na 2.263.705 grla, dok je broj živine opao sa 26.711.220 na 21.604.693 grla. Pad ukupnog broja goveda posebno je uočljiv nakon 2020. godine. Dugogodišnji pad broja muznih grla, nepovoljne otkupne cene, visoki proizvodni troškovi, ograničene mogućnosti plasmana na inostrana tržišta i drugi faktori direktno su uticali na pad proizvodnje mleka. U Srbiji mala porodična domaćinstva dominiraju u proizvodnji mleka, dok mlekare velikog kapaciteta dominiraju u preradi mleka (Milić et al., 2019). Istovremeno, jedino je broj ovaca zadržao relativno isti nivo, što ukazuje da su promene bile izraženije kod proizvodnih sektora koji imaju veći značaj za tržišnu proizvodnju mesa i mleka. Trend rasta broja košnica i proizvodnje meda nastavljen je od 2019. godine. Proizvodnja meda se u 2024. godini povećala za 29% u odnosu na prethodnu godinu, a čak 54% u odnosu na petogodišnji prosek (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, 2025). Smatra se da je rast broja košnica i proizvodnje meda posledica pre svega podrške pčelarima od strane države i lokalnih samouprava, bolje organizovanosti pčelara u pregovorima otkupa i distribucije i povećane izvozne tražnje.

Trendovi u stočarskoj proizvodnji su negativni u poslednjih nekoliko decenija (Pejanović et al., 2017). Nepovoljna kretanja u stočarskoj proizvodnji rezultat su kombinacije više faktora, među kojima se izdvajaju dugogodišnje smanjenje stočnog fonda, nedovoljna produktivnost, rast troškova proizvodnje, ograničena investiciona sposobnost većeg broja gazdinstava i nedovoljna tržišna organizovanost proizvođača, što posledično negativno utiče na konkurentnost ovog sektora. Smanjenje broja grla posebno je izraženo u govedarstvu i svinjarstvu, što se direktno odražava na smanjenje domaće proizvodnje mesa i mleka, slabije korišćenje raspoložive krmne baze i ograničavanje razvoja prehrambene industrije zasnovane na domaćim sirovinama. Istovremeno, slabljenje stočarske proizvodnje umanjuje mogućnosti stvaranja proizvoda veće dodate vrednosti i jačanja složenijih proizvodnih lanaca u okviru agroprivrede.

Unapređenje stočarske proizvodnje predstavlja jedan od važnih pravaca budućeg razvoja poljoprivrede Republike Srbije, posebno kroz povećanje produktivnosti, modernizaciju proizvodnih sistema, unapređenje genetskog potencijala, bolje korišćenje domaće krmne baze i snažnije povezivanje primarne proizvodnje sa sektorom prerade.

Posmatrano u celini, promene prikazane u tabeli ukazuju na proces transformacije agroprivrede Republike Srbije, koji se karakteriše smanjenjem broja gazdinstava, neznatnim povećanjem prosečne veličine proizvodnih jedinica i daljim jačanjem uloge biljne proizvodnje u odnosu na stočarsku proizvodnju. Ovakva struktura predstavlja važnu osnovu za razumevanje razvojnih potencijala, ali i ograničenja konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije na domaćem i međunarodnom tržištu.

S obzirom na to da najveći deo korišćenog poljoprivrednog zemljišta Republike Srbije čine oranice i bašte, sa učešćem od 77,7% prema podacima Popisa poljoprivrede 2023. godine, u narednoj tabeli prikazani su uporedni podaci o strukturi korišćenja ovih površina prema grupama useva između dva popisa.

Tabela 6. Struktura korišćenja površina pod oranicama i baštama u Republici Srbiji prema grupama useva

Kultura	Popis poljoprivrede 2012		Popis poljoprivrede 2023	
	Površina (ha)	Učešće u ukupnoj površini oranica i bašti (%)	Površina (ha)	Učešće u ukupnoj površini oranica i bašti (%)
Žita	1.715.562	68,3	1.694.777	67,3
Mahunarke	5.708	0,2	5.088	0,2
Krompir	25.132	1,0	30.341	1,2
Šećerna repa	69.112	2,8	38.497	1,5
Industrijsko bilje	383.881	15,3	479.756	19,0
Povrće, bostan i jagode	33.232	1,3	43.677	1,7
Cveće i ukrasno bilje	382	0,02	707	0,03
Krmno bilje	256.008	10,2	215.435	8,6
Ostali usevi	2.102	0,08	3.084	0,12
Ugari	22.036	0,9	8.247	0,33
Ukupna površina oranica i bašta	2.513.154	100	2.519.609	100

Izvor: Popis poljoprivrede 2012. i Popis poljoprivrede 2023, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

Podaci prikazani u tabeli ukazuju da se osnovna proizvodna orijentacija na oranicama i baštama između dva popisa nije značajnije promenila, ali su uočljive određene promene u značaju pojedinih grupa useva. Žita i dalje zauzimaju dominantno mesto, sa učešćem od oko dve trećine ukupnih površina oranica i bašti. Iako je njihovo učešće blago smanjeno sa 68,3% u 2012. godini na 67,3% u 2023. godini, proizvodnja pšenice, kukuruza i drugih žitarica i dalje predstavlja osnovnu proizvodnu orijentaciju poljoprivrede u Republici Srbiji. Dominantna zastupljenost žita rezultat je kombinacije prirodnih uslova, raspoloživosti zemljišnih resursa, razvijene mehanizacije i tradicionalne usmerenosti proizvodnje ka ratarskim kulturama.

Najznačajnija promena u posmatranom periodu odnosi se na povećanje površina pod industrijskim biljem, čije je učešće povećano sa 15,3% u 2012. godini na 19,0% u 2023. godini. Ovaj trend predstavlja jednu od pozitivnih promena u proizvodnoj strukturi, imajući u vidu da industrijsko bilje, posebno uljarice, ima značajnu ulogu u povezivanju primarne

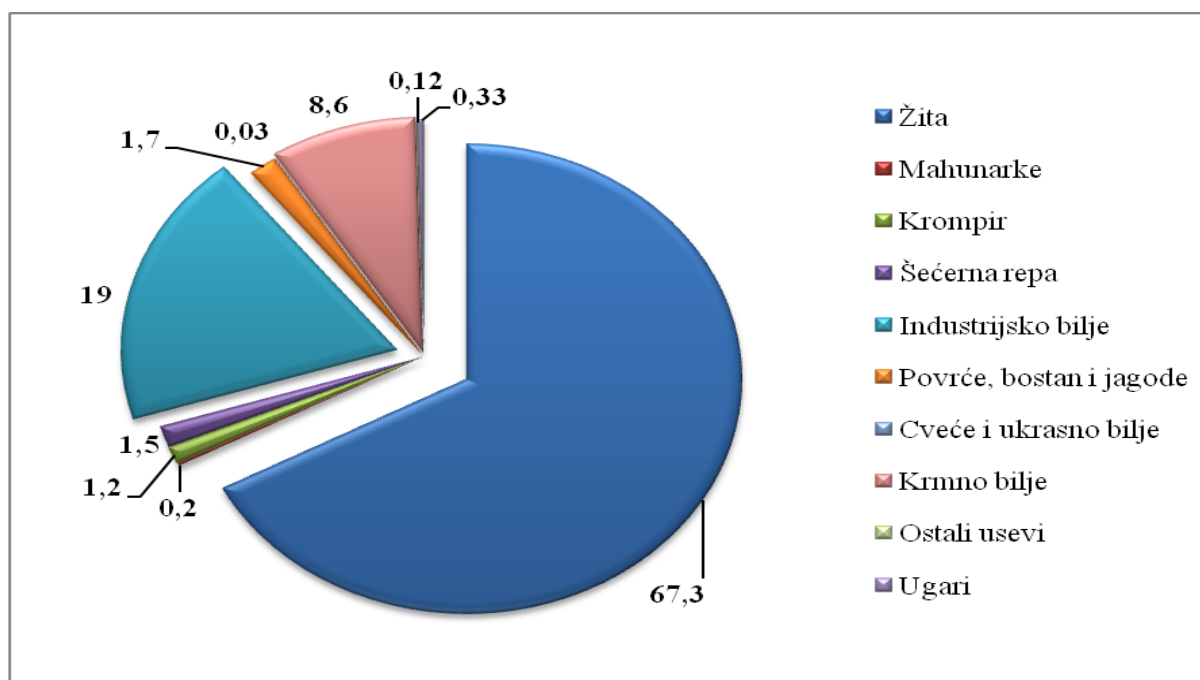
proizvodnje sa prerađivačkom industrijom i izvoznim tokovima. Povećanje značaja ovih kultura ukazuje na postojanje potencijala za razvoj proizvodnih lanaca sa većom dodatom vrednošću, posebno ukoliko se primarna proizvodnja dalje povezuje sa domaćim kapacitetima za prerađu.

Nasuprot tome, smanjene su površine pod šećernom repom i krmnim biljem, što ukazuje na promene u strukturi ratarske proizvodnje i prilagođavanje proizvođača tržišnim uslovima. Posebno je bitno smanjenje površina pod krmnim biljem, jer je ono povezano sa dugoročnim padom stočarske proizvodnje i smanjenjem potrebe za proizvodnjom kabaste stočne hrane. Ovakva kretanja potvrđuju međuzavisnost biljne i stočarske proizvodnje i ukazuju da promene u jednom segmentu agroprivrede direktno utiču na strukturu i mogućnosti razvoja drugih proizvodnih oblasti.

Površine namenjene proizvodnji povrća, bostana i jagoda beleže povećanje u posmatranom periodu, ali njihovo ukupno učešće i dalje ostaje relativno nisko u odnosu na ratarske kulture. Sličan trend prisutan je i kod krompira, dok se površine pod mahunarkama i drugim usevima nisu značajnije promenile.

Navedena struktura predstavlja rezultat prirodnih uslova proizvodnje, raspoloživosti zemljišnih resursa i tržišnih zahteva, ali istovremeno ukazuje na visok stepen zavisnosti agroprivrede od primarne proizvodnje i tržišnih kretanja cena osnovnih poljoprivrednih proizvoda. Dugoročno unapređenje konkurentnosti agroprivrede zahteva prelazak sa modela zasnovanog prvenstveno na proizvodnji sirovina ka modelu koji omogućava stvaranje proizvoda veće dodate vrednosti i snažnije povezivanje sa prehrambenom industrijom. Radi preglednijeg prikaza dominantnih grupa useva na oranicama i baštama Republike Srbije, na grafikonu 4 prikazana je struktura njihovog učešća prema podacima Popisa poljoprivrede 2023. godine.

Grafikon 4. Udeo površina pod pojedinim grupama useva na oranicama i baštama u Republici Srbiji, 2023.

Izvor: Autor na bazi podataka Popisa poljoprivrede 2023, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

Grafikon 4 potvrđuje prethodno navedene karakteristike proizvodne strukture oranica i bašti, pri čemu najveće učešće i dalje imaju žita i industrijsko bilje. Njihova dominantna zastupljenost ukazuje na izraženu orijentaciju domaće poljoprivrede ka ratarskoj proizvodnji, dok ostale grupe useva imaju manji značaj u ukupnoj strukturi korišćenih površina.

Pored fizičkih pokazatelja resursne osnove i proizvodne strukture, za potpunije sagledavanje ekonomskog značaja agroprivrede Republike Srbije neophodno je analizirati i vrednost ostvarene poljoprivredne proizvodnje. Za razliku od pokazatelja koji prikazuju raspoložive resurse i obim proizvodnje, ekonomski računi poljoprivrede omogućavaju sagledavanje doprinosa pojedinih proizvodnih sektora ukupnoj ekonomskoj vrednosti poljoprivrede. Na taj način moguće je oceniti ne samo proizvodnu orijentaciju domaće poljoprivrede, već i stepen razvijenosti sektora koji stvaraju veću dodatnu vrednost. U tabeli 7 prikazana je vrednost poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije u osnovnim sektorima u periodu od 2012. do 2024. godine.

Tabela 7. Vrednost poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije u osnovnim sektorima, 2012–2024. (tekuće cene, mil. RSD)

Godina	Biljna proizvodnja (mil. RSD)	Stočarska proizvodnja (mil. RSD)	Ukupna proizvodnja poljoprivrednih dobara (mil. RSD)	Poljoprivredne usluge i sekundarne delatnosti (mil. RSD)	Ukupna proizvodnja poljoprivrednih dobara i usluga (mil. RSD)
2012	324.451,0	167.146,1	491.597,1	11.087,1	502.684,2
2013	378.832,9	173.245,8	552.078,6	13.442,6	565.521,3
2014	390.747,7	178.528,4	569.276,2	15.023,5	584.299,7
2015	351.927,4	169.038,2	520.965,6	13.813,9	534.779,5
2016	419.400,1	155.417,8	574.817,9	14.999,9	589.817,8
2017	357.056,3	172.834,0	529.890,4	13.856,1	543.746,5
2018	398.513,5	176.190,4	574.703,9	15.000,5	589.704,3
2019	414.528,6	175.449,7	589.978,3	15.313,0	605.291,2
2020	454.422,6	177.938,3	632.360,9	15.997,6	648.358,5
2021	544.202,2	163.011,0	707.213,2	17.119,2	724.332,4
2022	590.920,8	230.586,8	821.507,6	20.177,7	841.685,3
2023	521.272,1	231.399,6	752.671,7	20.338,9	773.010,6
2024	477.347,2	234.780,7	712.127,8	20.420,8	732.548,6

Izvor: Ekonomski računi poljoprivrede u Republici Srbiji 2013–2025, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

Tabela 8. Struktura vrednosti poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije u osnovnim sektorima, 2012–2024. (tekuće cene, %)

Godina	Učešće biljne proizvodnje u ukupnoj proizvodnji poljoprivrednih dobara i usluga (%)	Učešće stočarske proizvodnje u ukupnoj proizvodnji poljoprivrednih dobara i usluga (%)	Učešće poljoprivrednih usluga i sekundarne delatnosti u ukupnoj proizvodnji poljoprivrednih dobara i usluga (%)	Ukupna proizvodnja poljoprivrednih dobara i usluga (%)
2012	64,5	33,3	2,2	100
2013	67,0	30,6	2,4	100
2014	66,9	30,6	2,6	100
2015	65,8	31,6	2,6	100
2016	71,1	26,4	2,5	100
2017	65,7	31,8	2,5	100
2018	67,6	29,9	2,5	100
2019	68,5	29,0	2,5	100
2020	70,1	27,4	2,5	100
2021	75,1	22,5	2,4	100
2022	70,2	27,4	2,4	100
2023	67,4	29,9	2,7	100
2024	65,2	32,0	2,8	100

Izvor: Ekonomski računi poljoprivrede u Republici Srbiji 2013–2025, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

Podaci prikazani u tabeli ukazuju da je tokom posmatranog perioda od 2012. do 2024. godine ostvareno značajno povećanje ukupne vrednosti poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije. Ukupna vrednost proizvodnje poljoprivrednih dobara i usluga povećana je sa 502,7 milijardi dinara u 2012. godini na 732,5 milijardi dinara u 2024. godini, što predstavlja rast od približno 45,7%. Najveća vrednost proizvodnje poljoprivrednih dobara i usluga ostvarena je 2022. godine, kada je ukupna proizvodnja dostigla 841,7 milijardi dinara, dok je u naredne dve godine zabeleženo smanjenje ukupne vrednosti proizvodnje, pri čemu je najveći doprinos smanjenju imala biljna proizvodnja.

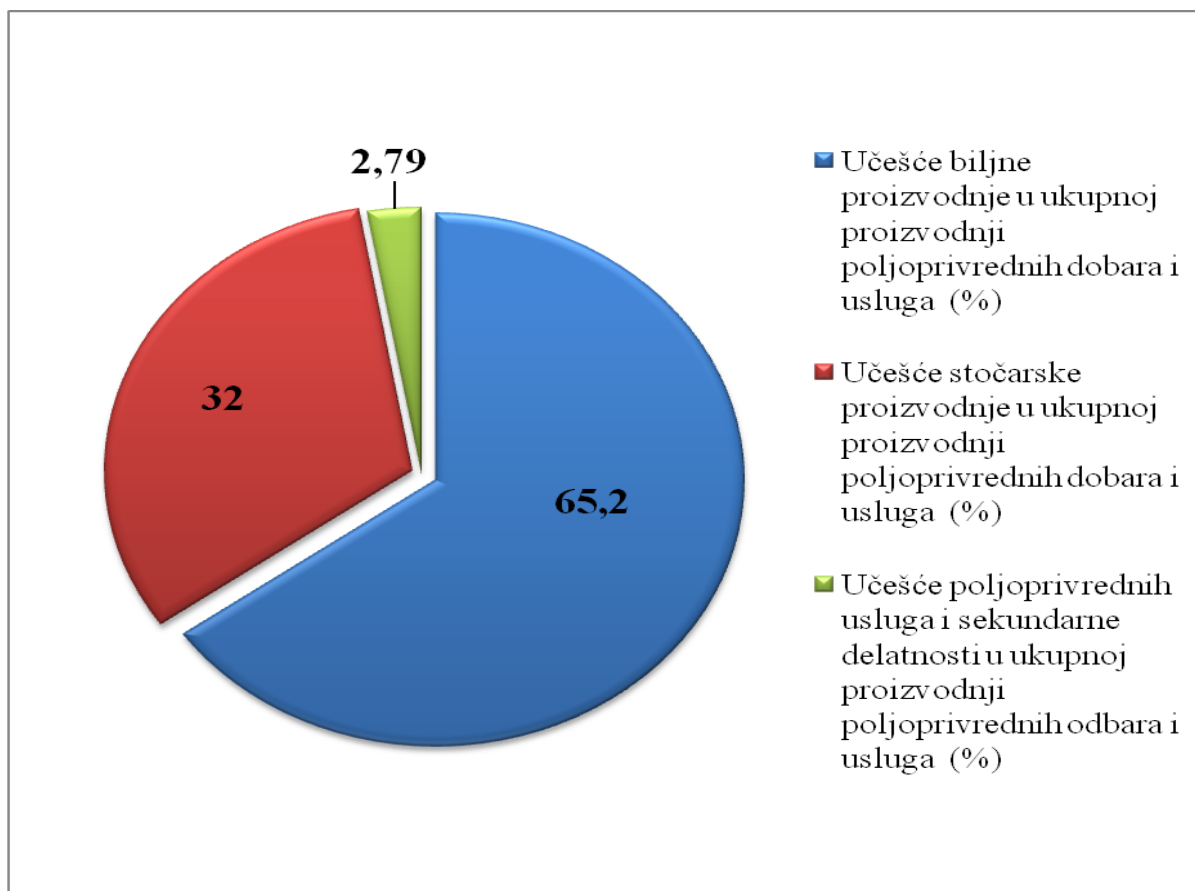
Tokom čitavog posmatranog perioda biljna proizvodnja predstavlja dominantan sektor agropivrede Republike Srbije i prosečno je učestvovala sa oko 68% u ukupnoj vrednosti poljoprivredne proizvodnje. Preciznije, njeno učešće u ukupnoj vrednosti poljoprivredne proizvodnje kretalo se između 64,5% i 75,1%, pri čemu je najveće učešće ostvareno 2021. godine, kada je biljna proizvodnja činila više od tri četvrtine ukupne vrednosti proizvodnje. S druge strane, prosečno učešće stočarske proizvodnje u ovom periodu je bilo 29%, odnosno

kretalo se između 22,5% i 33,3%. U razvijenijim zemljama Evropske unije udeo stočarstva kreće se od 60–70 procenata (Pejanović et al., 2017). Poljoprivredne usluge i sekundarne delatnosti tokom čitavog perioda učestvovala su sa svega oko 2–3% ukupne vrednosti proizvodnje. U 2024. godini u strukturi vrednosti biljne proizvodnje najveći udeo imala je proizvodnja žita (31,1%), zatim proizvodnja voća (19,7%) i industrijskog bilja (14,8%), dok su u strukturi vrednosti stočarske proizvodnje najveće učešće imali svinje (35,5%), goveda (16,4%) i mleko (24%). U 2024. godini u ukupnoj vrednosti proizvodnje stočarskih proizvoda mleko je ostvarilo učešće od čak 75% (Ekonomski računi poljoprivrede Republike Srbije, 2025).

Dominantno učešće biljne proizvodnje potvrđuje da je agroprivreda Republike Srbije proizvodno orijentisana prvenstveno ka ratarskoj i voćarskoj proizvodnji. Istovremeno, relativno nizak udeo stočarske proizvodnje ukazuje na jedno od najvažnijih strukturnih ograničenja domaće agroprivrede, imajući u vidu da u razvijenim poljoprivrednim sistemima upravo stočarska proizvodnja ostvaruje znatno veći doprinos ukupnoj vrednosti poljoprivredne proizvodnje i predstavlja osnovu za razvoj složenijih lanaca vrednosti u prehrambenoj industriji.

Na narednom grafikonu prikazana je struktura vrednosti poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije u 2024. godini.

Grafikon 5. Struktura vrednosti poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije u osnovnim sektorima, 2024 (%)

Izvor: Autor na bazi podataka Ekonomskih računa poljoprivrede u Republici Srbiji 2025, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

Grafikon 5 potvrđuje da biljna proizvodnja predstavlja dominantan izvor stvaranja ekonomske vrednosti agroprivrede Republike Srbije. U 2024. godini ona je učestvovala sa 65,2% u ukupnoj vrednosti poljoprivredne proizvodnje, dok je učešće stočarske proizvodnje iznosilo 32,0%, a poljoprivrednih usluga i sekundarnih delatnosti svega 2,8%.

Podaci o strukturi vrednosti biljne proizvodnje u 2024. godini govore da žita imaju najveće učešće u ukupnoj vrednosti biljne proizvodnje sa 31,1%, potom sledi voće sa učešćem od 19,7%, proizvodnja industrijskog bilja 14,8%, proizvodnja vina 12,5%, proizvodnja povrća i hortikulturnih proizvoda 11,3%, proizvodnja krompira 5,6%, krmno bilje 4,7%, a ostali biljni proizvodi učestvuju sa 0,1% ukupne vrednosti biljne proizvodnje (Ekonomski računi poljoprivrede Republike Srbije, 2025).

Ovakva struktura odražava raspoložive prirodne resurse i tradicionalnu proizvodnu orijentaciju domaće poljoprivrede, ali istovremeno ukazuje i na ograničen stepen razvoja onih proizvodnji koje ostvaruju veću dodatnu vrednost. U poređenju sa razvijenim poljoprivrednim sistemima Evropske unije, u kojima stočarska proizvodnja ima znatno značajniji doprinos ukupnoj vrednosti proizvodnje, agroprivreda Republike Srbije i dalje je izrazito oslonjena na biljnu proizvodnju. Zbog toga buduće povećanje konkurentnosti ne zavisi isključivo od povećanja obima ratarske proizvodnje, već pre svega od revitalizacije stočarskog sektora, jačanja prehrambene industrije i razvoja proizvoda viših faza prerade, čime bi se povećala ukupna dodata vrednost domaće agroprivrede.

Pored toga, iako biljna proizvodnja ostvaruje dominantno učešće u ukupnoj vrednosti poljoprivredne proizvodnje, njena ekonomska uspešnost u značajnoj meri zavisi od prinosa i tržišnih kretanja cena poljoprivrednih proizvoda, koji zbog izražene zavisnosti od klimatskih uslova pokazuju značajne oscilacije između proizvodnih godina.

Pored zemljišnih resursa, proizvodne strukture, strukture gazdinstava i ekonomske vrednosti pojedinih sektora, važan deo resursne osnove i potencijala agroprivrede Republike Srbije čine ljudski potencijali, nivo tehničko-tehnološke opremljenosti i razvijenosti sistema za navodnjavanje. Posebno ograničenje predstavlja nepovoljna demografska struktura poljoprivrednih gazdinstava. Prema podacima Popisa poljoprivrede 2023. godine, poljoprivreda Republike Srbije i dalje se suočava sa izraženim procesom starenja nosilaca poljoprivrednih gazdinstava i smanjenjem raspoložive radne snage, posebno u ruralnim područjima. Nosioci poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji karakterišu se nepovoljnom starosnom strukturom, pri čemu lica starija od 65 godina čine oko 44,7% ukupnog broja nosilaca gazdinstava, dok je učešće mladih nosilaca gazdinstava do 40 godina relativno nisko, a učešće mladih od 25 godina svega 0,9% (Popis poljoprivrede 2023). Na oko 69% gazdinstava angažovano je najviše jedno ili dva lica u poljoprivrednoj proizvodnji. Ovakva starosna i kadrovska struktura predstavlja jedno od važnijih ograničenja za bržu modernizaciju proizvodnje, prihvatanje inovacija i dugoročnu održivost poljoprivrednog sektora, kao i za povećanje konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije.²³

Pored nepovoljne starosne strukture, značajno ograničenje predstavlja i nivo obrazovanja i stručne osposobljenosti radne snage u poljoprivredi. Značaj ljudskog kapitala za unapređenje konkurentnosti poljoprivrede dodatno potvrđuju istraživanja koja ukazuju da obrazovanje, stručna osposobljenost i kontinuirano usvajanje novih znanja predstavljaju ključne determinante uspešnog razvoja savremene poljoprivrede (Tomaš Simin et al., 2024). Savremeni razvoj agroprivrede sve više zavisi od znanja i sposobnosti proizvođača da

²³ Detaljniji podaci dostupni su u Popisu poljoprivrede 2023. godine, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

primene nove tehnologije, upravljaju proizvodnim procesima i prilagode se zahtevima tržišta. Nedovoljna zastupljenost formalnog poljoprivrednog obrazovanja i ograničene mogućnosti kontinuiranog stručnog usavršavanja mogu usporiti proces modernizacije proizvodnje, posebno kod manjih porodičnih gazdinstava. Veliki deo poljoprivrednih proizvođača u Republici Srbiji i dalje se oslanja prvenstveno na praktično iskustvo. U tom smislu, razvoj sistema prenosa znanja, savetodavnih službi i stručnih obuka predstavlja važan preduslov buduće transformacije agroprivrede Republike Srbije.

Istovremeno, tehnička opremljenost poljoprivrede pokazuje određene pozitivne pomake, ali je i dalje opterećena zastarelošću mehanizacije. Prema Popisu poljoprivrede 2023. godine, u Republici Srbiji evidentirano je 482.498 dvoosovinskih traktora, pri čemu jedan traktor u proseku obrađuje 6,7 ha korišćenog poljoprivrednog zemljišta. Najveći deo traktora koji se koriste na poljoprivrednim gazdinstvima stariji je od dvadeset godina (Popis poljoprivrede 2023), što utiče na produktivnost rada, povećava potrošnju goriva i troškove održavanja. Iako mehanizacija predstavlja osnovu savremene proizvodnje, značajan deo mehanizacionog parka karakteriše visoka prosečna starost, što ograničava produktivnost i efikasnost proizvodnje. Savremena mehanizacija i digitalne tehnologije prisutne su pre svega na većim i tržišno orijentisanim gazdinstvima, dok manja porodična gazdinstva raspolažu znatno skromnijim investicionim mogućnostima. Kvantitativna dostupnost mehanizacije ne predstavlja dovoljan pokazatelj tehnološke razvijenosti poljoprivrede. Efikasnost proizvodnje zavisi od starosti, tehničkih karakteristika i mogućnosti primene savremene opreme. U tom smislu, postojeća struktura mehanizacionog parka ukazuje da deo poljoprivredne proizvodnje i dalje funkcioniše sa ograničenim mogućnostima za povećanje produktivnosti rada, smanjenje troškova i primenu preciznih tehnologija.

Dodatno ograničenje predstavlja nedovoljna razvijenost sistema za navodnjavanje. Prema podacima Popisa poljoprivrede 2023. godine navodnjava se samo 8,3% korišćenog poljoprivrednog zemljišta u Republici Srbiji. Iako Republika Srbija raspolaže značajnim vodnim resursima, navodnjavanje se primenjuje na relativno malom delu korišćenog poljoprivrednog zemljišta, što poljoprivrednu proizvodnju čini izrazito zavisnom od vremenskih prilika i sve učestalijih klimatskih ekstrema. Povećanje površina pod sistemima za navodnjavanje predstavlja jedan od ključnih preduslova za povećanje prinosa, stabilizaciju proizvodnje i uspešnije prilagođavanje klimatskim promenama.

Poseban problem predstavlja činjenica da se mogućnosti za primenu navodnjavanja značajno razlikuju među regionima, pri čemu najveći potencijal postoji u ravničarskim područjima sa intenzivnijom proizvodnjom. Nedovoljna razvijenost sistema za navodnjavanje smanjuje stabilnost prinosa i ograničava razvoj proizvodnje koje zahtevaju kontrolisane uslove, posebno povrća, voća i intenzivnih oblika proizvodnje. Zbog očekivanih posledica klimatskih promena, unapređenje vodne infrastrukture predstavljaće jedan od važnih razvojnih prioriteta agroprivrede Republike Srbije.

Ulaganja u obnovu mehanizacije, digitalizaciju proizvodnje, razvoj sistema za navodnjavanje i podsticanje generacijske obnove poljoprivrednih gazdinstava predstavljaju osnovne preduslove za povećanje produktivnosti i konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije. Efikasnije korišćenje raspoloživih resursa zahteva istovremeno unapređenje fizičkog kapitala i ljudskih potencijala, budući da se održivi razvoj poljoprivrede sve više zasniva na znanju, inovacijama i primeni savremenih tehnologija.

Jedna od važnih karakteristika agroprivrede Republike Srbije jeste izražena regionalna diferenciranost poljoprivredne proizvodnje. Razlike u prirodnim uslovima, kvalitetu zemljišta, klimatskim karakteristikama, veličini gazdinstava i stepenu tehnološke opremljenosti uslovile su formiranje različitih proizvodnih područja sa specifičnom proizvodnom strukturom. Prema

podacima Popisa poljoprivrede 2023. godine, najveći deo korišćenog poljoprivrednog zemljišta nalazi se u regionu Vojvodine, dok su regioni Šumadije i Zapadne Srbije, kao i Južne i Istočne Srbije, značajno orijentisani ka voćarskoj i stočarskoj proizvodnji. Ove razlike predstavljaju osnovu za formiranje različitih regionalnih proizvodnih modela i specifičnih obrazaca korišćenja raspoloživih resursa u agroprivredi Republike Srbije.

Prema podacima Popisa poljoprivrede 2023. godine, regionalne razlike vidljive su i u raspoloživim zemljišnim resursima i organizaciji proizvodnje. Region Vojvodine raspolaže sa približno 1,5 miliona hektara korišćenog poljoprivrednog zemljišta, odnosno sa oko 46% ukupnog korišćenog poljoprivrednog zemljišta Republike Srbije, dok se u ostalim regionima proizvodnja odvija na manjim i znatno usitnjenijim posedima. Takva struktura utiče na različit nivo intenzivnosti proizvodnje, primene mehanizacije, navodnjavanja i tržišne orijentisanosti gazdinstava, što predstavlja jedan od važnih faktora regionalnih razlika u produktivnosti i konkurentnosti agroprivrede.

Najveći proizvodni potencijal ima region Vojvodine, koji raspolaže najvećim površinama kvalitetnog obradivog zemljišta i najvećim površinama pod oranicama. Zahvaljujući ravničarskom reljefu, razvijenoj mehanizaciji i povoljnim agroekološkim uslovima, ovaj region predstavlja najznačajnije područje ratarske proizvodnje u Republici Srbiji. Dominantno mesto zauzimaju proizvodnja kukuruza, pšenice, industrijskog bilja i uljarica, dok povoljnija struktura poseda, ravničarski reljef i veći stepen mehanizovanosti omogućavaju intenzivniju proizvodnju u odnosu na ostale delove zemlje. Upravo zbog takve proizvodne strukture Vojvodina predstavlja osnovni nosilac izvoza ratarskih proizvoda Republike Srbije i region sa najvećim potencijalom za razvoj agroindustrijskih lanaca vrednosti.

Region Šumadije i Zapadne Srbije odlikuje se znatno raznovrsnijom proizvodnom strukturom. Pored ratarske proizvodnje, značajno mesto imaju voćarstvo, vinogradarstvo i stočarstvo. Posebno se izdvajaju proizvodnja šljive, maline, kupine, jabuke i drugog kontinentalnog voća, po čemu je ovaj region prepoznatljiv kako na domaćem tako i na međunarodnom tržištu. Tradicija voćarske proizvodnje, zajedno sa povoljnim prirodnim uslovima, predstavlja jednu od najvažnijih komparativnih prednosti ovog područja. Razvoj prerađivačkih kapaciteta u sektoru voća predstavlja jedan od najvažnijih razvojnih potencijala ovog regiona.

U regionu Južne i Istočne Srbije dominantnu ulogu imaju voćarska proizvodnja, vinogradarstvo i ekstenzivnije grane stočarstva. Brdsko-planinski predeli pogodni su za uzgoj ovaca i goveda, dok pojedina područja imaju povoljne uslove za proizvodnju grožđa, višanja, višegodišnjih zasada i lekovitog bilja. Iako raspolaže značajnim prirodnim potencijalima, ovaj region se suočava sa izraženijim demografskim problemima, nižim nivoom investicione aktivnosti i slabijom infrastrukturnom razvijenošću, što ograničava intenzivniji razvoj poljoprivrede i efikasnije korišćenje raspoloživih prirodnih resursa.

Beogradski region, iako raspolaže najmanjim udelom poljoprivrednih površina, ima značajnu ulogu u razvoju intenzivne poljoprivredne proizvodnje namenjene snabdevanju velikog urbanog tržišta prehrambenim proizvodima. U neposrednoj blizini glavnog grada razvijene su proizvodnja povrća, mleka, cveća i druge proizvodnje koje zahtevaju brzu distribuciju i neposredan pristup potrošačima.

Posmatrano u celini, regionalna specijalizacija predstavlja važnu osnovu za razvoj agroprivrede Republike Srbije, ali istovremeno ukazuje na različita ograničenja i neujednačenost razvojnih mogućnosti pojedinih područja. Različiti prirodni i proizvodni uslovi zahtevaju prilagođavanje razvojnih prioriteta regionalnim karakteristikama, jer se konkurentnost ne može zasnivati na jedinstvenom modelu razvoja za celu zemlju. Efikasnije

korišćenje postojećih resursa, unapređenje infrastrukture, jačanje prerađivačkih kapaciteta i bolje povezivanje proizvođača sa tržištem predstavljaju ključne pretpostavke za ravnomerniji razvoj regionalnih poljoprivrednih sistema.

Pored raspoloživih prirodnih resursa i proizvodne strukture, važna karakteristika agroprivrede Republike Srbije jeste struktura poljoprivrednih gazdinstava, koja predstavlja jedan od ključnih faktora koji određuju organizaciju proizvodnje i mogućnosti unapređenja konkurentnosti sektora. Struktura gazdinstava utiče na način korišćenja raspoloživih resursa, nivo specijalizacije proizvodnje, investicione kapacitete i mogućnosti povezivanja proizvođača sa tržištem i prerađivačkom industrijom. U Republici Srbiji i dalje dominiraju porodična poljoprivredna gazdinstva, koja imaju značajnu ekonomsku i socijalnu ulogu, posebno u ruralnim područjima, dok struktura i karakteristike gazdinstava značajno utiču na proizvodnu orijentaciju i mogućnosti daljeg razvoja sektora.

Analiza poljoprivrednih gazdinstava prema tipu poljoprivredne proizvodnje u Republici Srbiji pokazuje značajan udeo mešovitih poljoprivrednih gazdinstava sa 44,3% ukupnog broja gazdinstava, dok gazdinstva specijalizovana za određenu liniju proizvodnje čine 55,7% od ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava. Gazdinstva specijalizovana za ratarsku proizvodnju su najbrojnija sa udelom od 32,1% u ukupnom broju poljoprivrednih gazdinstava, a potom slede mešovita gazdinstva sa biljnom i stočarskom proizvodnjom sa udelom od 21,7% i mešovita gazdinstva sa biljnom proizvodnjom sa učešćem od 19,2% (RZS, 2024). Porodična poljoprivredna gazdinstva u 2023. godini činila su 99,6% ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava.

Poljoprivredna gazdinstva Republike Srbije i dalje karakteriše izražena usitnjenost poseda. Veliki broj gazdinstava raspolaže relativno malim površinama korišćenog poljoprivrednog zemljišta, često raspoređenim na više parcela. Takva gazdinstva su često fragmentisana na manje parcele nepravilnog oblika i međusobno udaljene jedna od druge. Ovakve parcele veoma je teško i skupo obrađivati, posebno u brdovitim područjima (Pejanović et al., 2017). Takva usitnjenost i fragmentisanost poseda otežavaju efikasnu primenu savremene mehanizacije, povećavaju troškove proizvodnje i ograničavaju ostvarivanje ekonomije obima. Nasuprot tome, veća komercijalna gazdinstva imaju povoljnije uslove za specijalizaciju proizvodnje, primenu novih tehnologija, ulaganja u opremu i efikasnije povezivanje sa prerađivačkom industrijom i tržištem. Zbog toga veličinska struktura gazdinstava predstavlja jedan od važnih faktora koji utiču na produktivnost i konkurentnost poljoprivrednog sektora (Tomaš Simin et al., 2024). Prema podacima Popisa poljoprivrede 2012. i 2023. godine, uočljive su promene u broju i strukturi poljoprivrednih gazdinstava, kao i u prosečnoj veličini korišćenog poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu. Osnovni pokazatelji ovih promena prikazani su u narednoj tabeli.

Tabela 9. Promene u osnovnim pokazateljima strukture poljoprivrednih gazdinstava Republike Srbije

Pokazatelj	Popis poljoprivrede 2012	Popis poljoprivrede 2023
Ukupan broj poljoprivrednih gazdinstava	631.552	508.325
Porodična poljoprivredna gazdinstva	628.552	506.323
Promena broja gazdinstava (%)	-	-19,5

Pokazatelj	Popis poljoprivrede 2012	Popis poljoprivrede 2023
Poljoprivredna gazdinstva pravnih lica i preduzetnika	3.000	2.002
Prosečna veličina korišćenog poljoprivrednog zemljišta po poljoprivrednom gazdinstvu (ha)	5,4	6,4
Prosečna ekonomska veličina poljoprivrednog gazdinstva (evri)	5.939	11.884

Izvor: Popis poljoprivrede 2012. i Popis poljoprivrede 2023, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

Podaci prikazani u prethodnoj tabeli ukazuju da je između dva popisa došlo do smanjenja ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava za oko 19%, što ukazuje na promene u strukturi poljoprivrednog sektora i određeni stepen koncentracije proizvodnih kapaciteta. Smanjenje broja gazdinstava najizraženije je kod porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, koja i dalje čine dominantan oblik organizacije poljoprivredne proizvodnje u Republici Srbiji. Istovremeno, prosečna površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu povećana je sa 5,4 ha u 2012. godini na 6,4 ha u 2023. godini. Ovakvo kretanje ukazuje na određeni stepen koncentracije proizvodnih kapaciteta, ali prosečna veličina gazdinstva i dalje ukazuje na izraženu usitnjenost proizvodne strukture u poređenju sa većinom razvijenih evropskih poljoprivrednih sistema.

Posebno je značajno povećanje prosečne ekonomske veličine poljoprivrednog gazdinstva, koja predstavlja pokazatelj proizvodnog potencijala i tržišne orijentisanosti gazdinstava. Prosečna ekonomska veličina poljoprivrednog gazdinstva u Republici Srbiji povećana je sa 5.939 evra u 2012. godini na 11.884 evra u 2023. godini, odnosno gotovo je udvostručena u posmatranom periodu. Ovakvo kretanje ukazuje na povećanje ekonomske snage poljoprivrednih gazdinstava i određeni stepen unapređenja tržišne orijentacije poljoprivredne proizvodnje.

Istovremeno, povećanje ekonomske veličine nije bilo praćeno proporcionalnim povećanjem prosečne površine korišćenog poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu, što ukazuje da rast proizvodnog potencijala gazdinstava nije isključivo rezultat ukupnjavanja zemljišnih poseda, već i promena u proizvodnoj strukturi, povećanja intenzivnosti proizvodnje i efikasnijeg korišćenja raspoloživih resursa. Ipak, uprkos pozitivnom trendu, prosečna ekonomska veličina poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji i dalje je niža u poređenju sa razvijenijim poljoprivrednim sistemima Evropske unije, što ukazuje na postojeće razlike u stepenu specijalizacije, produktivnosti, investicionim kapacitetima i tržišnoj konkurentnosti gazdinstava.

Ovi podaci pokazuju da proces transformacije poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji obuhvata ne samo promene u njihovom broju i prosečnoj veličini zemljišnog poseda, već i postepeno povećanje njihove ekonomske snage. Ipak, struktura poljoprivrednih gazdinstava i dalje predstavlja jedan od važnih faktora koji utiču na mogućnosti primene inovacija, tehnološkog unapređenja, povezivanja proizvođača sa prerađivačkom industrijom i jačanja tržišne konkurentnosti domaće poljoprivrede. Dalji razvoj konkurentnosti zahteva

nastavak specijalizacije proizvodnje, povećanje investicionih kapaciteta gazdinstava i stvaranje proizvoda veće dodate vrednosti.

Pored primarne poljoprivredne proizvodnje, značajnu komponentu agroprivrede Republike Srbije čini prehrambena industrija, koja predstavlja jednu od najznačajnijih grana prerađivačke industrije Republike Srbije. Njena osnovna uloga ogleda se u preradi poljoprivrednih sirovina, stvaranju proizvoda veće dodate vrednosti, povećanju zaposlenosti i jačanju izvoznog potencijala zemlje. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, u sektoru proizvodnje prehrambenih proizvoda u Republici Srbiji je 2024. godine poslovalo 7.115 poslovnih subjekata, koji su zapošljavali 93.247 lica i ostvarili 244,2 milijarde dinara dodate vrednosti. Ostvareni promet sektora iznosio je 1.204,9 milijardi dinara, što ukazuje na značajnu ekonomsku ulogu prehrambene industrije u okviru domaćeg agroprivrednog sistema.

Zahvaljujući razvijenoj sirovinskoj osnovi, Republika Srbija poseduje značajne kapacitete i potencijale u oblastima prerade žitarica, proizvodnje ulja, prerade voća i povrća, mlečne i mesne industrije, kao i proizvodnje konditorskih proizvoda. Poseban značaj imaju sektori prerade voća i povrća, zahvaljujući razvijenoj proizvodnji maline, jabuke, šljive i drugih voćnih vrsta, kao i mogućnostima razvoja proizvoda višeg stepena prerade sa većom dodatom vrednošću i izvoznim potencijalom.

U narednoj tabeli prikazano je kretanje proizvodnje prehrambene industrije, industrije pića i industrije duvana u Republici Srbiji u periodu 2020–2024. godine.

Tabela 10. Proizvodnja prehrambene industrije, industrije pića i industrije duvana u Republici Srbiji, 2020–2024.

Proizvod / Godina	2020	2021	2022	2023	2024
Prehrambena industrija					
Hrana za uzgoj životinja (t)	1.352.000	1.299.000	1.327.000	1.345.000	1.411.000
Brašno (t)	466.000	431.000	432.000	476.000	522.000
Rafinisani šećer (t)	330.000	329.000	235.000	297.000	275.000
Rafinisana biljna ulja za ishranu (t)	157.054	161.695	171.894	174.013	189.208
Margarin i hidrirane biljne masti (t)	29.084	31.790	33.374	30.763	28.561
Sokovi od voća i povrća (t)	147.297	156.946	147.492	136.592	119.646
Džemovi, pekmezi i marmelade (t)	2.296	2.918	2.278	2.178	2.312
Kobasičarski proizvodi (t)	66.774	64.470	69.499	73.803	71.154
Mesne konzerve, polugotova i gotova jela od mesa (t)	17.586	15.477	17.354	16.739	18.010
Sirevi (t)	36.381	36.870	34.661	37.699	41.933
Kakao, čokolada i čokoladni proizvodi (t)	35.307	36.429	59.333	64.825	59.968
Industrija pića					
Pivo (000 hl)	5.396	5.556	5.647	5.828	5.854

Proizvod / Godina	2020	2021	2022	2023	2024
Mineralne vode (000 hl)	6.190	7.450	7.517	7.467	9.746
Ostala bezalkoholna pića (000 hl)	7.023	8.387	8.764	8.820	8.762
Proizvodnja duvanskih proizvoda					
Fermentisani duvan (t)	4.712	4.992	5.112	4.459	3.829
Cigarete (mil. kom.)	34.460	35.227	37.822	38.728	40.896

Izvor: Autor na bazi podataka Statističkih godišnjaka 2021–2025, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

Podaci prikazani u tabeli 10 ukazuju da je prehrambena industrija Republike Srbije u periodu 2020–2024. godine zadržala stabilan obim proizvodnje kod većine osnovnih prehrambenih proizvoda, uz izražene razlike u kretanju pojedinih proizvodnih grupa. Najveći fizički obim proizvodnje ostvaruje proizvodnja hrane za uzgoj životinja, koja je tokom celog posmatranog perioda premašivala 1,3 miliona tona, uz rast na 1,41 miliona tona u 2024. godini. Visok obim proizvodnje ostvaren je i u proizvodnji brašna, koja je nakon privremenog pada tokom 2021. i 2022. godine dostigla 522 hiljade tona u 2024. godini, što predstavlja najveću vrednost u posmatranom periodu.

U pojedinim granama prehrambene industrije zabeležen je rast proizvodnje, posebno kod rafiniranih biljnih ulja, sireva, kobasičarskih proizvoda i proizvoda od kakaoa i čokolade, što ukazuje na jačanje pojedinih segmenata prehrambene prerade. Nasuprot tome, proizvodnja sokova od voća i povrća i rafiniranog šećera pokazivala je opadajući ili promenljiv trend, dok je proizvodnja džemova, pekmeza i marmelada ostala na relativno stabilnom nivou tokom čitavog perioda.

Industrija pića beleži pretežno rastući trend proizvodnje. Proizvodnja piva povećana je sa 5,4 na 5,9 miliona hektolitara, dok je proizvodnja mineralnih voda ostvarila posebno izražen rast, sa 6,2 na gotovo 9,7 miliona hektolitara. Proizvodnja ostalih bezalkoholnih pića takođe je povećana u odnosu na 2020. godinu, uz manje oscilacije u poslednje dve godine posmatranog perioda.

Za razliku od proizvodnje fermentisanog duvana, koja je nakon 2022. godine zabeležila pad, proizvodnja cigareta kontinuirano je rasla i u 2024. godini dostigla 40,9 milijardi komada. Posmatrano u celini, prikazani podaci potvrđuju da prehrambena industrija predstavlja važan segment agroprivrede Republike Srbije, jer omogućava preradu domaćih poljoprivrednih sirovina u proizvode više dodate vrednosti. Istovremeno, razlike u dinamici proizvodnje između pojedinih proizvodnih grupa ukazuju da razvoj prehrambene industrije nije ujednačen i da postoji značajan prostor za dalje unapređenje preradbenih kapaciteta, posebno u sektorima koji stvaraju veću dodatnu vrednost i imaju izražen izvozni potencijal.

Iako Republika Srbija raspolaže značajnim potencijalima u oblasti prehrambene industrije, konkurentnost ovog sektora i dalje je ograničena nedovoljnom povezanošću primarnih proizvođača sa prerađivačkim kapacitetima, nedovoljno razvijenim domaćim brendovima i činjenicom da značajan deo izvoza i dalje čine proizvodi nižeg stepena prerade. Deo domaćih poljoprivrednih sirovina, posebno u sektorima voća, žitarica i industrijskog bilja, plasira se bez dovoljne finalizacije, čime se smanjuje mogućnost ostvarivanja veće ekonomske vrednosti unutar domaćeg agroprivrednog sistema. Istovremeno, poslednjih godina prisutan je proces modernizacije proizvodnih kapaciteta, uvođenja savremenih

standarda kvaliteta i tehnološkog unapređenja proizvodnje, ali prostor za dalji razvoj i povećanje konkurentnosti i dalje postoji.

Zbog toga povećanje konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije ne zavisi samo od povećanja obima primarne poljoprivredne proizvodnje, već i od sposobnosti da se raspoložive sirovine prerade u proizvode veće tržišne vrednosti. Sličan zaključak potvrđuju i istraživanja Đukić i saradnika (2017) i Matkovski i saradnika (2022), gde se posebno ističe značaj većeg stepena prerade, tržišne orijentacije i efikasnog povezivanja primarne proizvodnje, prehrambene industrije i distributivnih sistema. Posmatrano kroz celokupan lanac vrednosti, od proizvodnje sirovina do plasmana finalnih proizvoda, razvoj proizvoda više dodate vrednosti i jačanje domaćih brendova predstavljaju jedan od najvažnijih pravaca unapređenja konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije.

U tom smislu, budući razvoj agroprivrede Republike Srbije treba posmatrati kroz celokupan lanac vrednosti – od proizvodnje primarnih poljoprivrednih proizvoda, preko njihove prerade, skladištenja i distribucije, do plasmana finalnih proizvoda potrošačima. Poseban značaj ima razvoj proizvoda višeg stepena prerade, domaćih brendova i tržišno prepoznatljivih proizvoda, jer upravo takav pristup omogućava ostvarivanje većeg ekonomskog efekta raspoloživih prirodnih i proizvodnih potencijala. Jačanje ovih veza predstavlja jedan od ključnih pravaca za unapređenje konkurentnosti agroprivrede i povećanje njenog doprinosa ukupnom privrednom razvoju Republike Srbije.

Jedan od razvojnih pravaca unapređenja agroprivrede Republike Srbije predstavlja razvoj organske poljoprivrede, koja se zasniva na principima održivog upravljanja prirodnim resursima, smanjenoj upotrebi sintetičkih inputa i proizvodnji hrane sa dodatnim kvalitetom i većom tržišnom vrednošću (Tomaš Simin, Glavaš–Trbić, 2016; Tomaš Simin et al., 2019). Globalno interesovanje za organsku poljoprivredu raste, posebno u područjima gde je konvencionalni sistem poljoprivrede degradirao resurse neophodne za poljoprivrednu proizvodnju (Šeremešić et al., 2021). Dugogodišnji problemi konvencionalne poljoprivrede, kao što su erozija zemljišta, smanjenje proizvodnih kapaciteta zemljišta, nizak kvalitet poljoprivrednih proizvoda i pitanja zdravstvene bezbednosti proizvoda postali su sve važniji (Tomaš Simin, Glavaš–Trbić, 2016), a organska proizvodnja, kao alternativni proizvodni sistem kategorisan kao održiva poljoprivreda sa različitim ekološkim pristupima, mogla bi biti korisna u očuvanju biodiverziteta (Jevtić et al., 2020; Tomaš Simin et al., 2019; Tomaš Simin et al., 2023). Održivi razvoj mora uravnotežiti socijalnu, ekonomsku i ekološku održivost, odnosno moraju se uzeti u obzir ekonomski, tehnološki, socijalni, politički, fiziološki i ekološki aspekti (Tomaš Simin et al., 2019). Konvencionalnu poljoprivredu karakteriše prekomerna i često nekontrolisana upotreba agrohemikalija za zaštitu biljaka i poboljšanje njihovog rasta i plodnosti, što predstavlja pretnju proizvodnji bezbedne i zdrave hrane visokog kvaliteta, zdravlju ljudi i životinja i prirodnim ciklusima ključnim za opstanak celog života na Zemlji (Tomaš Simin i sar., 2019). Za razliku od konvencionalne proizvodnje hrane, čiji su nedostaci sve uočljiviji i izraženiji, alternativni oblici proizvodnje hrane, uključujući organsku poljoprivredu, predstavljaju proizvodni sistem koji ima pozitivan uticaj i na prihode i na bezbednost hrane (Tomaš Simin et al., 2020; Tomaš Simin et al., 2023). Organski sistem poljoprivredne proizvodnje je sistem proizvodnje koji pozitivno utiče na životnu sredinu, ima pravedan odnos prema poljoprivrednicima, radnicima i potrošačima i omogućava postizanje ekološke, ekonomske, socijalne i kulturne održivosti (Tomaš Simin et al., 2019; Tomaš Simin et al., 2020). Istovremeno se čuva životna sredina, poljoprivrednici i radnici imaju pravedan pristup faktorima proizvodnje, a potrošači dobijaju hranu kojoj veruju po prihvatljivim cenama (Tomaš Simin i sar., 2019). Poseban značaj organske proizvodnje ogleda se u mogućnosti valorizacije prirodnih resursa i područja sa manjim intenzitetom poljoprivredne

proizvodnje, gde konvencionalni sistemi često imaju ograničene mogućnosti povećanja produktivnosti.

Razvoj organske proizvodnje zavisi i od domaće tražnje za organskim proizvodima. Istraživanja sprovedena u Republici Srbiji pokazuju da potrošači organskih proizvoda najveći značaj pridaju zdravstvenoj bezbednosti, kvalitetu i poreklu proizvoda, kao i odnosu između cene i kvaliteta prehrambenog proizvoda koji se kupuje (Radojević et al., 2021; Milić et al., 2022). S druge strane, visoka cena, ograničena dostupnost, nedovoljno širok asortiman i nedovoljna konzistentnost u ponudi, nedovoljna informisanost potrošača i niska ekološka svest stanovništva u Srbiji predstavljaju ključne prepreke razvoju domaćeg tržišta organskih proizvoda i većoj potrošnji ovih proizvoda (Radojević et al., 2021; Milić et al., 2022). U uslovima rastuće tražnje za bezbednim i ekološki prihvatljivim prehrambenim proizvodima, organska proizvodnja predstavlja mogućnost za diversifikaciju poljoprivredne proizvodnje u Republici Srbiji i bolje tržišno pozicioniranje proizvoda iz sektora u kojima Republika Srbija poseduje neke komparativne prednosti, posebno u voćarstvu, proizvodnji lekovitog i aromatičnog bilja i određenim ratarskim kulturama.

Iako organska proizvodnja u Republici Srbiji još uvek predstavlja mali segment ukupne agroprivrede, poslednjih godina prisutan je trend njenog postepenog povećanja, što ukazuje na to da ona predstavlja jedan od razvojnih potencijala ovog sektora. Površine uključene u sistem organske proizvodnje i površine u periodu konverzije su se povećale sa oko 15,3 hiljade hektara u 2015. godini na oko 29 hiljada hektara u 2023. godini, što predstavlja rast od približno 90% (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, 2025). U odnosu na ukupno korišćeno poljoprivredno zemljište Republike Srbije, organska proizvodnja i dalje zauzima manje od 1% ukupno korišćenih površina poljoprivrednog zemljišta (tek oko 0,90% u 2023. godini), što ukazuje da se ovaj sektor još nalazi u fazi razvoja i da postoji značajan prostor za njegovo dalje širenje.²⁴

Pregled osnovnih pokazatelja organske proizvodnje, kao što je broj proizvođača i površine pod organskom proizvodnjom u periodu 2018–2024. godine, prikazan je u narednoj tabeli, a na osnovu zvaničnih podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije.

Tabela 11. Osnovni pokazatelji organske proizvodnje u Republici Srbiji, 2018–2024.

	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Broj proizvođača²⁵	6.709	6.119	6.086	6.408	6.301	6.542	5.398
Površina (ha)							
Na kojoj se obavlja organska proizvodnja							
	12.655	13.726	9.618	13.225	16.503	18.078	14.835

²⁴ Prema podacima FiBL i IFOAM (2025) skoro 11% poljoprivrednog zemljišta Evropske unije je pod organskom proizvodnjom, a u 2023. godini dostigla je površinu od 17,7 miliona hektara u Evropskoj uniji, odnosno 19,5 miliona hektara u celoj Evropi. Najveće površine pod organskom proizvodnjom među zemljama Evropske unije imaju Španija, Francuska i Italija. Nastavljen je rast i površina pod organskom proizvodnjom i broja proizvođača uključenih u organsku proizvodnju. U maloprodaji organskih proizvoda u Evropi u 2023. godini ukupna vrednost dostigla je 54,7 milijardi evra, od čega se oko 85% odnosi na Evropsku uniju. Najveće tržište za organske proizvode je i dalje Nemačka. Detaljnije videti u FiBL, IFOAM (2025). The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2025. Frick, Switzerland: Research Institute of Organic Agriculture FiBL; Bonn, Germany: IFOAM – Organics International.

²⁵ Broj proizvođača obuhvata nosioce sertifikata za organsku proizvodnju i njihove kooperante.

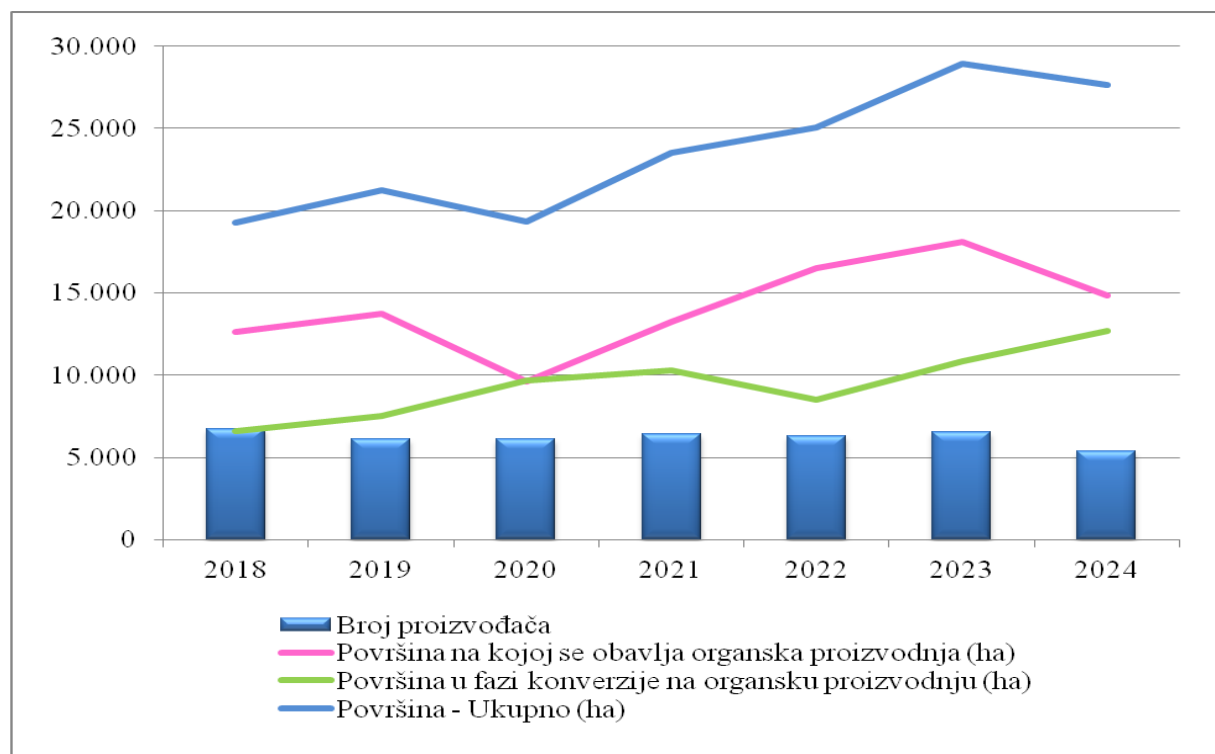
	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
U fazi konverzije na organsku proizvodnju	6.600	7.540	9.700	10.302	8.532	10.857	12.705
Ukupno	19.255	21.266	19.318	23.527	25.035	28.935	27.650

Izvor: Statistički godišnjak Republike Srbije 2019–2025, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

Podaci prikazani u tabeli 11 ukazuju da je u periodu 2018–2024. godine ukupna površina uključena u organsku proizvodnju imala tendenciju rasta, uz određene oscilacije između pojedinih godina. Pri tome, posebno je izražen rast površina u fazi konverzije, što ukazuje na kontinuirano uključivanje novih površina u sistem organske proizvodnje.

Broj proizvođača nije pokazivao isti trend kao površine pod organskom proizvodnjom, već se tokom posmatranog perioda uglavnom kretao oko 6.000 proizvođača, uz oscilacije između godina i pad u 2024. godini. I dalje je mali broj sertifikovanih proizvođača, a znatno veći broj proizvođača kooperanata uključenih u grupnu sertifikaciju (Serbia Organica, 2020; Serbia Organica, 2024).

Grafikon 6. Kretanje ukupnih površina pod organskom proizvodnjom i broja proizvođača u Republici Srbiji, 2018–2024.

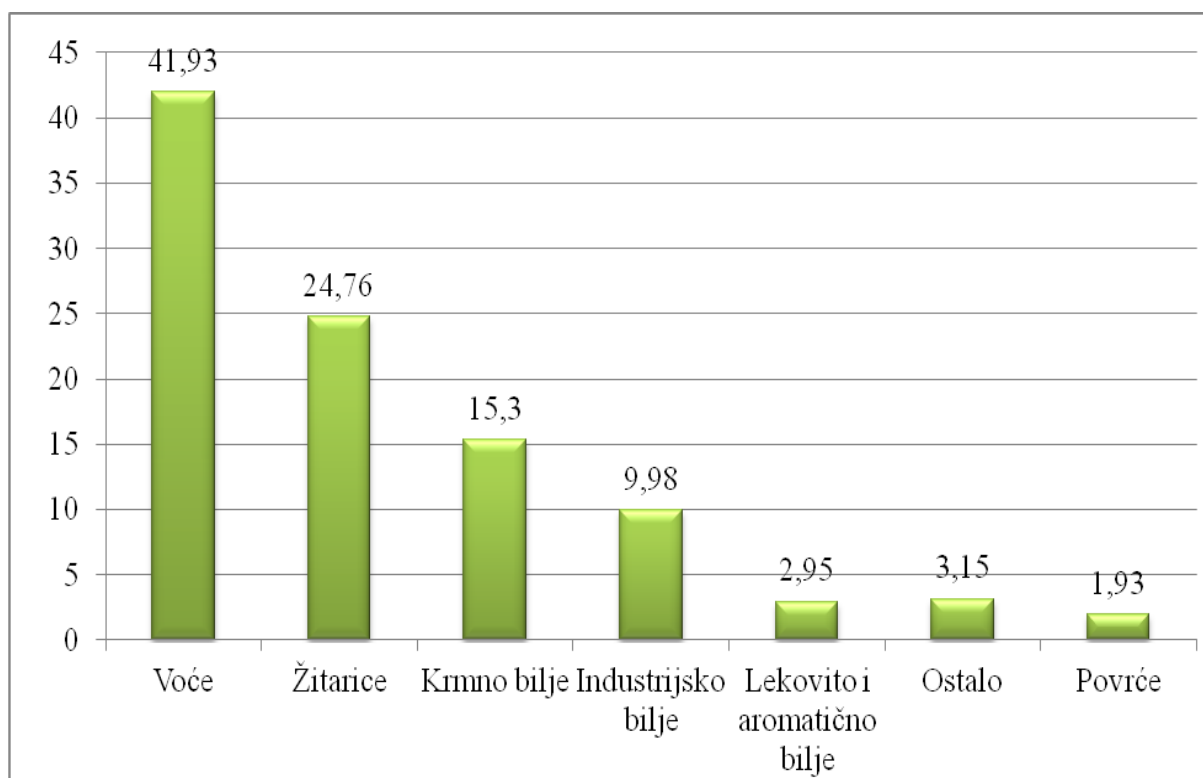

Izvor: Autor na bazi podataka Statističkih godišnjaka Republike Srbije 2019–2025, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

Grafikon 6 pokazuje da je razvoj organske proizvodnje u Republici Srbiji tokom posmatranog perioda prvenstveno obeležen povećanjem ukupnih površina u sistemu organske proizvodnje, dok broj proizvođača nije beležio proporcionalan rast. Takva kretanja ukazuju da se širenje organske proizvodnje u većoj meri zasniva na povećanju obima proizvodnje postojećih gazdinstava i uključivanju dodatnih površina, nego na značajnijem povećanju broja proizvođača.

Po površinama pod organskom proizvodnjom u Republici Srbiji na prvom mestu su regioni Šumadije i Zapadne Srbije, a potom slede regioni Vojvodine i Južne i Istočne Srbije. U poređenju sa Evropskom unijom, gde je 2023. godine organska proizvodnja obuhvatala oko 10,9% korišćenog poljoprivrednog zemljišta (17,7 miliona hektara), učešće organske proizvodnje u Republici Srbiji je i dalje višestruko niže (FiBL & IFOAM, 2025). Pored povećanja ukupnih površina, značajan pokazatelj razvoja organske proizvodnje predstavlja i struktura organske biljne proizvodnje. Struktura obradivih površina pokazuje izraženu zastupljenost proizvodnji koje imaju potencijal za plasman na zahtevnija domaća i međunarodna tržišta. U poslednjoj deceniji ukupne površine pod organskom biljnom proizvodnjom povećane su za više od 200%.

Grafikon 7. Struktura obradivih površina pod organskom biljnom proizvodnjom prema grupama kultura u Republici Srbiji, 2024.

Izvor: Autor na bazi podataka Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede – Organska proizvodnja, 2024.

Prema raspoloživim podacima Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (2025) o organskoj proizvodnji analizirana je struktura obradivih površina pod organskom biljnom proizvodnjom prema biljnim vrstama u 2024. godini. Prema istom izvoru podataka, ukupna površina pod organskom proizvodnjom u Republici Srbiji 2024.

godine iznosila je 27.549,67 ha, od čega se 12.591,35 ha odnosilo na obradive površine, dok su livade i pašnjaci zauzimali 14.958,33 ha. Zbog specifičnosti korišćenja zemljišta, analiza strukture biljnih vrsta prikazana je samo za obradive površine.

Struktura organskih obradivih površina u Republici Srbiji u 2024. godini pokazuje dominantnu zastupljenost voćarske proizvodnje, koja zauzima 5.279,19 ha, odnosno 41,93% ukupnih obradivih površina pod organskim statusom i u konverziji. Posebno mesto u organskoj biljnoj proizvodnji zauzima organsko voćarstvo, a naročito proizvodnja maline, šljive, jabuke, višnje i drugog kontinentalnog voća. Značajno učešće imaju i žitarice sa 3.117,04 ha (24,76%) i to najviše pšenica, ovas i kukuruz, dok se krmno bilje nalazi na trećem mestu sa 1.926,50 ha (15,30%). Industrijsko bilje učestvuje sa približno 10% ukupnih površina, pri čemu najveće učešće ima suncokret, dok ostale biljne grupe imaju znatno manji udeo. Posebno je nisko zastupljena proizvodnja povrća, koja zauzima svega 1,93% obradivih organskih površina.

Dobijena struktura ukazuje na izraženu orijentaciju organske proizvodnje Republike Srbije ka voćarskim kulturama, što je povezano sa pogodnim agroekološkim uslovima za proizvodnju voća, ali i razvijenom izvoznom tražnjom za organskim voćem i prerađevinama. Istovremeno, manja zastupljenost povrtarskih kultura ukazuje na prostor za dalje unapređenje ove proizvodne grane, naročito kroz povećanje tržišno orijentisane organske proizvodnje povrća. Pored navedenog, ovakva proizvodna struktura predstavlja razvojnu mogućnost jer organski proizvodi uglavnom ostvaruju više tržišne cene i mogu doprineti povećanju dodate vrednosti domaće poljoprivrede kroz povezivanje primarne proizvodnje sa preradom i specijalizovanim tržištima (Willer et al., 2024).

Pored višegodišnjeg trenda rasta organske biljne proizvodnje i organska stočarska proizvodnja beleži značajan rast poslednjih godina, posebno u oblasti živinarstva i ovčarstva. U narednoj tabeli prikazana je promena broja grla u organskoj stočarskoj proizvodnji u Republici Srbiji u periodu 2018–2024. godine.

Tabela 12. Broj grla u organskoj stočarskoj proizvodnji u Republici Srbiji, 2018–2024.

	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Broj grla stoke							
Goveda	3.594	3.556	4.627	6.708	9.423	8.772	9.349
Svinje	284	315	326	280	217	190	278
Ovce	5.138	6.099	5.711	11.152	13.212	15.322	15.758
Koze	1.486	536	286	342	522	535	597
Živina	6.735	17.800	14.936	33.226	40.066	35.726	23.573

Izvor: Statistički godišnjak Republike Srbije 2019–2025, Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

U 2023. godini u organskoj stočarskoj proizvodnji u Republici Srbiji bilo je oko 36.000 jedinki živine, 15.322 grla ovaca, oko 9.000 grla goveda, 190 svinja i 12.500 pčelinjih društava (Republički zavod za statistiku Republike Srbije, 2024; Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, 2025; Serbia Organica, 2024). Podaci iz tabele 12

pokazuju da je organska stočarska proizvodnja u posmatranom periodu ostvarila rast, pri čemu je najizraženije povećanje zabeleženo u ovčarstvu i govedarstvu. Broj organski gajenih ovaca gotovo je utrostručen u odnosu na 2018. godinu, dok je broj goveda više nego udvostručen. Nasuprot tome, broj svinja i koza nije pokazivao izraženiji trend rasta, dok je broj živine beležio značajne oscilacije između posmatranih godina.²⁶ Pored navedenih kategorija, značajan potencijal postoji i u organskom pčelarstvu, koje se zasniva na korišćenju očuvanih prirodnih resursa i ima relativno male zahteve u pogledu zemljišnih resursa.

Međutim, razvoj organske poljoprivrede u Republici Srbiji suočava se sa brojnim ograničenjima. Među najvažnijim izazovima izdvajaju se troškovi sertifikacije, nedovoljno razvijeni tržišni lanci, ograničeni kapaciteti za preradu organskih proizvoda, nedovoljna informisanost proizvođača i potrošača, kao i nedovoljna povezanost malih proizvođača sa organizovanim tržištem. Posebno ograničenje predstavlja struktura poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji, koju karakteriše veliki broj malih porodičnih gazdinstava, za koja prelazak na organski sistem proizvodnje zahteva dodatna ulaganja, nova znanja i period prilagođavanja (Tomaš Simin et al., 2019; Tomaš Simin et al., 2024).

Jedan od značajnih faktora daljeg razvoja organske proizvodnje predstavlja unapređenje ljudskog kapitala kroz obrazovanje proizvođača, razvoj savetodavnog sistema, transfer znanja i primenu inovativnih proizvodnih praksi. Organska proizvodnja u većoj meri nego konvencionalna zavisi od znanja proizvođača i sposobnosti upravljanja agroekosistemom, zbog čega razvoj ljudskog kapitala predstavlja važan preduslov povećanja produktivnosti i konkurentnosti ovog segmenta agroprivrede (Tomaš Simin et al., 2024).

Razvoj organske poljoprivrede može imati značajnu ulogu i u jačanju ruralnog razvoja, posebno u područjima gde postoje ograničenja za intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju, ali postoje očuvani prirodni resursi i mogućnosti za proizvodnju specifičnih proizvoda višeg kvaliteta. Ona pruža raznovrsne koristi kao što su povećane mogućnosti zapošljavanja u ruralnim područjima na porodičnim farmama, efikasna proizvodnja na malim parcelama i razvoj sistema zatvorenog kruga koji koristi prirodnu energiju i procese (Tomaš Simin et al., 2024). Organska proizvodnja pojačava vezu sa životnom sredinom, zdravljem zemljišta, biljaka, životinja i ljudi, predstavlja ekonomski i društveno održivi koncept poljoprivredne proizvodnje (Tomaš Simin et al., 2016). Pored ekonomskog efekta, organska proizvodnja doprinosi očuvanju zemljišta, racionalnijem korišćenju prirodnih resursa i ostvarivanju ciljeva održivog razvoja poljoprivrede (Jevtić et al., 2020; Šeremešić et al., 2021; Tomaš Simin et al., 2023; Tomaš Simin et al., 2024).

Sumirajući dosadašnje nalaze, može se zaključiti da, posmatrano u okviru ukupne agroprivrede Republike Srbije, organska poljoprivreda trenutno nema značajno učešće u ukupnim proizvodnim kapacitetima, ali predstavlja razvojni potencijal za povećanje konkurentnosti kroz stvaranje proizvoda veće dodate vrednosti i višeg kvaliteta, povećanje izvozne orijentacije, diversifikaciju proizvodne strukture i održivo korišćenje prirodnih resursa (Tomaš Simin et al., 2019; Tomaš Simin et al., 2023). Njeno dalje širenje zahteva istovremeno unapređenje znanja proizvođača, jačanje sistema sertifikacije, razvoj prerađivačkih kapaciteta i bolje povezivanje sa domaćim i međunarodnim tržištima.

²⁶ Iako se u Srbiji poslednjih godina unapređuje sistem praćenja organske proizvodnje, statistička evidencija je i dalje dominantno usmerena na površine pod organskim statusom i broj proizvođača, dok su podaci o fizičkom obimu proizvodnje, ostvarenim prinosima i ekonomskoj vrednosti sektora nedovoljno razvijeni i ograničeni. Zbog toga je otežano potpuno sagledavanje ekonomskog doprinosa organske proizvodnje poljoprivrednom sektoru Republike Srbije.

Na kraju, analiza resursnih potencijala i proizvodne strukture pokazuje da agroprivreda Republike Srbije raspolaže značajnim komparativnim prednostima koje proizilaze iz raspoloživih zemljišnih resursa, raznovrsnih prirodnih i povoljnih agroekoloških uslova, duge tradicije poljoprivredne proizvodnje, raznovrsne proizvodne strukture i razvijene prehrambene industrije. Poseban razvojni potencijal predstavljaju segmenti koji omogućavaju prelazak sa proizvodnje sirovina ka proizvodima veće dodate vrednosti, uključujući organsku proizvodnju, preradu hrane i specijalizovane tržišne niše. Istovremeno, pored izraženih komparativnih prednosti postoje i brojna strukturna ograničenja koja se ogledaju u usitnjenosti poljoprivrednih gazdinstava, dugoročnom smanjenju stočnog fonda, zastarelosti dela mehanizacije, ograničenoj tehnološkoj opremljenosti, nedovoljnoj razvijenosti i primeni sistema za navodnjavanje, nepovoljnim demografskim kretanjima u ruralnim područjima i nedovoljnoj povezanosti primarne proizvodnje sa prehrambenom industrijom. Dugoročno unapređenje konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije zahteva efikasnije korišćenje raspoloživih resursa kroz modernizaciju proizvodnje, povećanje produktivnosti, razvoj proizvoda više dodate vrednosti i jačanje integracije učesnika u lancu vrednosti. Navedene karakteristike predstavljaju osnovu za razumevanje savremenih procesa transformacije agroprivrede Republike Srbije. Upravo promene u strukturi gazdinstava, proizvodnoj orijentaciji, tehnološkoj opremljenosti, tržišnoj povezanosti i institucionalnom okruženju određuju pravce budućeg razvoja sektora, ali istovremeno ukazuju i na izazove koje je potrebno prevazići kako bi se postojeći resursni potencijali u potpunosti valorizovali. Prikazani pokazatelji predstavljaju osnov za dalju analizu konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije, budući da upravo raspoloživost resursa, proizvodna struktura i stepen njihove iskorišćenosti određuju konkurentsku poziciju sektora na domaćem i međunarodnom tržištu.

5. SPOLJNOTRGOVINSKA POZICIJA AGROPRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE

Spoljnotrgovinska razmena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda predstavlja značajan segment ukupne robne razmene Republike Srbije i jedan od pokazatelja uključenosti domaće agroprivrede u međunarodne trgovinske tokove. Imajući u vidu značaj međunarodnog tržišta za ostvarivanje proizvodnih i razvojnih potencijala agroprivrede, analiza izvoza i uvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda omogućava sagledavanje osnovnih tendencija u obimu i strukturi njihove međunarodne razmene. U skladu sa tim, analiza spoljnotrgovinske razmene je veoma bitna u ocenjivanju konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije (Glavaš–Trbić, Maksimović, 2013). Pri tome, obim i vrednost ostvarene razmene ne predstavljaju sami po sebi meru konkurentnosti, već daju osnovu za njeno potpunije sagledavanje zajedno sa pokazateljima komparativnih prednosti, specijalizacije i drugih oblika uključenosti Republike Srbije u međunarodnu trgovinu, koji su predmet narednih analiza.

S obzirom na to da je poljoprivredna proizvodnja jedna od veoma značajnih grana privrede u Republici Srbiji, obim, struktura i kretanje poljoprivredne proizvodnje imaju značajan uticaj na spoljnu trgovinu cele zemlje (Glavaš–Trbić, 2021). U poređenju sa zemljama iz okruženja koje su postale članice Evropske unije, poput Mađarske, Hrvatske, Rumunije i Bugarske, poljoprivreda Republike Srbije beleži značajan udeo i u bruto dodatoj vrednosti (BDV) i u ukupnom izvozu zemlje (Đukić et al., 2016). Spoljnotrgovinska razmena Republike Srbije predstavlja značajnu komponentu ukupnih ekonomskih odnosa sa inostranstvom i važan kanal kroz koji se ostvaruju efekti domaće proizvodnje, potrošnje i konkurentnosti na međunarodnom tržištu. Za Republiku Srbiju međunarodno tržište predstavlja važan aspekt analize konkurentnosti (Glavaš–Trbić, 2021). Međunarodna trgovina za svaku zemlju je od velikog značaja jer pre svega pruža mogućnost za specijalizaciju u onim oblastima proizvodnje u kojima ima najbolje performanse (Đukić et al., 2016).

Tokom posmatranog perioda došlo je do značajnog povećanja ukupne robne razmene Republike Srbije, pri čemu su istovremeno povećane vrednosti i izvoza i uvoza. Međutim, dinamika njihovog rasta nije bila jednaka, budući da je uvoz tokom posmatranog perioda rastao brže od izvoza, usled čega je spoljnotrgovinski deficit Republike Srbije ostao prisutan tokom čitavog perioda. Može se zaključiti da je jedan od razloga negativnog spoljnotrgovinskog bilansa Srbije nepovoljna izvozna struktura (Đukić et al., 2016; Pejanović et al., 2017). Istovremeno, kretanja izvoza i uvoza u pojedinim sektorima privrede značajno se razlikuju, zbog čega ukupni saldo robne razmene ne daje potpunu sliku položaja pojedinačnih sektora na međunarodnom tržištu.

U tom kontekstu, poljoprivredno-prehrambeni sektor ima posebno mesto, budući da Republika Srbija u razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda ostvaruje suficit, za razliku od ukupne robne razmene. Ova karakteristika predstavlja jednu od važnih specifičnosti spoljnog trgovinskog položaja agroprivrede Republike Srbije i daje osnovu za njeno posebno razmatranje u okviru analize međunarodne konkurentnosti.

Bilans spoljnotrgovinske robne razmene Republike Srbije u periodu od 2016. do 2025. godine prikazan je u narednoj tabeli.

Tabela 13. Spoljnotrgovinska robna razmena Republike Srbije u periodu 2016–2025. godine (milioni USD)

Godina	Izvoz	Uvoz	Trgovinski bilans	
			Saldo	Pokrivenost uvoza izvozom (%)
2016	14.903	18.901	-3.998	78,9
2017	17.011	22.013	-5.002	77,3
2018	19.366	26.044	-6.678	74,3
2019	19.764	26.939	-7.174	73,4
2020	19.595	26.371	-6.776	74,3
2021	25.843	34.187	-8.344	75,6
2022	29.060	41.154	-12.095	70,6
2023	30.938	39.839	-8.901	77,7
2024	33.038	42.263	-9.225	78,2
2025	37.320	47.231	-9.910	79,0

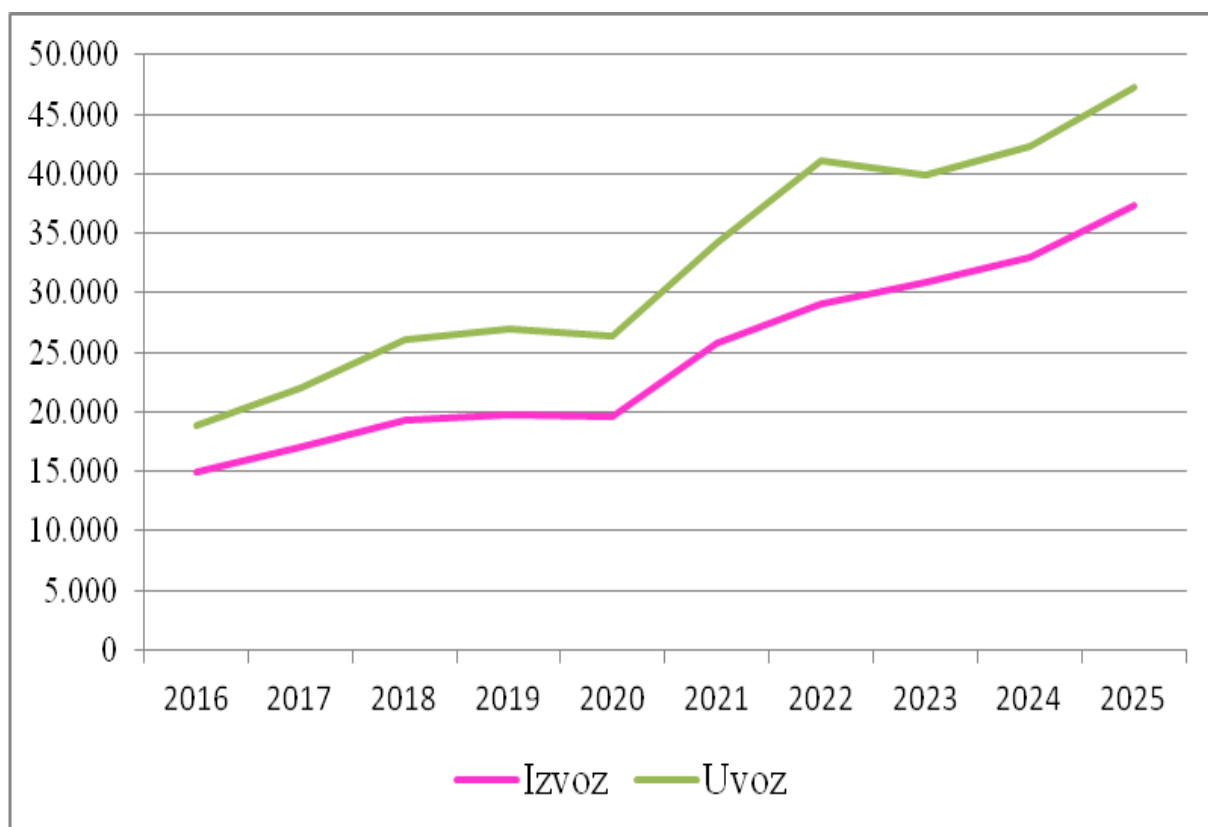
Izvor: Republički zavod za statistiku Republike Srbije.²⁷

Podaci u tabeli 13 i na grafikonu 8 ukazuju na izražen rast ukupne spoljnotrgovinske robne razmene Republike Srbije tokom posmatranog perioda. Vrednost izvoza povećana je sa 14,9 milijardi USD u 2016. godini na 37,3 milijarde USD u 2025. godini, dok je uvoz povećan sa 18,9 na 47,2 milijarde USD. Iako je tokom čitavog perioda ostvaren spoljnotrgovinski deficit, u poslednje tri godine posmatranog perioda uočava se izvesno poboljšanje pokrivenosti uvoza izvozom, koja je u 2025. godini dostigla 79,0%. Istovremeno, činjenica da ukupna robna razmena Republike Srbije i dalje karakteriše deficit ukazuje na značajne razlike u spoljnotrgovinskoj poziciji pojedinih sektora, što predstavlja osnovu za posebno sagledavanje položaja poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Kretanje izvoza i uvoza robe Republike Srbije u analiziranom periodu od 2016. do 2025. godine prikazano je na narednom grafikonu.

²⁷ Podaci su preuzeti iz baze podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, deo „Spoljnotrgovinska robna razmena“ za period 2016-2025. godine. Datum ažuriranja podataka u bazi je 15.07.2026. godine.

Grafikon 8. Kretanje izvoza i uvoza robe Republike Srbije u periodu 2016–2025. godine (milioni USD)

Izvor: Autor na bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije.

Za potrebe analize spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda korišćeni su podaci Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije iz baze podataka spoljnotrgovinske robne razmene, prema Standardnoj međunarodnoj trgovinskoj klasifikaciji – SMTK, Revizija 4. Poljoprivredno-prehrambeni proizvodi obuhvaćeni su zbirno kroz odseke: 0 – Hrana i žive životinje, 1 – Pića i duvan, 22 – Uljano semenje i uljani plodovi i 4 – Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi. Odsek 22 predstavlja izdvojeni deo sektora 2 – Sirove materije, osim goriva, zbog čega u ovoj analizi nije obuhvaćen celokupan sektor 2. Na taj način primenjena je ista sektorska osnova koja se koristi i u kasnijem obračunu pokazatelja međunarodne konkurentnosti, čime se obezbeđuje metodološka uporedivost rezultata. Vrednosti su iskazane u američkim dolarima, pri čemu su podaci iz baze Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, izvorno izraženi u hiljadama USD, preračunati u milione USD radi preglednosti.

U posmatranom periodu 2016–2025. godine Republika Srbija je u razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda ostvarivala kontinuiran spoljnotrgovinski suficit. Vrednost izvoza povećana je sa 3.149,4 miliona USD u 2016. godini na 5.734,4 miliona USD u 2025. godini, dok je vrednost uvoza povećana sa 1.487,2 miliona USD na 4.647,9 miliona USD. Posmatrano prema fizičkom obimu razmene, količina izvezenih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda smanjena je sa 6,21 miliona tona u 2016. godini na 5,23 miliona tona u 2025. godini, dok je količina uvezenih proizvoda povećana sa 1,15 miliona na 2,13 miliona tona. Istovremeno, suficit je sa 1.662,2 miliona USD u 2016. godini smanjen na 1.086,5 miliona USD u 2025. godini, uz izražene promene tokom pojedinih godina. Kretanje ukupne vrednosti razmene ukazuje na značajno povećanje vrednosti međunarodne trgovine

poljoprivredno-prehrambenim proizvodima, pri čemu je u drugoj polovini posmatranog perioda, naročito nakon 2021. godine, došlo do izraženijeg rasta uvoza u odnosu na izvoz. U narednoj tabeli i na narednom grafikonu detaljnije su predstavljeni podaci o bilansu i kretanju spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije u periodu od 2016. do 2025. godine.

Tabela 14. Spoljnotrgovinska razmena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije u periodu 2016–2025. godine (milioni USD)²⁸

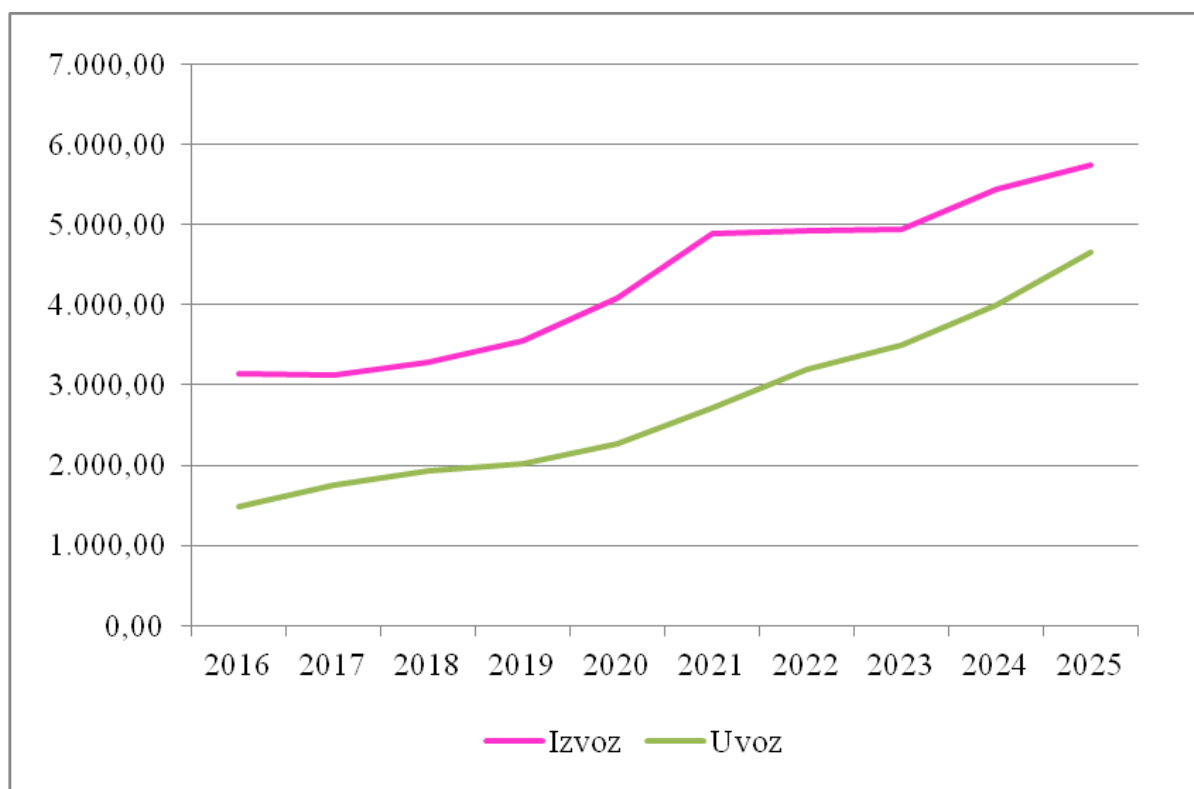
Godina	Izvoz	Uvoz	Bilans
2016	3.149,4	1.487,2	1.662,2
2017	3.115,3	1.756,6	1.358,7
2018	3.293,0	1.936,4	1.356,6
2019	3.553,8	2.024,2	1.529,6
2020	4.082,0	2.261,1	1.820,9
2021	4.888,5	2.714,6	2.173,9
2022	4.930,2	3.198,1	1.732,1
2023	4.937,5	3.502,5	1.435,0
2024	5.447,6	4.003,0	1.444,6
2025	5.734,4	4.647,9	1.086,5

Izvor: Republički zavod za statistiku Republike Srbije.²⁹

²⁸ Podaci su preuzeti iz baze podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, iz dela „Izvoz, po odsecima SMTK, rev. 4“ i „Uvoz, po odsecima SMTK, rev. 4“, za odseke 0, 1, 22 i 4 i sve zemlje. Vrednosti iz baze, prvobitno iskazane u hiljadama USD, preračunate su u milione USD. Datum ažuriranja podataka u bazi je 15.07.2026. godine.

²⁹ Podaci su preuzeti iz baze podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije o spoljnotrgovinskoj razmeni robe za period od 2016. do 2025. godine, deo „Izvoz, po odsecima SMTK, rev. 4“ i „Uvoz, po odsecima SMTK, rev. 4“, za odseke 0, 1, 22 i 4. Datum ažuriranja podataka u bazi je 15.07.2026. godine. Vrednosti iz baze, prvobitno iskazane u hiljadama USD, preračunate su u milione USD.

Grafikon 9. Kretanje izvoza i uvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije u periodu 2016–2025. godine (milioni USD)

Izvor: Autor na bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije.

U prvoj polovini posmatranog perioda izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda uglavnom je rastao, uz manje odstupanje od trenda u 2017. i 2018. godini, nakon čega je nastavljen rast. Posebno izražen rast zabeležen je od 2019. do 2021. godine, kada je vrednost izvoza povećana sa 3.553,8 na 4.888,5 miliona USD. U istom periodu povećan je i uvoz, ali je njegov rast bio sporiji, pa je suficit dostigao najvišu vrednost u celom posmatranom periodu, od 2.173,9 miliona USD u 2021. godini.

Kretanje tokom 2020. i 2021. godine treba posmatrati u kontekstu poremećaja međunarodnih trgovinskih i logističkih tokova izazvanih pandemijom bolesti COVID-19. Uprkos nepovoljnim uslovima u međunarodnom ekonomskom okruženju, spoljnotrgovinska razmena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije nije bila prekinuta, već je izvoz u tom periodu nastavio da raste. Istovremeno, rast uvoza bio je izraženiji nego u prethodnim godinama, što je naročito došlo do izražaja tokom 2021. godine.

Nakon 2021. godine dolazi do promene odnosa između dinamike izvoza i uvoza. Vrednost izvoza je u 2022. godini ostala približno na nivou prethodne godine, dok je uvoz povećan za gotovo 18%, što je dovelo do smanjenja suficita sa 2.173,9 na 1.732,1 milion USD. U 2023. godini izvoz je ostao na približno istom nivou, dok je uvoz nastavio da raste, pa je suficit dodatno smanjen. Tokom 2024. i 2025. godine izvoz ponovo beleži rast, ali se istovremeno nastavlja relativno brz rast uvoza. Zbog toga je, uprkos rekordnoj vrednosti izvoza od 5.734,4 miliona USD u 2025. godini, suficit smanjen na 1.086,5 miliona USD, što je najniža vrednost zabeležena u celom posmatranom periodu.

Opisane tendencije ukazuju da se međunarodna trgovina poljoprivredno-prehrambenim proizvodima Republike Srbije u posmatranom periodu intenzivirala, ali da

povećanje izvozne vrednosti nije bilo praćeno proporcionalnim povećanjem spoljnotrgovinskog suficita. Posebno nakon 2021. godine uočava se brži rast uvoza, što predstavlja važnu promenu u odnosu na raniji deo posmatranog perioda. Pri tome, promene vrednosti iskazane u američkim dolarima ne treba u potpunosti tumačiti kao promene fizičkog obima trgovine, budući da na nominalnu vrednost razmene utiču i promene cena poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda, kao i devizni kurs. U narednoj tabeli prikazana je spoljnotrgovinska razmena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije po odsecima u 2016. i 2025. godini.

Tabela 15. Izvoz i uvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije prema odsecima SMTK, Rev. 4, u 2016. i 2025. godini (milioni USD)

Odsek	Izvoz 2016	Izvoz 2025	Uvoz 2016	Uvoz 2025
0 – Hrana i žive životinje	2.266,6	3.931,5	1.091,1	3.584,6
1 – Pića i duvan	549,8	1.272,5	308,0	734,5
22 – Uljano semenje i uljani plodovi	140,0	205,7	37,6	199,8
4 – Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi	193,1	324,7	50,5	129,0
Ukupno poljoprivredno-prehrambeni proizvodi	3.149,4	5.734,4	1.487,2	4.647,9

Izvor: Obračun autora na bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije.³⁰

Detaljniji uvid u strukturu razmene prema odsecima SMTK pokazuje da odsek **Hrana i žive životinje** (Sektor 0) predstavlja dominantnu komponentu i izvoza i uvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije. Njihova vrednost izvoza povećana je sa 2.266,6 miliona USD u 2016. godini na 3.931,5 miliona USD u 2025. godini. Istovremeno, vrednost uvoza ovog odseka povećana je sa 1.091,1 na 3.584,6 miliona USD. Time je upravo ovaj odsek ostao osnovni nosilac ukupne trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima, ali je rast uvoza u poslednjim godinama doveo do postepenog smanjenja njegovog doprinosa ukupnom suficitu.

Pića i duvan (Sektor 1) predstavljaju drugi značajan segment poljoprivredno-prehrambene razmene, pri čemu je naročito izražen rast izvoza. Izvoz ovog odseka povećan je sa 549,8 miliona USD u 2016. godini na 1.272,5 miliona USD u 2025. godini. Uvoz je u istom periodu povećan sa 308,0 na 734,5 miliona USD. Povećanje vrednosti razmene ovog odseka doprinosi diverzifikaciji izvozne strukture poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, mada se istovremeno povećava i uvozna komponenta.

³⁰ Podaci su preuzeti iz baze podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, deo „Izvoz, po odsecima SMTK, rev. 4“ i deo „Uvoz, po odsecima SMTK, rev. 4“, za odseke 0, 1, 22 i 4. Datum ažuriranja podataka u bazi Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije je 15.07.2026. godine. Vrednosti iz baze, prvobitno iskazane u hiljadama USD, preračunate su u milione USD.

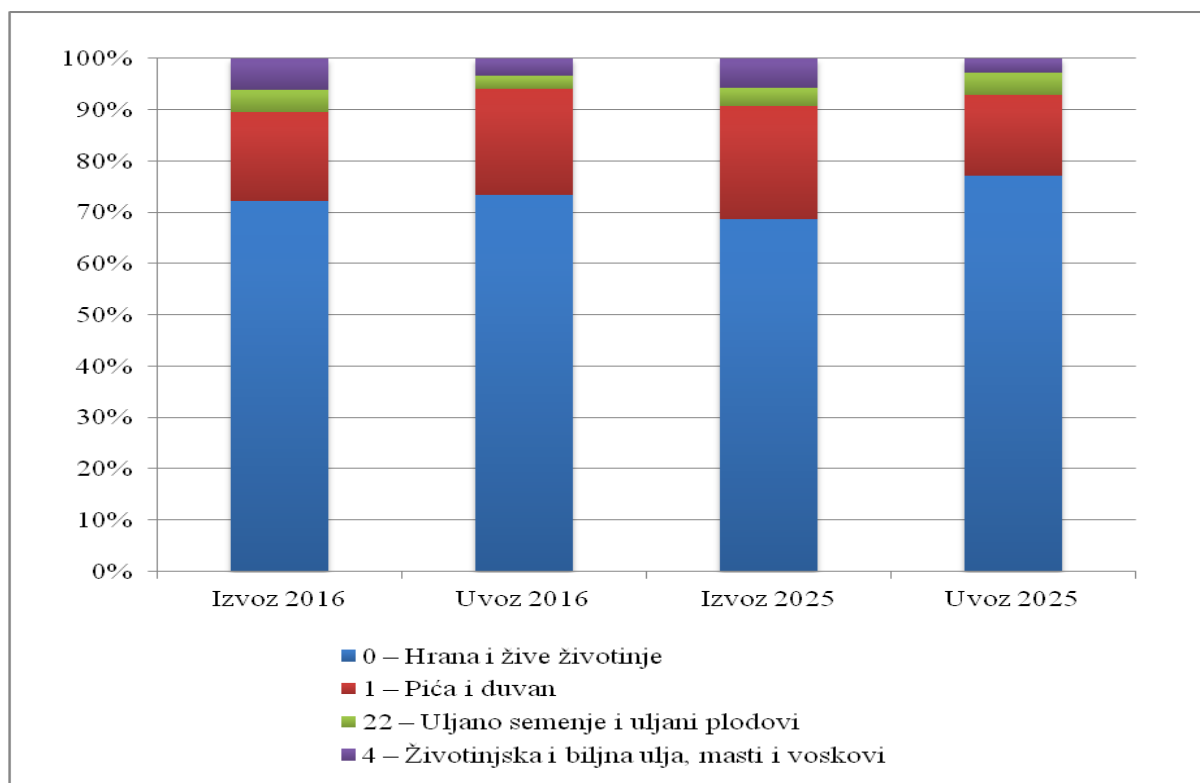
Kod **uljanog semnja i uljanih plodova** (Odsek 22) vrednost izvoza tokom posmatranog perioda pokazuje izražene godišnje oscilacije, koje su karakteristične za proizvode čija je međunarodna razmena neposredno povezana sa promenama prinosa, raspoloživosti sirovine i tržišnih cena. Izvoz je povećan sa 140,0 miliona USD u 2016. godini na 205,7 miliona USD u 2025. godini, dok je uvoz u istom periodu povećan sa 37,6 na 199,8 miliona USD. Posebno je značajno da je u 2025. godini vrednost uvoza ovog odseka dostigla gotovo nivo izvoza, što predstavlja promenu u odnosu na veći deo posmatranog perioda.

Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi (Sektor 4) imaju manje učešće u ukupnoj razmeni, ali pozitivno doprinose ukupnom bilansu. Izvoz ovog odseka povećan je sa 193,1 miliona USD u 2016. godini na 324,7 miliona USD u 2025. godini, dok je uvoz povećan sa 50,5 na 129,0 miliona USD. Za razliku od odseka 22, kod ovog segmenta razlika između izvoza i uvoza ostala je relativno izražena, zbog čega ovaj deo razmene i dalje predstavlja pozitivan doprinos ukupnom bilansu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Posmatrano u celini, struktura spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije u analiziranom periodu ukazuje na dominantan položaj proizvoda iz odseka Hrana i žive životinje, uz povećanje značaja Pića i duvana. Istovremeno, rast uvoza bio je posebno izražen upravo kod osnovnog odseka Hrana i žive životinje, ali i kod Pića i duvana, što je uticalo na smanjenje ukupnog suficita u poslednjem delu posmatranog perioda.

Na narednom grafikonu prikazana je struktura spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije prema odsecima SMTK za 2016. i 2025. godinu.

Grafikon 10. Struktura izvoza i uvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije prema odsecima SMTK u 2016. i 2025. godini (%)

Izvor: Autor na bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije.

Struktura izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda iz Republike Srbije pokazuje određena ograničenja koja se nepovoljno odražavaju na konkurentnost. Već duži niz godina iz Republike Srbije najviše se izvoze primarni poljoprivredni proizvodi sa malom dodatkom vrednošću, kao i proizvodi sa niskim stepenom finalizacije, što je, između ostalog, posledica nepovoljnih trendova u razvoju poljoprivrede Republike Srbije (Đukić et al., 2017; Pejanović et al., 2017; Glavaš–Trbić, 2021). U izvozu Republike Srbije, kako na svetsko tržište tako i na tržište zemalja Evropske unije, dominiraju proizvodi biljnog porekla, dok je znatno manji izvoz stoke i stočarskih proizvoda (Glavaš–Trbić, 2021). Pored toga, ograničenje za veći izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda predstavlja kvalitet proizvoda koji često ne ispunjavaju međunarodne zahteve i standarde, nepovoljne cene proizvoda, neinformisanost o preferencijama potrošača, što otežava pronalaženje i pozicioniranje na određenim tržištima, ali i nedovoljna pomoć države u izvozu koja bi mogla da poboljša ili olakša situaciju domaćim proizvođačima koji svoje proizvode pokušavaju da plasiraju na međunarodnom tržištu (Glavaš–Trbić, 2021). Treba ponovo naglasiti da obim i vrednost izvoza proizvoda ne treba izjednačavati sa nivoom konkurentnosti na međunarodnom tržištu. Konkurentnost je relativna mera i dinamičan proces. Veći obim i veće učešće izvoza jesu preduslovi, ali ne i jedini faktor konkurentnosti na međunarodnom tržištu (Glavaš–Trbić, 2021).

Geografska usmerenost spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u velikoj meri je određena položajem Republike Srbije u evropskom trgovinskom prostoru i postojećim trgovinskim aranžmanima. Zemlje Evropske unije predstavljaju najznačajnije tržišno područje za ukupnu spoljnotrgovinsku razmenu Republike Srbije. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, zemlje Evropske unije činile su 58,8% ukupne robne razmene Republike Srbije u 2024. godini. Značajan partner predstavljaju i zemlje članice CEFTA sa kojima Republika Srbija ostvaruje izražen suficit u ukupnoj robnoj razmeni. Prema Matkovskom i saradnicima (2017), liberalizacija tržišta i sklopljeni trgovinski sporazumi sa Evropskom unijom i CEFTA imali su pozitivan efekat na trgovinu poljoprivredno-prehrambenim proizvodima i rast izvoza ovih proizvoda iz Republike Srbije. Poljoprivredni proizvodi koji se po količini najviše izvoze iz Republike Srbije su kukuruz, pšenica, bezalkoholna pića, voće, pšenično brašno, suncokretovo seme, jabuke, ječmeno pivo i suncokretovo ulje (FAO, 2026).

Posmatrano prema pojedinačnim zemljama (FAO, 2026), najveći deo izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije usmeren je na zemlje Evropske unije poput Nemačke, Mađarske, Italije i Rumunije, sa oko 55% ukupnog izvoza ovih proizvoda, posebno žitarica i smrznutog voća. Od zemalja regiona CEFTA, gde se plasira oko 25% ukupnog izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda iz Republike Srbije najzastupljenije su Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Severna Makedonija, kroz promet brašna, ulja, prerađevina od mesa i konditorskih proizvoda. Ruska Federacija je tradicionalno važno tržište, sa oko 6–10% učešća u ukupnom izvozu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije, posebno u plasmanu voća, poput jabuka i smrznutih malina. Na uvoznoj strani izdvajaju se Mađarska, Nemačka, Italija, Poljska, Holandija, Španija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Severna Makedonija (FAO, 2026). Takva geografska koncentracija ukazuje na značaj regionalnog i evropskog tržišta za međunarodnu poziciju domaće agropivrede. U okviru poljoprivredno-prehrambene razmene posebno su značajna tržišta zemalja Evropske unije i neposrednog regionalnog okruženja, dok se deo proizvoda plasira i na druga tržišta sa kojima Republika Srbija ima razvijene trgovinske odnose.

Kada je reč o organskim poljoprivrednim proizvodima iz Republike Srbije, više od 99% ove vrste proizvoda se izvozi (Serbia Organica, 2025). Najveći deo organskih proizvoda iz Republike Srbije se izvozi na ista tržišta kao i iz konvencionalne proizvodnje, odnosno na tržišta zemalja Evropske unije, pre svega u Nemačku, Francusku, Holandiju, Italiju, Austriju,

kao i u SAD (Serbia Organica, 2025). Visoka izvozna orijentacija organske proizvodnje ukazuje da se razvoj ovog sektora u Republici Srbiji pre svega oslanja na tražnju sa međunarodnog tržišta, dok je domaće tržište organskih proizvoda i dalje relativno malo i nedovoljno razvijeno.

U celini posmatrano, period 2016–2025. godine karakteriše značajno povećanje vrednosti spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije i očuvanje pozitivnog trgovinskog bilansa tokom čitavog perioda. Međutim, smanjivanje suficita nakon 2021. godine, usled bržeg rasta uvoza od izvoza, ukazuje na potrebu da se dalja analiza međunarodne pozicije agroprivrede ne zasniva samo na rastu izvozne vrednosti, već i na strukturi proizvoda i njihovoj konkurentskoj poziciji na međunarodnom tržištu. Rast uvoza, promena strukture razmene i visoka koncentracija izvoza na određene grupe proizvoda ukazuju na određena ograničenja postojeće konkurentne pozicije Republike Srbije na međunarodnom tržištu. Istovremeno, struktura izvoza ostaje izrazito povezana sa strukturom proizvodnje, odnosno dominiraju proizvodi biljnog porekla (Glavaš–Trbić, 2021). S druge strane, uvoz je izraženiji kod pojedinih kategorija proizvoda koji zahtevaju viši stepen prerade ili kod proizvoda čija domaća proizvodnja ne zadovoljava potrebe tržišta. To potvrđuje da konkurentna pozicija Republike Srbije nije podjednako razvijena duž čitavog lanca (Glavaš–Trbić, 2021). Spoljnotrgovinska pozicija predstavlja jednu od snažnijih komponenti konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu, ali njena struktura istovremeno pokazuje određena ograničenja (Glavaš–Trbić, 2021). Održavanje i unapređenje te pozicije u narednom periodu zavisiće sve više od sposobnosti da se postojeća izvozna baza proširi i da se veći deo vrednosti ostvaruje kroz preradu, finalizaciju i proizvode sa višom dodatnom vrednošću, a ne samo kroz povećanje fizičkog obima izvoza. Dalje jačanje konkurentnosti zahteva povećanje sposobnosti domaće agroprivrede da na međunarodnom tržištu zadrži i poveća vrednost proizvoda, a ne samo njihov fizički obim. Upravo zbog toga se spoljnotrgovinska razmena može posmatrati kao veza između već ostvarenih rezultata agroprivrede i pitanja njene dugoročne međunarodne konkurentnosti. Podaci o visini i strukturi spoljnotrgovinske razmene predstavljaju osnovu za narednu analizu međunarodne konkurentnosti i komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije.

6. KONKURENTNOST PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE U MEĐUNARODNOM OKRUŽENJU

Konkurentnost agroprivrede ne može se posmatrati izolovano od ukupnog nivoa konkurentnosti nacionalne privrede, budući da na njen razvoj utiču isti institucionalni, makroekonomski, infrastrukturni i razvojni faktori koji oblikuju poslovno okruženje u celini. Konkurentnost nacionalnih privreda u međunarodnom okruženju predstavlja jedan od najznačajnijih pokazatelja njihove sposobnosti da ostvaruju održiv privredni rast, povećaju produktivnost i unapređuju životni standard stanovništva. Iz tog razloga, pre analize konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije, neophodno je sagledati konkurentsku poziciju nacionalne privrede u međunarodnom okruženju. U ovom poglavlju analiziraju se rezultati međunarodnih merenja konkurentnosti privreda, prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma i Međunarodnog instituta za razvoj menadžmenta,³¹ sa posebnim osvrtom na položaj Republike Srbije u odnosu na vodeće privrede sveta i zemlje regiona, pri čemu analiza predstavlja polaznu osnovu za dalju analizu konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije. Analiza je zasnovana na rezultatima istraživanja Svetskog ekonomskog foruma i Međunarodnog instituta za razvoj menadžmenta, pri čemu je akcenat stavljen na prikaz ostvarenih rezultata, njihovih promena tokom vremena i identifikovanje ključnih razvojnih tendencija.

6.1 Konkurentnost privreda sveta prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma

Svetski ekonomski forum (WEF) predstavlja jednu od najznačajnijih međunarodnih institucija koje prate i ocenjuju konkurentnost nacionalnih privreda. Rezultati njegovih istraživanja omogućavaju poređenje razvojnih performansi različitih zemalja i sagledavanje faktora koji utiču na njihovu sposobnost da ostvaruju dugoročni privredni rast, povećavaju produktivnost i unapređuju položaj na međunarodnom tržištu.

Poslednji Izveštaj o globalnoj konkurentnosti zasnovan na metodologiji Indeksa globalne konkurentnosti (Global Competitiveness Index – GCI 4.0) objavljen je 2019. godine i obuhvatio je 141 privredu sveta. Ovaj izveštaj predstavlja poslednju međunarodno uporedivu rang-listu zemalja prema jedinstvenom indeksu konkurentnosti, imajući u vidu da nakon 2019. godine Svetski ekonomski forum nije nastavio objavljivanje klasičnog rangiranja

³¹ Metodologije za ocenu konkurentnosti privreda sveta prema Svetskom ekonomskom forumu (WEF) i Međunarodnom institutu za razvoj menadžmenta (IMD), kao i izmene metodologije i izveštavanja od 2020. godine Svetskog ekonomskog foruma, objašnjene su detaljnije u jednom od prethodnih poglavlja.

konkurentnosti zbog promjenjenih okolnosti i potrebe za drugačijim sagledavanjem razvojnih izazova.³²

Prema posljednjem izveštaju iz 2019. godine, najkonkurentnije privrede sveta bile su Singapur, Sjedinjene Američke Države, Hong Kong, Holandija i Švajcarska. Među prvih deset najbolje rangiranih privreda nalazile su se još privrede Japana, Nemačke, Švedske, Ujedinjenog Kraljevstva i Danske. Dominacija ovih zemalja potvrđuje da se najviše pozicije na globalnoj rang-listi ostvaruju kod privreda koje karakterišu razvijene institucije, visok nivo tehnološke razvijenosti, kvalitetna infrastruktura, razvijen ljudski kapital i sposobnost generisanja inovacija. U narednoj tabeli prikazano je rangiranje prvih dvadeset privreda sveta u 2019. godini prema Indeksu globalne konkurentnosti, kada je poslednji put publikovan ovaj izveštaj u dotadašnjoj formi i prema navedenoj metodologiji.

Tabela 16. Najbolje rangirane privrede sveta prema Indeksu globalne konkurentnosti u 2019. godini

Rang u 2019. godini	Zemlja	IGK u 2019. godini
1	Singapur	84,8
2	SAD	83,7
3	Hong Kong	83,1
4	Holandija	82,4
5	Švajcarska	82,3
6	Japan	82,3
7	Nemačka	81,8
8	Švedska	81,2
9	Velika Britanija	81,2
10	Danska	81,2
11	Finska	80,2
12	Tajland	80,2
13	Južna Koreja	79,6
14	Kanada	79,6
15	Francuska	78,8

³² Do 2018. godine Indeks globalne konkurentnosti se merio na skali od 1 do 7, a od 2018. godine prema novoj metodologiji nazvanoj IGK 4.0 na skali od 0 do 100.

Rang u 2019. godini	Zemlja	IGK u 2019. godini
16	Australija	78,7
17	Norveška	78,1
18	Luksemburg	77,0
19	Novi Zeland	76,7
20	Izrael	76,7

Izvor: World Economic Forum, The Global Competitiveness Report, 2019.

Analiza rezultata, kako u 2019. godini tako i u ranijem periodu, pokazuje da se među vodećim privredama sveta tokom dužeg vremenskog perioda pojavljuje relativno stabilna grupa zemalja. Iako je dolazilo do promena u redosledu, vodeće pozicije uglavnom su zauzimale iste razvijene privrede. Švajcarska je tokom većeg dela perioda od 2009. do 2017. godine zauzimala prvo mesto prema tadašnjoj metodologiji Indeksa globalne konkurentnosti, dok su 2018. godine vodeću poziciju preuzele Sjedinjene Američke Države, a 2019. godine Singapur. Promene na samom vrhu ukazuju da su razlike između vodećih svetskih privreda relativno male i da se konkurentna prednost održava kontinuiranim unapređenjem razvojnih faktora. Takođe, struktura dvadeset najbolje rangiranih privreda sveta pokazuje izrazitu dominaciju razvijenih ekonomija Severne Amerike, Zapadne Evrope i Istočne Azije. Istovremeno, među prvih dvadeset gotovo da nema ekonomija u razvoju, što potvrđuje da se visoka konkurentnost zasniva na dugoročnom procesu ekonomskog i institucionalnog razvoja. U narednoj tabeli prikazano je rangiranje deset najbolje ocenjenih privreda sveta prema Indeksu globalne konkurentnosti za duži period, od 2008. do 2019. godine.

Tabela 17. Rangiranje deset najbolje ocenjenih privreda sveta prema Indeksu globalne konkurentnosti u periodu 2008–2019. godine

Godina	2008–2009		2009–2010		2010–2011	
Pozicija	Zemlja	IGK	Zemlja	IGK	Zemlja	IGK
1	SAD	5,74	Švajcarska	5,60	Švajcarska	5,63
2	Švajcarska	5,61	SAD	5,59	Švedska	5,56
3	Danska	5,58	Singapur	5,55	Singapur	5,48
4	Švedska	5,53	Švedska	5,51	SAD	5,43
5	Singapur	5,53	Danska	5,46	Nemačka	5,39
6	Finska	5,50	Finska	5,43	Japan	5,37
7	Nemačka	5,46	Nemačka	5,37	Finska	5,37

8	Holandija	5,41	Japan	5,37	Holandija	5,33
9	Japan	5,38	Kanada	5,33	Danska	5,32
10	Kanada	5,37	Holandija	5,32	Kanada	5,30
Godina	2011–2012		2012–2013		2013–2014	
Pozicija	Zemlja	IGK	Zemlja	IGK	Zemlja	IGK
1	Švajcarska	5,74	Švajcarska	5,72	Švajcarska	5,67
2	Singapur	5,63	Singapur	5,67	Singapur	5,61
3	Švedska	5,61	Finska	5,55	Finska	5,54
4	Finska	5,47	Švedska	5,53	Nemačka	5,51
5	SAD	5,43	Holandija	5,50	SAD	5,48
6	Nemačka	5,41	Nemačka	5,48	Švedska	5,48
7	Holandija	5,41	SAD	5,47	Hong Kong	5,47
8	Danska	5,40	Velika Britanija	5,45	Holandija	5,42
9	Japan	5,40	Hong Kong	5,41	Japan	5,40
10	Velika Britanija	5,39	Japan	5,40	Velika Britanija	5,37
Godina	2014–2015		2015–2016		2016–2017	
Pozicija	Zemlja	IGK	Zemlja	IGK	Zemlja	IGK
1	Švajcarska	5,70	Švajcarska	5,76	Švajcarska	5,81
2	Singapur	5,65	Singapur	5,68	Singapur	5,72
3	SAD	5,54	SAD	5,61	SAD	5,70
4	Finska	5,50	Nemačka	5,53	Holandija	5,57
5	Nemačka	5,49	Holandija	5,5	Nemačka	5,57
6	Japan	5,47	Japan	5,47	Švedska	5,53
7	Hong Kong	5,46	Hong Kong	5,46	Velika Britanija	5,49
8	Holandija	5,45	Finska	5,45	Japan	5,48
9	Velika Britanija	5,41	Švedska	5,43	Hong Kong	5,48

10	Švedska	5,41	Velika Britanija	5,43	Finska	5,44
Godina	2017–2018		2018		2019	
Pozicija	Zemlja	IGK	Zemlja	IGK	Zemlja	IGK
1	Švajcarska	5,86	SAD	85,6	Singapur	84,8
2	SAD	5,85	Singapur	83,5	SAD	83,7
3	Singapur	5,71	Nemačka	82,8	Hong Kong	83,1
4	Holandija	5,66	Švajcarska	82,6	Holandija	82,4
5	Nemačka	5,65	Japan	82,5	Švajcarska	82,3
6	Hong Kong	5,53	Holandija	82,4	Japan	82,3
7	Švedska	5,52	Hong Kong	82,3	Nemačka	81,8
8	Velika Britanija	5,51	Velika Britanija	82,0	Švedska	81,2
9	Japan	5,49	Švedska	81,7	Velika Britanija	81,2
10	Finska	5,49	Danska	80,6	Danska	81,2

Izvor: World Economic Forum, The Global Competitiveness Report, 2008–2019.

Na osnovu prikazanih podataka može se zaključiti da su globalni lideri konkurentnosti tokom posmatranog perioda bile uglavnom visoko razvijene privrede sa stabilnim institucionalnim sistemima, visokim nivoom tehnološke razvijenosti i značajnim inovacionim potencijalom. Privrede poput Švajcarske, Sjedinjenih Američkih Država, Nemačke, Japana i Singapura svoju konkurentsku poziciju ne zasnivaju samo na trenutnim ekonomskim pokazateljima, već je ona rezultat dugoročnog razvoja znanja, tehnologije, infrastrukture, poslovnog okruženja i sposobnosti prilagođavanja promenama u međunarodnom ekonomskom okruženju.

Promene u redosledu najbolje rangiranih privreda poput Singapura, Sjedinjenih Američkih Država i Švajcarske pokazuju da konkurentnost predstavlja dinamičnu kategoriju koja zahteva kontinuirano unapređenje razvojnih faktora. Iako su se vodeće zemlje tokom posmatranog perioda menjale na najvišim pozicijama, struktura najuspešnijih nacionalnih ekonomija ostala je relativno stabilna. To potvrđuje da se održiva konkurentna prednost ostvaruje kroz dugoročna ulaganja u obrazovanje, istraživanje i razvoj, tehnološke kapacitete, kvalitet institucija i efikasnost poslovnog sistema.

Pri tumačenju rezultata nakon 2018. godine potrebno je imati u vidu promenu metodologije Svetskog ekonomskog foruma, odnosno prelazak na novi način obračuna Indeksa globalne konkurentnosti (IGK 4.0) i novu skalu vrednosti od 0 do 100. Zbog metodoloških razlika, podaci iz prethodnih perioda nisu u potpunosti uporedivi.

Nakon 2020. godine i perioda pandemije COVID-19, Svetski ekonomski forum nije nastavio objavljivanje jedinstvene rang-liste konkurentnosti nacionalnih privreda prema

metodologiji Indeksa globalne konkurentnosti. Umesto toga, fokus je usmeren na analizu otpornosti privreda, sposobnosti prilagođavanja novim globalnim izazovima, faktora budućeg ekonomskog razvoja i dugoročne transformacije.³³

Zbog izostanka jedinstvenog indeksa i rangiranja, nije moguće metodološki uporedivo oceniti promenu konkurentne pozicije Srbije nakon 2019. godine prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma. Međutim, imajući u vidu da se konkurentnost zasniva na dugoročnim strukturnim faktorima, poslednji raspoloživi rezultati iz 2019. godine predstavljaju relevantnu osnovu za ocenu međunarodne konkurentne pozicije Republike Srbije pre prelaska na nove pristupe analizi konkurentnosti.

Za analizu položaja Republike Srbije posebno je značajno sagledati činjenicu da se razlike između najkonkurentnijih privreda sveta i zemalja u razvoju ne ogledaju samo u nivou ostvarenog ekonomskog razvoja, već pre svega u kvalitetu institucija, stepenu tehnološke razvijenosti, inovacionom potencijalu i sposobnosti stvaranja proizvoda i usluga veće dodate vrednosti. Upravo ovi faktori predstavljaju ključne determinante konkurentne pozicije nacionalnih privreda i imaju neposredan značaj i za ocenu konkurentnosti agroprivrede.

U tom kontekstu, naredni deo analize usmeren je na položaj Republike Srbije prema rezultatima Svetskog ekonomskog foruma. Posebna pažnja biće posvećena njenoj poziciji u odnosu na zemlje regiona, promenama konkurentne pozicije tokom posmatranog perioda, kao i oblastima u kojima postoje najveće razvojne mogućnosti i ograničenja.

6.2 Konkurentnost privrede Republike Srbije prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma

Republika Srbija je u poslednjem periodu dostupnih međunarodno uporedivih rezultata Svetskog ekonomskog foruma ostvarila određeno poboljšanje u pogledu vrednosti Indeksa globalne konkurentnosti, ali bez značajnijeg poboljšanja svoje relativne pozicije u odnosu na druge analizirane svetske privrede. Posmatranje rezultata Republike Srbije prema metodologiji Indeksa globalne konkurentnosti značajno je za ocenu ukupnog poslovnog ambijenta, razvojnih kapaciteta i ograničenja sa kojima se suočava nacionalna privreda, a samim tim i sektori koji čine njenu privrednu strukturu, uključujući agroprivredu. Rezultati ukazuju na određeni napredak u pojedinim oblastima, ali i postojanje strukturnih ograničenja koja utiču na ukupnu konkurentnu poziciju zemlje.

Prema Izveštaju o globalnoj konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma za 2019. godinu, Republika Srbija zauzela je 72. mesto od ukupno 141 analizirane privrede, sa vrednošću Indeksa globalne konkurentnosti od 60,9 poena. U poređenju sa 2018. godinom, vrednost indeksa ostala je nepromenjena, dok je rang Srbije pogoršan za sedam mesta, sa 65. pozicije u 2018. godini na 72. poziciju u 2019. godini. Ovo pogoršanje plasmana nije bilo posledica smanjenja ukupne vrednosti indeksa odnosno pada apsolutne vrednosti

³³ Godine 2020. zbog pandemije COVID-19 Svetski ekonomski forum je objavio "Global Competitiveness Report 2020 – Special Edition: How Countries are Performing on the Road to Recovery". U ovom izveštaju namerno je obustavljeno rangiranje država i fokus je prebačen sa merenja konkurentnosti na preporuke za ekonomski oporavak i transformaciju ekonomija. Iako je u izveštaju navedeno da će se u budućnosti razviti novi okvir za ocenjivanje, Svetski ekonomski forum do danas nije obnovio Global Competitiveness Index u obliku u kome je postojao do 2019. godine. Zbog navedenih razloga nije metodološki ispravno praviti nastavak analize iz perioda 2007–2019. godine.

konkurentnosti Srbije, već bržeg napretka drugih zemalja koje su u posmatranom periodu poboljšale svoju relativnu poziciju na rang-listi. Analiza perioda od 2017. do 2019. godine posebno je značajna jer predstavlja poslednji period u kojem su za Srbiju dostupni međunarodno uporedivi rezultati prema metodologiji GCI 4.0.

Tabela 18. Vrednost i rang Republike Srbije prema Indeksu globalne konkurentnosti u periodu 2017–2019. godine

Godina	Rang	Vrednost IGK
2017	70	59,2
2018	65	60,9
2019	72	60,9

Izvor: World Economic Forum, The Global Competitiveness Report, 2017–2019.

Posmatrano u periodu 2017–2019. godine, Srbija je povećala vrednost Indeksa globalne konkurentnosti sa 59,2 poena u 2017. godini na 60,9 poena u 2018. godini, nakon čega je zadržala isti nivo u 2019. godini. Ostvareni rezultati ukazuju na postojanje određenih pozitivnih pomeranja u pojedinim oblastima konkurentnosti, ali istovremeno pokazuju da napredak nije bio dovoljan za značajnije poboljšanje međunarodne pozicije zemlje. U posmatranom periodu vrednost indeksa povećana je za 1,7 poena (sa 59,2 na 60,9), dok je rang Srbije najpre poboljšan sa 70. na 65. mesto, a zatim pogoršan na 72. mesto. Ovakvo kretanje potvrđuje ranije zaključke da promena ranga ne zavisi isključivo od napretka jedne zemlje, već i od dinamike unapređenja konkurentnosti ostalih privreda.

U odnosu na najkonkurentnije evropske privrede, Srbija se i dalje nalazi u grupi zemalja koje karakteriše niži nivo ukupne konkurentnosti. Zaostatak nije posledica samo razlika u nivou razvijenosti privrede, već pre svega razlika u kvalitetu institucija, inovacionim kapacitetima, tehnološkoj razvijenosti, efikasnosti tržišta i sposobnosti stvaranja proizvoda i usluga veće dodate vrednosti.

Tabela 19. Kretanje ranga Republike Srbije prema Indeksu globalne konkurentnosti u periodu 2008–2019. godine

Izveštaj	Rang Srbije	Broj analiziranih privreda
2008–2009	85	134
2009–2010	93	133
2010–2011	96	139
2011–2012	95	142
2012–2013	95	144

Izveštaj	Rang Srbije	Broj analiziranih privreda
2013–2014	101	148
2014–2015	94	144
2015–2016	94	140
2016–2017	90	138
2017–2018	78	137
2018	65	140
2019	72	141

Izvor: World Economic Forum, The Global Competitiveness Report, 2008–2019.

Dugoročna analiza pokazuje da je konkurentna pozicija Republike Srbije tokom posmatranog perioda prolazila kroz nekoliko različitih razvojnih faza, ali da je napredovala za 13 mesta (sa 85. na 72. mesto), što ukazuje na postepeno poboljšanje konkurentne pozicije uprkos oscilacijama u pojedinim godinama. Nakon pogoršanja plasmana od 85. mesta u izveštaju za 2008–2009. godinu do 101. mesta u izveštaju za 2013–2014. godinu, usledio je postepen oporavak konkurentne pozicije. U periodu od 2014. do 2019. godine Srbija je ostvarila vidljiv napredak, dostigavši 65. mesto u 2018. godini, što predstavlja najbolji rezultat u posmatranom periodu. Iako je u 2019. godini zabeležen pad na 72. mesto, vrednost Indeksa globalne konkurentnosti ostala je nepromenjena u odnosu na prethodnu godinu, što ukazuje na već pomenuto da je promena ranga bila posledica bržeg napretka drugih zemalja, a ne pogoršanja konkurentnosti Srbije. Posmatrano u celini, rezultati pokazuju da je Srbija u drugoj polovini posmatranog perioda ostvarila poboljšanje svoje međunarodne konkurentne pozicije u odnosu na početak analiziranog perioda, iako ostvareni napredak nije bio dovoljan da se približi grupi najkonkurentnijih evropskih privreda.

Posebno značajno za ocenu položaja Srbije jeste poređenje sa zemljama regiona. Rezultati Svetskog ekonomskog foruma omogućavaju sagledavanje konkurentne pozicije Srbije u odnosu na neposredno okruženje i zemlje sa sličnim razvojnim karakteristikama, a rezultati su prikazani u narednoj tabeli.

Tabela 20. Rangiranje Republike Srbije i zemalja regiona prema ukupnoj oceni konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma u periodu 2017–2019. godini

Zemlja	2017* ³⁴	2018**	2019***
Albanija	80	76	81
BiH	90	91	92

³⁴ Rangiranje nakon revidiranja podataka i rezultata prema metodologiji IGK 4.0

Zemlja	2017*³⁴	2018**	2019***
Bugarska	51	51	49
Hrvatska	66	68	63
Mađarska	48	48	47
Makedonija	n.a.****	84	82
Crna Gora	73	71	73
Rumunija	52	52	51
Slovenija	35	35	35
Srbija	70	65	72

Izvor: World Economic Forum, The Global Competitiveness Report, 2019.

* Izveštaj obuhvata 137 zemalja

** Izveštaj obuhvata 140 zemalja

*** Izveštaj obuhvata 141 zemlju

**** Usled nemogućnosti da se prikupe podaci za Makedoniju u 2017. godini vrednost ranga nije obračunata za ovu godinu

Na osnovu prikazanih rezultata Srbije i zemalja iz regiona, može se zaključiti da je Srbija u 2019. godini bila bolje rangirana od Bosne i Hercegovine, Albanije, Crne Gore i Severne Makedonije, dok su bolje rezultate ostvarile Slovenija, Mađarska, Bugarska, Rumunija i Hrvatska. Najbolje pozicionirana zemlja regiona bila je Slovenija, koja je zauzela 35. mesto na globalnoj rang-listi, dok se Srbija sa 72. mestom nalazila ispod većine zemalja Evropske unije iz regiona, ali iznad dela zemalja Zapadnog Balkana. U 2019. godini Srbija je zauzela 72. mesto, što je za 37 pozicija lošije rangirana od Slovenije (35), za 25 mesta lošije od Mađarske (47) i za 23 mesta lošije od Bugarske (49). Istovremeno, bila je bolje plasirana od Crne Gore (73), Albanije (81), Severne Makedonije (82), Bosne i Hercegovine (92) i drugih zemalja regiona sa nižim nivoom konkurentnosti.

Razlika između Srbije i najuspešnije rangirane zemlje regiona ukazuje da postoje značajne razvojne razlike u oblastima koje određuju dugoročnu konkurentnost privrede. Slovenija je svoju prednost ostvarila zahvaljujući razvijenijim institucijama, višem nivou inovacionog potencijala, kvalitetnijem poslovnom okruženju i većoj sposobnosti privrede da koristi savremene tehnologije i znanje.

Poseban značaj za analizu konkurentnosti agroprivrede imaju stubovi koji se odnose na kvalitet infrastrukture, inovacionu sposobnost, institucije i usvajanje informaciono-komunikacionih tehnologija, budući da upravo oni u velikoj meri određuju mogućnosti modernizacije poljoprivredne proizvodnje, razvoja prehrambene industrije i jačanja izvozne konkurentnosti. U nastavku analize potrebno je sagledati strukturu konkurentnosti Srbije kroz pojedinačne stubove Indeksa globalne konkurentnosti, kako bi se utvrdilo u kojim oblastima postoje najveće razvojne prednosti, a gde se nalaze ključna ograničenja za unapređenje konkurentne pozicije. U narednoj tabeli prikazane su vrednosti Indeksa globalne

konkurentnosti Republike Srbije u trogodišnjem periodu od 2017. do 2019. godine prema stubovima konkurentnosti.

Tabela 21. Vrednost Indeksa globalne konkurentnosti Republike Srbije prema stubovima konkurentnosti u periodu 2017–2019. godine

Stub	2017 ³⁵	2018	2019
Institucije	53,0	51,6	52,5
Infrastruktura	71,9	73,0	73,8
Usvajanje informaciono-komunikacionih tehnologija	55,3	56,9	52,6
Makroekonomska stabilnost	70,0	75,0	75,0
Zdravstvo	80,9	81,5	79,0
Veštine	65,7	67,5	68,2
Tržište dobara	54,7	56,5	54,6
Tržište rada	60,5	61,5	62,1
Finansijski sistem	51,9	55,9	57,4
Veličina tržišta	50,2	50,7	51,8
Dinamičnost poslovanja	59,3	60,9	63,1
Inovaciona sposobnost	37,1	39,7	40,2

Izvor: World Economic Forum, The Global Competitiveness Report, 2017–2019.

Struktura rezultata analize pojedinih stubova pokazuje da Srbija ostvaruje bolje performanse u oblastima koje zavise od javnih politika i makroekonomske stabilnosti, dok su najslabiji rezultati zabeleženi u oblastima koje određuju dugoročnu konkurentnost zasnovanu na inovacijama, tehnološkom razvoju i kvalitetu institucija. Najvišu vrednost u 2019. godini ostvario je stub Zdravstvo (79,0), zatim Makroekonomska stabilnost (75,0) i Infrastruktura (73,8), dok je najniža vrednost zabeležena kod stuba Inovacione sposobnosti (40,2), Veličine tržišta (51,8), Institucija (52,5) i Usvajanja informaciono-komunikacionih tehnologija (52,6).

U posmatranom periodu najveći napredak ostvaren je u oblasti finansijskog sistema, dinamičnosti poslovanja, infrastrukture, veština i inovacione sposobnosti. Međutim, napredak u ovim oblastima nije bio dovoljan da značajnije promeni ukupnu konkurentsku poziciju Srbije, jer su slabosti ostale prisutne u oblastima koje imaju dugoročni uticaj na razvojnu sposobnost privrede. Najizraženiji napredak ostvaren je u oblasti finansijskog sistema, čija je

³⁵ Vrednosti za 2017. godinu nakon revidiranja podataka i rezultata u skladu sa novom metodologijom IKG 4.0.

vrednost povećana sa 51,9 na 57,4 poena, zatim u oblasti dinamičnosti poslovanja (sa 59,3 na 63,1) i inovacione sposobnosti (sa 37,1 na 40,2). Nasuprot tome, kod usvajanja informaciono-komunikacionih tehnologija zabeležen je pad između 2018. i 2019. godine (sa 56,9 na 52,6 poena).

Poseban izazov predstavlja niska ocena inovacione sposobnosti Srbije. Nedovoljna ulaganja u istraživanje i razvoj, ograničeni kapaciteti za generisanje inovacija i slabija povezanost naučnoistraživačkog sektora sa privredom predstavljaju faktore koji ograničavaju prelazak ka ekonomiji zasnovanoj na znanju i proizvodnji proizvoda veće dodate vrednosti.

Sa aspekta konkurentnosti agroprivrede, navedene slabosti nacionalne privrede imaju poseban značaj, jer razvoj savremene poljoprivrede i prehrambene industrije sve više zavisi od primene novih tehnologija, inovacija, digitalizacije, efikasnog tržišnog povezivanja i sposobnosti proizvođača da odgovore zahtevima međunarodnog tržišta.

Na osnovu analize rezultata Svetskog ekonomskog foruma može se još jednom zaključiti da Republika Srbija poseduje određene konkurentne prednosti, pre svega u oblasti makroekonomske stabilnosti, infrastrukture i zdravstvenog sistema, ali da njen međunarodni položaj i dalje ograničavaju strukturni faktori povezani sa kvalitetom institucija, inovacionim kapacitetima i tehnološkim razvojem. Unapređenje ovih faktora predstavlja važan preduslov za povećanje ukupne produktivnosti privrede, a samim tim i konkurentnosti njenih pojedinačnih sektora, uključujući agroprivredu Republike Srbije.

6.3 Konkurentnost privreda sveta prema metodologiji Međunarodnog instituta za razvoj menadžmenta

Pored rezultata Svetskog ekonomskog foruma, međunarodna konkurentnost nacionalnih privreda može se sagledati i na osnovu istraživanja Međunarodnog instituta za razvoj menadžmenta (International Institute for Management Development – IMD), čiji godišnji izveštaji predstavljaju jedan od najznačajnijih izvora za poređenje konkurentskih performansi zemalja. Rezultati IMD istraživanja omogućavaju sagledavanje sposobnosti privreda da stvaraju povoljno poslovno okruženje, efikasno koriste raspoložive resurse i obezbede uslove za dugoročni ekonomski razvoj.

Za razliku od pristupa Svetskog ekonomskog foruma, koji konkurentnost posmatra kroz širi skup razvojnih faktora povezanih sa produktivnošću i dugoročnim potencijalom rasta, IMD konkurentnost procenjuje kroz sposobnost privreda da koriste postojeće ekonomske, institucionalne i poslovne resurse radi ostvarivanja održivih rezultata. Zbog toga rezultati ova dva međunarodna istraživanja predstavljaju komplementarne izvore za ocenu položaja nacionalnih ekonomija u međunarodnom okruženju.

Prema poslednjim dostupnim izveštajima IMD-a za 2024. i 2025. godinu, rangiranje konkurentnosti obuhvatilo je 67 svetskih privreda. Na vrhu rang-liste uglavnom se nalaze razvijene ekonomije sa visokim nivoom institucionalne efikasnosti, razvijenim poslovnim sektorom, stabilnim makroekonomskim okruženjem, razvijenom infrastrukturuom i visokim nivoom tehnološke razvijenosti. U narednoj tabeli prikazano je rangiranje privreda sveta prema IMD metodologiji na osnovu poslednjih podataka, odnosno u 2024. i 2025. godini.

Tabela 22. Deset najkonkurentnijih privreda sveta prema IMD metodologiji u 2024. i 2025. godini

Rang 2024	Zemlja	Ocena 2024	Rang 2025	Zemlja	Ocena 2025
1	Singapur	100,0	1	Švajcarska	100,0
2	Švajcarska	97,55	2	Singapur	99,44
3	Danska	97,07	3	Hong Kong	99,22
4	Irska	91,86	4	Danska	97,51
5	Hong Kong	91,49	5	Ujedinjeni Arapski Emirati	96,09
6	Švedska	90,30	6	Tajvan	93,71
7	Ujedinjeni Arapski Emirati	89,75	7	Irska	91,31
8	Tajvan	88,50	8	Švedska	90,20
9	Holandija	86,94	9	Katar	89,93
10	Norveška	86,22	10	Holandija	89,75

Izvor: IMD World Competitiveness Ranking 2024; IMD World Competitiveness Ranking 2025.

Prema rezultatima IMD rangiranja za 2024. godinu, najkonkurentnija privreda sveta bio je Singapur, koji je zauzeo prvo mesto među 67 analiziranih ekonomija sa ocenom od 100,0 poena. Drugo mesto zauzela je Švajcarska sa 97,55 poena, dok su se među prvih pet najbolje rangiranih privreda nalazile još Danska (97,07), Irska (91,86) i Hong Kong (91,49). U 2025. godini došlo je do promene na samom vrhu rang-liste, kada je Švajcarska zauzela prvo mesto sa maksimalnom ocenom od 100,0 poena, dok je Singapur rangiran na drugom mestu sa 99,44 poena. Nakon njih slede Hong Kong (99,22), Danska (97,51) i Ujedinjeni Arapski Emirati (96,09).

Promene između 2024. i 2025. godine ukazuju na relativnu stabilnost strukture najkonkurentnijih privreda sveta, jer se među vodećim ekonomijama zadržava gotovo ista grupa zemalja, uz promene u njihovom međusobnom redosledu. Najveći napredak ostvario je Hong Kong, koji je sa pete pozicije u 2024. godini prešao na treće mesto u 2025. godini. Nasuprot tome, Irska, koja je u 2024. godini zauzimala četvrto mesto, u 2025. godini pala je na sedmo mesto. Među deset vodećih ekonomija u 2025. godini pojavio se Katar, koji je zauzeo deveto mesto, dok se Luksemburg nije našao u deset najbolje rangiranih privreda.

Vodeće pozicije prema IMD rang-listi uglavnom zauzimaju manje i visoko razvijene otvorene ekonomije, čija se konkurentna prednost zasniva na kvalitetu institucija, razvijenoj infrastrukturi, efikasnom poslovnom sektoru, inovacionim kapacitetima i sposobnosti prilagođavanja tehnološkim promenama. Švajcarska je u 2025. godini preuzela vodeću

poziciju zahvaljujući dugoročno izgrađenim konkurentskim prednostima koje uključuju institucionalnu stabilnost, razvijen finansijski sistem, visok nivo inovacija i kvalitet obrazovnog sistema. Singapur, koji je bio prvoplasiran u 2024. godini, svoju poziciju zasniva na efikasnom državnom upravljanju, razvijenoj infrastrukturi, povoljnom poslovnom ambijentu i snažnoj povezanosti sa globalnim tržištima. Danska, koja je zauzela treće mesto u 2024. i četvrto mesto u 2025. godini, potvrđuje značaj efikasnog javnog sektora, digitalizacije i razvijenog poslovnog okruženja.

Tabela 23. Rangiranje deset najkonkurentnijih privreda sveta prema IMD metodologiji u periodu 2021–2025. godine

Rang	2021	2022	2023	2024	2025
1	Švajcarska	Danska	Danska	Singapur	Švajcarska
2	Švedska	Švajcarska	Irska	Švajcarska	Singapur
3	Danska	Singapur	Švajcarska	Danska	Hong Kong
4	Holandija	Švedska	Singapur	Irska	Danska
5	Singapur	Hong Kong	Holandija	Hong Kong	Ujedinjeni Arapski Emirati
6	Norveška	Holandija	Tajvan	Švedska	Tajvan
7	Hong Kong	Tajvan	SAD	Ujedinjeni Arapski Emirati	Irska
8	Tajvan	Finska	Danska	Tajvan	Švedska
9	Kanada	Norveška	SAD	Holandija	Katar
10	Ujedinjeni Arapski Emirati	SAD	Finska	Norveška	Holandija

Izvor: IMD World Competitiveness Ranking, 2021–2025.

Dugoročniji pregled rezultata IMD rangiranja u periodu 2021–2025. godine potvrđuje stabilnost strukture najkonkurentnijih privreda sveta. Na vodećim pozicijama kontinuirano se nalaze razvijene male i otvorene ekonomije, među kojima se posebno izdvajaju Švajcarska, Singapur, Danska, Švedska i Holandija. Njihova konkurentska prednost proizilazi iz kombinacije institucionalne stabilnosti, poslovne efikasnosti, razvijene infrastrukture, kvalitetnog ljudskog kapitala i sposobnosti privlačenja međunarodnih investicija.

Posmatrano tokom celog perioda, Švajcarska i Singapur predstavljaju najstabilnije primere visoke konkurentnosti. Švajcarska se gotovo kontinuirano nalazi među vodećim privredama zahvaljujući snažnim institucijama, inovacionom potencijalu, razvijenom finansijskom sistemu i kvalitetnom poslovnim okruženju. Singapur, kao mala otvorena

ekonomija, konkurentsku prednost ostvaruje kroz efikasnu javnu upravu, tehnološku razvijenost, razvijenu infrastrukturu i visok stepen integracije u međunarodne tokove. Danska takođe zadržava visoku poziciju tokom posmatranog perioda zahvaljujući efikasnom javnom sektoru, digitalizaciji i sposobnosti prilagođavanja ekonomskim i tehnološkim promenama.

Istovremeno, rezultati ukazuju i na pojavu pojedinih ekonomija koje unapređuju svoju konkurentsku poziciju. Ujedinjeni Arapski Emirati su tokom 2024. i 2025. godine zadržali mesto među deset najkonkurentnijih privreda sveta, što je povezano sa reformama usmerenim ka unapređenju poslovnog ambijenta, razvoju infrastrukture i privlačenju stranih investicija.

Posmatrano u celini, rezultati IMD rangiranja potvrđuju da međunarodna konkurentnost predstavlja rezultat dugoročnih razvojnih procesa, a ne kratkoročnih ekonomskih kretanja. Najuspešnije privrede karakterišu sposobnost efikasnog povezivanja ekonomskih performansi, kvaliteta institucija, poslovne efikasnosti i tehnološkog razvoja. Nasuprot tome, zemlje sa nižim nivoom konkurentnosti, uključujući brojne tranzicione i razvojne ekonomije, suočavaju se sa ograničenjima koja se najčešće odnose na nižu produktivnost, slabije inovacione kapacitete, nedovoljnu tehnološku razvijenost i manje efikasno poslovno okruženje.

Za razliku od Svetskog ekonomskog foruma, čiji je Izveštaj o globalnoj konkurentnosti obuhvatao i Republiku Srbiju, Republika Srbija nije obuhvaćena IMD rangiranjem konkurentnosti, zbog čega prema ovoj metodologiji nije moguće utvrditi rang niti direktno porediti njenu poziciju sa privredama uključenim u istraživanje.

Ipak, rezultati IMD istraživanja imaju značaj za širu analizu konkurentnosti Srbije, jer ukazuju na karakteristike privreda koje ostvaruju najbolje rezultate na međunarodnom nivou. Faktori koji određuju visoku konkurentnost prema IMD-u, kao što su efikasnost institucija, razvijena infrastruktura, poslovna efikasnost, tehnološki razvoj i sposobnost stvaranja proizvoda veće dodate vrednosti, predstavljaju istovremeno oblasti od značaja i za unapređenje konkurentnosti Republike Srbije i njenih privrednih sektora, uključujući agroprivredu.

7. KONKURENTNOST AGROPRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE NA MEĐUNARODNOM TRŽIŠTU

7.1 Metodološki okvir istraživanja

U ovom poglavlju analiziraju se otkrivene komparativne prednosti Republike Srbije u međunarodnoj trgovini poljoprivredno-prehrambenim proizvodima, sa ciljem da se utvrde proizvodne grupe kod kojih Republika Srbija ostvaruje izraženiju izvoznu konkurentnost i specijalizaciju, kao i da se sagledaju promene konkurentske pozicije sektora agroprivrede tokom vremena. Analiza je usmerena na strukturu i dinamiku otkrivenih komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu, odnosno na identifikovanje grupa proizvoda kod kojih je udeo Republike Srbije u izvozu određenog poljoprivredno-prehrambenog proizvoda relativno veći u odnosu na odgovarajući udeo tog proizvoda u svetskom izvozu.

Empirijska analiza zasnovana je na podacima UNCTADstat-a za određivanje Indeksa otkrivene komparativne prednosti (Revealed Comparative Advantage – RCA). U skladu sa obuhvatom poljoprivredno-prehrambenih proizvoda koji je primenjen u prethodnim delovima analize, za potrebe sektorskog sagledavanja komparativnih prednosti izdvojeni su Sektor 0 – Hrana i žive životinje, Sektor 1 – Pića i duvan, Odsek 22 – Uljano seme i uljani plodovi i Sektor 4 – Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi. Ovako definisan obuhvat omogućava da se rezultati RCA analize usklade sa pristupom primenjenim u prethodnim poglavljima i sa podacima UNCTADstat-a, uz istovremeno obezbeđivanje uporedivosti rezultata između različitih delova analize. Sektor 2 – Sirove materije, nejestive, osim goriva, nije uključen u celini, već je izdvojen samo Odsek 22, budući da se analiza usmerava na one sirovine iz ovog sektora koje imaju neposrednu vezu sa poljoprivrednom proizvodnjom i agroindustrijskim lancem vrednosti. Uključivanje celog Sektora 2 obuhvatilo bi i proizvode koji po svojoj prirodi ne pripadaju užem obuhvatu poljoprivredno-prehrambene trgovine koji se primenjuje u ovom istraživanju. Na taj način omogućeno je da sektorska analiza ostane metodološki usklađena sa prethodno definisanim obuhvatom agroprivrede i da rezultati budu međusobno uporedivi.

Analiza grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda rađena je prema klasifikaciji Standardne međunarodne trgovinske klasifikacije (SITC Rev. 3), na trocifrenom nivou. Korišćenje trocifrenog nivoa SITC Rev. 3 omogućava relativno detaljno sagledavanje strukture poljoprivredno-prehrambenog izvoza Republike Srbije. Na taj način moguće je razlikovati ne samo šire oblasti, kao što su žitarice, voće, proizvodi životinjskog porekla, pića ili duvan, već i pojedinačne grupe proizvoda unutar tih oblasti. UNCTAD-ova klasifikacija SITC Rev. 3 upravo omogućava ovakvo razvrstavanje proizvoda na trocifrenom nivou.

RCA predstavlja pokazatelj komparativnih prednosti u izvozu i relativne izvozne specijalizacije, pri čemu se za vrednosti RCA veće od 1 zaključuje da zemlja ima otkrivenu komparativnu prednost u posmatranoj grupi proizvoda. Viša vrednost pokazatelja ukazuje na izraženiju komparativne prednosti izvoza i veću relativnu izvoznu specijalizaciju.

Analiza obuhvata period od 2015. do 2024. godine. Ovako definisan desetogodišnji period omogućava sagledavanje dugoročnijih promena u strukturi komparativnih prednosti, ali i izdvajanje specifičnih promena koje su se pojavile tokom perioda pandemije COVID-19 i nakon nje. U tom smislu, godine 2015–2019. posmatraju se kao period pre pandemije, 2020–2021. kao period pandemijskih poremećaja, dok 2022–2024. obuhvata period nakon najizraženijih pandemijskih ograničenja. Međutim, navedena podela služi isključivo za lakšu interpretaciju dinamike i ne znači da se promene u RCA pokazatelju pripisuju isključivo pandemiji.

U analizi se polazi od činjenice da RCA predstavlja relativni, a ne apsolutni pokazatelj konkurentne pozicije agroprivrede Republike Srbije. RCA ili Balassa indeks prvenstveno se koristi za identifikovanje snažnih i slabih izvoznih sektora određene zemlje (Đukić et al., 2017). Promena njegove vrednosti može nastati usled promena izvoza Republike Srbije, promena svetskog izvoza posmatranog proizvoda ili grupe proizvoda, promena ukupnog izvoza Republike Srbije ili kombinovanog delovanja ovih faktora. Zbog toga povećanje RCA ne mora automatski značiti apsolutni rast izvozne vrednosti proizvoda, niti smanjenje RCA nužno znači apsolutni pad izvoza.

Indeks otkrivene komparativne prednosti (Revealed Comparative Advantage – RCA) može se izraziti na sledeći način (Balassa, 1965):

$$RCA_{ij} = (X_{ij} / X_{it}) / (X_{nj} / X_{nt})$$

gde X označava izvoz, i zemlju, j proizvod, grupu proizvoda ili sektor, t ukupan izvoz svih proizvoda posmatrane zemlje, a n posmatranu grupu zemalja ili sve zemlje sveta. Delovi formule se mogu tumačiti na sledeći način:

X_{ij} je izvoz j-tog proizvoda, grupe proizvoda ili sektora iz i-te zemlje;

X_{it} je ukupan izvoz iz i-te zemlje;

X_{nj} je svetski izvoz ili izvoz grupe zemalja j-tog proizvoda, grupe proizvoda ili sektora;

X_{nt} je ukupan svetski izvoz ili izvoz grupe zemalja svih proizvoda.

Indeks otkrivene komparativne prednosti izračunava se poređenjem udela izvoza proizvoda, grupe proizvoda ili sektora neke zemlje u odnosu na njen ukupan izvoz, sa udelom izvoza tog istog proizvoda, grupe proizvoda ili sektora grupe zemalja ili celog sveta u odnosu na njihov ukupan izvoz.

Vrednost RCA indeksa veća od 1 ukazuje da posmatrana zemlja, u ovom slučaju Republika Srbija, ima komparativne prednosti u analiziranom sektoru ili posmatranoj grupi proizvoda i ukazuje na relativnu izvoznu specijalizaciju u posmatranoj grupi proizvoda, dok vrednost RCA manja od 1 govori o nedostatku komparativnih prednosti Republike Srbije u analiziranom sektoru ili grupi proizvoda. Što je veća vrednost RCA indeksa, veća je i komparativna prednost ili izvozna specijalizacija zemlje u odnosu na zemlje sa kojima se radi poređenje i obrnuto. Ukoliko se vrednost indeksa otkrivene komparativne prednosti kreće između 1 i 2, postoje zadovoljavajuće komparativne prednosti. Vrednost ovog indeksa između 2 i 3 ukazuje na značajne, a veća od 3 na izuzetne komparativne prednosti.

UNCTAD naglašava da RCA predstavlja pokazatelj, odnosno prvu procenu konkurentskih izvoznih snaga i da sam pokazatelj ne uključuje direktno nacionalne mere kao što su carine, netarifne mere i subvencije. U interpretaciji rezultata potrebno je razlikovati otkrivene komparativne prednosti od šireg pojma međunarodne konkurentnosti. RCA prvenstveno pokazuje relativnu izvoznu specijalizaciju i ne predstavlja direktnu meru proizvodne efikasnosti, profitabilnosti ili ukupne konkurentnosti. Zbog toga se rezultati u nastavku koriste za identifikovanje strukture i dinamike komparativnih prednosti, dok se njihovo šire ekonomsko značenje sagledava u kontekstu rezultata ostalih delova monografije.

U skladu sa ciljem poglavlja, pažnja nije usmerena samo na vrednosti RCA u pojedinačnim godinama, već i na njihovo kretanje i promene u periodu 2015–2024. godine. Na taj način moguće je razlikovati proizvode ili grupe proizvoda kod kojih se komparativne prednosti zadržavaju na relativno stabilnom nivou od proizvoda ili grupa proizvoda kod kojih dolazi do njihovog jačanja, slabljenja ili gubitka.

Analiza komparativnih prednosti pomoću Indeksa otkrivene komparativne prednosti (RCA) dopunjena je Indeksom trgovinskog bilansa (Trade Balance Index – TBI). Za razliku od RCA, koji pokazuje komparativne prednosti i relativnu izvoznu specijalizaciju Republike Srbije u odnosu na strukturu svetske trgovine, TBI omogućava sagledavanje trgovinske pozicije, odnosno odnosa izvoza i uvoza posmatranih proizvoda.

TBI se izračunava prema sledećoj formuli (Lafay, 1992):

$$TBI_{ij} = (X_{ij} - M_{ij}) / (X_{ij} + M_{ij})$$

gde X predstavlja vrednost izvoza, M vrednost uvoza, i zemlju za koju se radi proračun izvozne specijalizacije, a j proizvod ili grupa proizvoda.

Vrednost TBI može se kretati u intervalu od –1 do +1. Pozitivna vrednost TBI govori da je u trgovinskoj strukturi izvoz veći od uvoza, odnosno ukazuje na neto izvoznu poziciju zemlje, dok negativna vrednost TBI ukazuje na neto uvoznju poziciju zemlje.

U ovom istraživanju TBI je, u ovoj fazi analize, obračunat na nivou agregacije SITC 0 + 1 + 22 + 4 (All food items), odnosno za skup proizvoda koji obuhvata odabrane sektore i odsek analizirane agroprivrede Republike Srbije. Ovakav nivo agregacije izabran je zato što su podaci o izvozu i uvozu za potrebe ove analize dostupni upravo za navedeni nivo agregacije, a period analize je identičan sa periodom analize pomoću RCA radi uporedivosti. Na ovaj način se omogućava konzistentno poređenje ukupne trgovinske pozicije posmatranog segmenta tokom celog perioda 2015–2024. godine. Istovremeno, ovakav pristup predstavlja dopunu detaljnoj analizi RCA po grupama proizvoda, jer omogućava da se pored komparativnih prednosti i relativne izvozne specijalizacije sagleda i šira neto trgovinska pozicija analiziranog segmenta.

Kombinovanje RCA i TBI pokazatelja važno je zato što ova dva pokazatelja mere različite, ali međusobno povezane dimenzije međunarodne pozicije. RCA pokazuje u kojim poljoprivredno-prehrambenim proizvodima Republika Srbija ima relativno izraženu izvoznju specijalizaciju u odnosu na svetsku trgovinu, dok TBI pokazuje da li je posmatrana trgovinska pozicija dominantno izvozna ili uvozna. Na taj način, njihova istovremena primena omogućava potpunije sagledavanje međunarodne pozicije agroprivrede nego primena samo jednog pokazatelja.

Pri tome, treba imati u vidu da ni RCA ni TBI ne predstavljaju direktne mere proizvodne produktivnosti, profitabilnosti ili ukupne međunarodne konkurentnosti. RCA prvenstveno pokazuje komparativne prednosti i relativnu izvoznu specijalizaciju i predstavlja osnovu za identifikovanje konkurentskih izvoznih snaga, dok TBI ukazuje na neto trgovinsku poziciju.

7.2 Komparativne prednosti pojedinih sektora i odseka agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu

Analizirane grupe poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije obuhvataju tri šira sektora i jedan odsek u okviru poljoprivredno-prehrambene trgovine na međunarodnom tržištu prema strukturi SITC Rev. 3: **Sektor 0 – Hrana i žive životinje, Sektor 1 – Pića i duvan, Odsek 22 – Uljano semenje i uljani plodovi**, kao i **Sektor 4 – Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi**. Ovakvo grupisanje omogućava da se detaljni rezultati za trocifrene grupe sagledaju i kroz šire proizvodne celine. Sama činjenica da određena šira oblast sadrži proizvode sa različitim RCA vrednostima ukazuje da sektorska slika ne mora biti homogena.

Najširi i najznačajniji segment predstavlja **Sektor 0 – Hrana i žive životinje**, u okviru kojeg su obuhvaćeni odseci sa proizvodima poput živih životinja, mesa i proizvoda od mesa, mleka i mlečnih proizvoda, ribe, žitarica i proizvoda od žitarica, povrća i voća, šećera i proizvoda od šećera i meda, kafe, čaja, kakao-proizvoda, začina, stočne hrane, jestivih proizvoda i drugih prehrambenih proizvoda. Analizirani podaci pokazuju izraženu heterogenost ovog segmenta. Najviše vrednosti RCA ostvaruju kukuruz, pšenično brašno, ostala brašna od žitarica i naročito prerađeno voće. Nasuprot tome, meso, riba, pirinač i pojedine druge grupe imaju RCA značajno ispod 1. Uzimajući u obzir razlike u komparativnim prednostima poljoprivredno-prehrambenih proizvoda po pojedinim sektorima, uočava se da sektor Hrana i žive životinje (Sektor 0) ima izražene komparativne prednosti u Srbiji, pri čemu najveće komparativne prednosti ostvaruju žitarice i proizvodi od žita (Matkovski et al., 2021).

U okviru **proizvoda životinjskog porekla** posebno je uočljiva razlika između pojedinih grupa. Prerađeno i konzervisano meso (017) tokom celog perioda ima RCA iznad 1, ali sa postepenim smanjenjem sa 2,9 u 2015. na 1,5 u 2024. godini. Mleko, pavlaka i mlečni proizvodi, bez putera i sira (022), takođe zadržavaju RCA iznad 1 tokom celog perioda, pri čemu se vrednost povećava sa 1,4 na 1,8. S druge strane, sir i skuta (024) na početku perioda imaju RCA iznad 1, ali do 2024. godine vrednost pada na 0,7. Kod mesa i ribe komparativna prednost uglavnom nije prisutna, što ukazuje na izraženu specijalizaciju Srbije u pojedinim prehrambenim, a ne u svim proizvodima životinjskog porekla.

Žitarice i proizvodi od žitarica predstavljaju jednu od najznačajnijih oblasti komparativnih prednosti Republike Srbije. Kukuruz ima izuzetno visoke vrednosti RCA tokom celog perioda, dok pšenica pokazuje izraženu, ali promenljiviju komparativnu prednost. Pšenično brašno i ostala brašna od žitarica takođe ostvaruju visoke vrednosti RCA indeksa. Nasuprot tome, pirinač i ostale nemlevene žitarice, osim pšenice, ječma i kukuruza, imaju veoma niske RCA vrednosti. Time se potvrđuje da Republika Srbija nema jednako izraženu komparativnu prednost u svim proizvodima iz oblasti žitarica, već pre svega u određenim vrstama žitarica i njihovoj preradi.

Voće i povrće predstavljaju drugi važan segment. Posebno visoka komparativna prednost prisutna je kod prerađenog voća i proizvoda od voća bez sokova (058), gde RCA tokom svih godina višestruko premašuje vrednost 1. Sveže i suvo voće takođe ima komparativnu prednost, ali sa jasnim trendom slabljenja. Prerađeno povrće zadržava RCA iznad 1 i pokazuje povoljnije kretanje u drugoj polovini perioda.

U segmentu **pića i duvana** uočava se naročito izražena specijalizacija. Prerađeni duvan (122) ima veoma visoke RCA vrednosti tokom celog perioda, dok bezalkoholna pića (111) pokazuju izraženu i dugoročno rastuću komparativnu prednost. Nešto slabija, ali ipak prisutna prednost postoji kod alkoholnih pića, dok kod sirovog duvana (121) RCA ostaje iznad 1, ali pokazuje trend slabljenja.

U oblasti **poljoprivrednih sirovina i uljarica** rezultati su različiti. Uljarice namenjene proizvodnji određenih biljnih ulja (222) gube komparativnu prednost u drugoj polovini posmatranog perioda, dok grupa uljarica i plodova uljarica uključujući brašno (223), zadržava relativno visoku RCA vrednost. Posebno izražena prednost prisutna je kod čvrstih biljnih ulja i masti, sirova, rafinisana i frakcionisana (421), mada se i kod ove grupe nakon 2019. godine uočava postepeno slabljenje.

U narednoj tabeli prikazano je kretanje vrednosti RCA indeksa po sektorima i odseku Republike Srbije u periodu 2015–2024. godine.

Tabela 24. Kretanje Indeksa otkrivene komparativne prednosti (RCA) sektora 0, sektora 1, odseka 22 i sektora 4 Republike Srbije na svetskom tržištu, 2015–2024.

Godina	0 – Hrana i žive životinje	1 – Pića i duvan	22 – Uljano semenje i plodovi	4 – Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi
2015	2,42	3,94	1,99	2,23
2016	2,23	4,20	2,01	2,33
2017	2,03	3,48	1,76	1,87
2018	2,01	3,35	1,97	1,74
2019	2,03	3,48	2,00	2,31
2020	2,11	4,07	2,17	1,89
2021	2,19	3,97	1,40	1,71
2022	1,95	4,26	0,96	1,43
2023	1,61	4,44	0,87	1,44
2024	1,64	4,41	1,01	1,27

Izvor: Autor na bazi podataka UNCTADstat.

Na agregatnom nivou, analiza pokazuje da su u posmatranom periodu sva četiri analizirana segmenta agroprivrede Republike Srbije uglavnom ostvarivala otkrivene komparativne prednosti na svetskom tržištu, ali uz različit intenzitet i dinamiku. Najizraženiju i najstabilniju komparativnu prednost ostvaruje **Sektor 1 – Pića i duvan**, čija se vrednost RCA tokom celog posmatranog perioda nalazi značajno iznad 3. RCA ovog sektora povećava

se sa 3,94 u 2015. godini na 4,41 u 2024. godini, uz određene međugodišnje oscilacije. Posebno visoke vrednosti zabeležene su u šeriodu 2022–2024. godine, kada se RCA kretao od 4,26 do 4,44. Ovakvo kretanje ukazuje na veoma izraženu i relativno stabilnu izvoznu specijalizaciju Republike Srbije u ovom segmentu.

Sektor 0 – Hrana i žive životinje takođe pokazuje kontinuirano prisustvo komparativne prednosti, budući da je RCA tokom svih godina bio veći od 1, odnosno uglavnom se kretao iznad vrednosti 2. Najviša vrednost zabeležena je 2015. godine (2,42), nakon čega dolazi do postepenog smanjenja, uz manji oporavak u periodu 2020–2021. godine. U 2024. godini RCA iznosi 1,64. Iako je komparativna prednost na kraju perioda i dalje prisutna, njena relativna izraženost je slabija nego na početku posmatranog perioda. Ovaj rezultat je u skladu sa detaljnijom analizom trocifrenih grupa iz Sektora 0, koja pokazuje istovremeno postojanje veoma snažnih komparativnih prednosti kod pojedinih proizvoda, ali i slabljenje kod određenih drugih grupa.

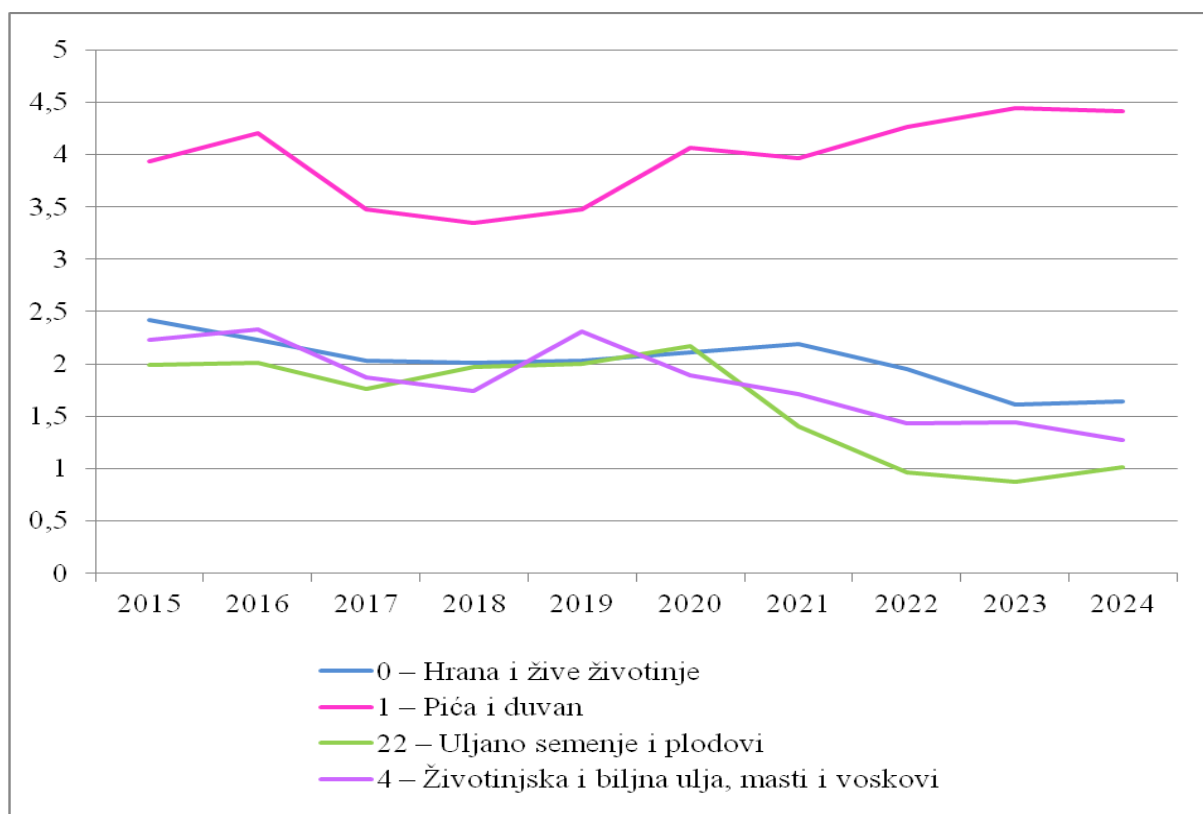
Odsek 22 – Uljano semenje i plodovi pokazuje promenljiviju dinamiku. RCA je u periodu 2015–2020. uglavnom bio oko ili iznad 2, pri čemu je najviša vrednost od 2,17 ostvarena 2020. godine. Nakon toga dolazi do izraženog pada, pa RCA u 2022. godini iznosi 0,96, a u 2023. godini 0,87, čime se privremeno gubi agregatna komparativna prednost. U 2024. godini dolazi do blagog oporavka na 1,01, odnosno do ponovnog dostizanja praga komparativne prednosti. Ovakva dinamika potvrđuje da se unutar ovog segmenta događaju značajne promene relativne izvozne specijalizacije, što je u skladu i sa rezultatima detaljne analize grupa 222 i 223.

Sektor 4 – Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi takođe zadržava RCA iznad 1 tokom celog posmatranog perioda, ali sa izraženim oscilacijama i opadajućim trendom. Vrednost RCA raste sa 2,23 u 2015. godini na 2,33 u 2016. godini, nakon čega se smanjuje na 1,74 u 2018. godini, da bi u 2019. godini ponovo porasla na 2,31. Od 2020. godine prisutan je izraženiji trend smanjenja, tako da RCA u 2024. godini iznosi 1,27. Dakle, komparativna prednost ovog sektora nije izgubljena, ali je njen intenzitet značajno smanjen u odnosu na početak analiziranog perioda.

Posmatrano prema intenzitetu komparativnih prednosti, Sektor 1 – Pića i duvan tokom celog perioda ostvaruje izuzetne komparativne prednosti, dok se Sektor 0 – Hrana i žive životinje i Sektor 4 – Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi uglavnom nalaze u području značajnih komparativnih prednosti, posebno u prvoj polovini posmatranog perioda. Odsek 22 – Uljano semenje i plodovi do 2020. godine uglavnom pokazuje značajne komparativne prednosti, dok nakon 2020. godine dolazi do njihovog izraženog slabljenja i privremenog gubitka.

Ovakav agregatni pregled na nivou odabranih sektora i odseka potvrđuje da konkurentska pozicija agroprivrede Republike Srbije nije homogena, već da se razlikuje između pojedinih segmenata, pri čemu se i unutar svakog od njih javljaju značajne razlike između pojedinačnih grupa proizvoda. Zbog toga sektorski nivo predstavlja važan okvir za sagledavanje opštih obrazaca, dok se konkretni nosioci komparativnih prednosti mogu identifikovati tek na detaljnijem nivou SITC grupa.

Grafikon 11. Kretanje Indeksa otkrivene komparativne prednosti (RCA) sektora 0, sektora 1, odseka 22 i sektora 4 Republike Srbije na svetskom tržištu, 2015–2024.

Izvor: Autor na bazi podataka UNCTADstat.

Kretanje RCA indeksa na nivou odabranih sektora i odseka ukazuje na različitu dinamiku komparativnih prednosti tokom posmatranog perioda. Razlike između četiri posmatrane celine posebno su značajne zbog njihove različite unutrašnje strukture, odnosno različitog učešća grupa proizvoda sa visokim, stabilnim ili opadajućim vrednostima RCA. Sektorsko posmatranje stoga predstavlja dopunu analizi pojedinačnih grupa proizvoda, jer omogućava sagledavanje šireg obrasca promena, dok se konkretni nosioci komparativnih prednosti mogu identifikovati tek na detaljnijem nivou trocifrene SITC klasifikacije.

Na osnovu sektorskog pregleda može se zaključiti da konkurentna pozicija agroprivrede posmatrana kroz komparativne prednosti određenih sektora, odseka i pojedinih grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu nije ravnomerno raspoređena. Komparativne prednosti su posebno izražene kod žitarica i proizvoda od žitarica, voća i njegovoj preradi, određenim prehrambenim proizvodima, bezalkoholnim pićima, duvanu, stočnoj hrani i biljnim uljima. Istovremeno, pojedine grupe proizvoda, naročito iz oblasti mesa, ribe, pirinča i određenih mlečnih proizvoda, nemaju izraženu komparativnu prednost i relativnu izvoznu specijalizaciju.

7.3 Komparativne prednosti pojedinih grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu

Detaljnija analiza RCA vrednosti grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije omogućava preciznije sagledavanje strukture komparativnih prednosti Republike Srbije na međunarodnom tržištu. Za razliku od sektorskog pregleda, na ovom nivou mogu se identifikovati konkretne proizvodne grupe koje nose najveće komparativne prednosti i najveći deo relativne izvozne specijalizacije.

Rezultati analize pokazuju da Republika Srbija tokom posmatranog perioda ostvaruje izražene otkrivene komparativne prednosti kod više grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, ali da se intenzitet tih prednosti značajno razlikuje između proizvoda. Istovremeno, kod pojedinih grupa uočava se relativno stabilan nivo RCA, dok je kod drugih prisutan izražen trend jačanja ili slabljenja.

Posmatrano prema intenzitetu komparativnih prednosti, među analiziranim grupama mogu se izdvojiti različiti nivoi relativne izvozne specijalizacije Republike Srbije. Zadovoljavajuće komparativne prednosti, koje se uglavnom kreću u rasponu RCA od 1 do 2, prisutne su, na primer, kod mleka, pavlake i mlečnih proizvoda (022), gde se RCA u većem delu perioda kreće na nivou iznad 1, kao i kod pojedinih drugih prehrambenih grupa sa vrednostima blizu ovog praga. Značajne komparativne prednosti, sa vrednostima RCA između 2 i 3, karakteristične su, između ostalog, za stočnu hranu (081), ostale jestive proizvode i preradevine (098) i proizvode od žitarica (048). Nasuprot tome, izuzetno izražene komparativne prednosti, sa vrednostima RCA većim od 3, ostvaruju grupe poput prerađenog voća (058), kukuruza (044), prerađenog duvana (122), pšeničnog brašna (046) i bezalkoholnih pića (111). Ovakva distribucija pokazuje da se relativna izvozna specijalizacija Republike Srbije ne ispoljava samo u velikom broju grupa proizvoda, već i sa veoma različitim intenzitetom, pri čemu pojedine grupe predstavljaju naročito snažne nosioce komparativnih prednosti na međunarodnom tržištu.

Naredna tabela prikazuje kretanje vrednosti Indeksa otkrivene komparativne prednosti (RCA) za grupe poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu za period od 2015. do 2024. godine.

Tabela 25. Kretanje Indeksa otkrivene komparativne prednosti grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije, 2015–2024.

Šifra Grupa proizvoda		2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Sektor 0 – Hrana i žive životinje											
001	Žive životinje, osim životinja iz odseka 03	3,3	1,9	2,4	1,8	1,6	2,1	2,2	1,9	1,4	1,0
011	Goveđe meso, sveže, rashlađeno ili zamrznuto	0,2	0,2	0,3	0,7	0,3	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1

Šifra	Grupa proizvoda	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
012	Ostalo meso i jestivi klaonički proizvodi	0,8	0,5	0,5	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2
016	Meso i jestivi klaonički proizvodi, soljeni, sušeni; brašna i sačme	0,7	0,6	0,7	0,5	0,4	0,3	0,4	0,4	0,3	0,2
017	Meso i jestivi klaonički proizvodi, pripremljeni i konzervisani	2,9	2,5	3,0	3,1	2,7	2,7	2,4	2,2	2,0	1,5
022	Mleko, pavlaka i mlečni proizvodi, osim putera i sira	1,4	1,2	1,0	1,4	1,8	1,5	1,8	1,5	1,6	1,8
023	Puter i druge masti i ulja dobijena od mleka	1,0	0,8	0,6	0,6	0,6	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7
024	Sir i skuta	1,5	1,4	1,4	1,6	1,5	1,3	1,2	1,1	0,9	0,7
025	Jaja ptica, žumanca i albumin	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,5	0,7	0,6	0,7
034	Ribe, sveže, rashlađene ili zamrznute	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
035	Ribe, sušene, soljene ili u salamuri; dimljene ribe	0,1	0,5	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,0
036	Rakovi, mekušci i vodeni beskičmenjaci	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
037	Ribe i vodeni beskičmenjaci, pripremljeni i konzervisani	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
041	Pšenica, uključujući speltu i mešavine pšenice i raži, u zrnju	2,7	3,9	1,8	5,1	1,6	2,1	4,1	2,9	2,0	3,4
042	Pirinač	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
043	Ječam, u zrnju	1,5	0,9	1,1	1,8	1,3	1,9	2,3	2,7	1,2	1,3
044	Kukuruz, osim šećerca, u zrnju	16,4	13,4	10,5	7,8	14,6	15,7	9,9	5,6	4,0	7,5

Šifra	Grupa proizvoda	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
045	Ostale nemlevene žitarice	0,2	0,3	0,4	0,3	0,4	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
046	Brašno i prekrupa od pšenice i brašno od pšenice i raži	8,9	8,8	9,2	7,9	7,1	6,0	6,1	7,1	6,3	5,7
047	Ostala brašna i prekrupe od žitarica	4,8	4,1	4,0	4,6	4,1	3,7	4,0	4,9	3,7	3,1
048	Proizvodi od žitarica; brašna od voća ili povrća	2,7	2,5	2,4	2,6	2,4	2,3	2,3	2,4	2,4	2,2
054	Povrće	1,4	1,4	1,4	1,5	1,4	1,1	1,1	1,0	0,9	0,7
056	Povrće, korenje i krtolasti proizvodi, pripremljeni i konzervisani	1,7	1,6	1,6	1,7	1,6	1,8	2,0	1,9	1,9	2,1
057	Voće i orašasti plodovi, osim uljarica, sveži ili suvi	2,5	2,5	2,5	1,8	1,7	1,8	1,8	1,8	1,4	1,2
058	Voće, konzervisano i prerađeno, bez sokova	22,5	18,7	16,8	15,2	14,6	16,1	19,3	16,5	12,3	11,2
059	Sokovi od voća i povrća, nefermentisani, bez alkohola	2,9	2,2	2,9	2,6	3,3	2,9	3,1	3,6	1,8	1,7
061	Šećer, melasa i med	4,0	4,1	2,8	2,0	2,0	1,8	2,8	1,8	1,0	1,0
062	Šećerna konditorska roba	0,9	0,8	0,9	0,9	0,9	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6
071	Kafa i zamene za kafu	0,6	0,6	0,6	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5
072	Kakao	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
073	Čokolada i ostali prehrambeni proizvodi sa kakaom	2,4	2,1	2,1	2,3	2,2	1,9	2,1	2,8	2,9	3,3
074	Čaj i mate	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
075	Začini	1,1	0,9	0,8	0,8	1,0	0,9	1,1	0,8	0,8	0,7
081	Stočna hrana, osim žitarica u zrnju	1,8	2,2	2,4	2,4	2,5	2,6	2,4	2,6	2,7	2,5

Šifra	Grupa proizvoda	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
091	Margarini i druge jestive masti	1,9	1,8	1,5	1,4	1,4	1,1	1,0	1,1	1,2	1,1
098	Ostali jestivi proizvodi i preradevine	2,0	1,8	1,8	1,9	1,7	1,8	1,9	2,1	2,1	2,1
Sektor 1 – Pića i duvan											
111	Bezalkoholna pića	5,5	5,4	5,3	5,5	5,8	4,9	6,2	7,5	7,5	6,9
112	Alkoholna pića	1,5	1,1	1,1	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	1,2	1,2
121	Duvan, sirov i neprerađen, i duvanski otpad	2,8	2,4	2,8	2,2	2,2	2,5	2,4	2,6	2,2	1,8
122	Duvan, prerađen	9,3	11,6	8,6	7,5	7,8	10,9	10,4	11,1	10,4	10,2
Sektor 2 – Sirove materije, nejestive, osim goriva											
222	Uljarice i plodovi uljarica, osim brašna	1,9	1,9	1,7	1,9	1,9	2,1	1,2	0,8	0,8	0,9
223	Uljarice i plodovi uljarica, uključujući brašno	3,9	4,0	4,1	3,7	3,6	4,0	5,7	5,0	3,2	3,5
Sektor 4 – Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi											
411	Životinjska ulja i masti	0,6	0,7	1,1	0,7	0,5	0,4	0,6	0,6	0,4	0,3
421	Čvrsta biljna ulja i masti, sirova, rafinisana i frakcionisana	5,4	5,5	4,8	4,4	5,7	4,6	4,4	3,5	3,3	3,1
422	Čvrste biljne masti i ulja, ostala	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
431	Životinjska i biljna ulja i masti, prerađena i mešavine	0,8	0,7	0,6	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3

Izvor: Autor na bazi podataka UNCTADstat.

Tabela 25 pokazuje da je struktura komparativnih prednosti Republike Srbije veoma diferencirana. Od svih analiziranih grupa proizvoda, najizraženije vrednosti RCA ostvaruju prerađeno i konzervisano voće (058), kukuruz (044), prerađeni duvan (122), pšenično brašno

(046), ostala brašna od žitarica (047), čvrsta biljna ulja i masti (421), bezalkoholna pića (111), kao i uljarice iz grupe 223.

Posebno se izdvaja grupa **058 – voće, konzervisano i prerađeno, bez sokova**, kod koje RCA u svim godinama višestruko premašuje prag 1. Najviša vrednost od 22,5 ostvarena je 2015. godine. Nakon veoma visoke vrednosti ostvarene 2015. godine, RCA u narednim godinama pokazuje izražene oscilacije, pri čemu dolazi do privremenog ponovnog povećanja tokom 2020. i 2021. godine, nakon čega sledi pad. I pored smanjenja, ova vrednost ostaje veoma visoka i potvrđuje izuzetno izražene komparativne prednosti i visoku relativnu izvoznu specijalizaciju Republike Srbije.

Kukuruz (044) predstavlja drugu ključnu grupu proizvoda. Vrednost RCA je u svim godinama višestruko iznad 1, a vrednosti se kreću od 4,0 do 16,4. Najviša vrednost zabeležena je 2015. godine, dok je značajan rast ponovo ostvaren 2019. i 2020. godine. Nakon toga dolazi do izraženog pada, ali je RCA u 2024. godini ponovo povećan na 7,5. To potvrđuje trajnu komparativnu prednost Republike Srbije u izvozu kukuruza na međunarodnom tržištu, ali i njenu izraženu međugodišnju promenljivost.

Kod **prerađenog duvana (122)** vrednost RCA je takođe veoma visoka tokom čitavog perioda. Vrednosti se kreću od 7,5 do 11,6, pri čemu je maksimum ostvaren 2016. godine. U 2024. godini RCA iznosi 10,2, što znači da je relativna izvozna specijalizacija u ovoj grupi proizvoda ostala veoma izražena.

Pšenično brašno (046) predstavlja grupu proizvoda sa visokom i relativno stabilnom komparativnom prednošću. Vrednost RCA se kreće između 5,7 i 9,2. Iako je u odnosu na početak perioda došlo do slabljenja, vrednost od 5,7 u 2024. godini i dalje predstavlja izuzetno izraženu komparativnu prednost i snažnu relativnu izvoznu specijalizaciju.

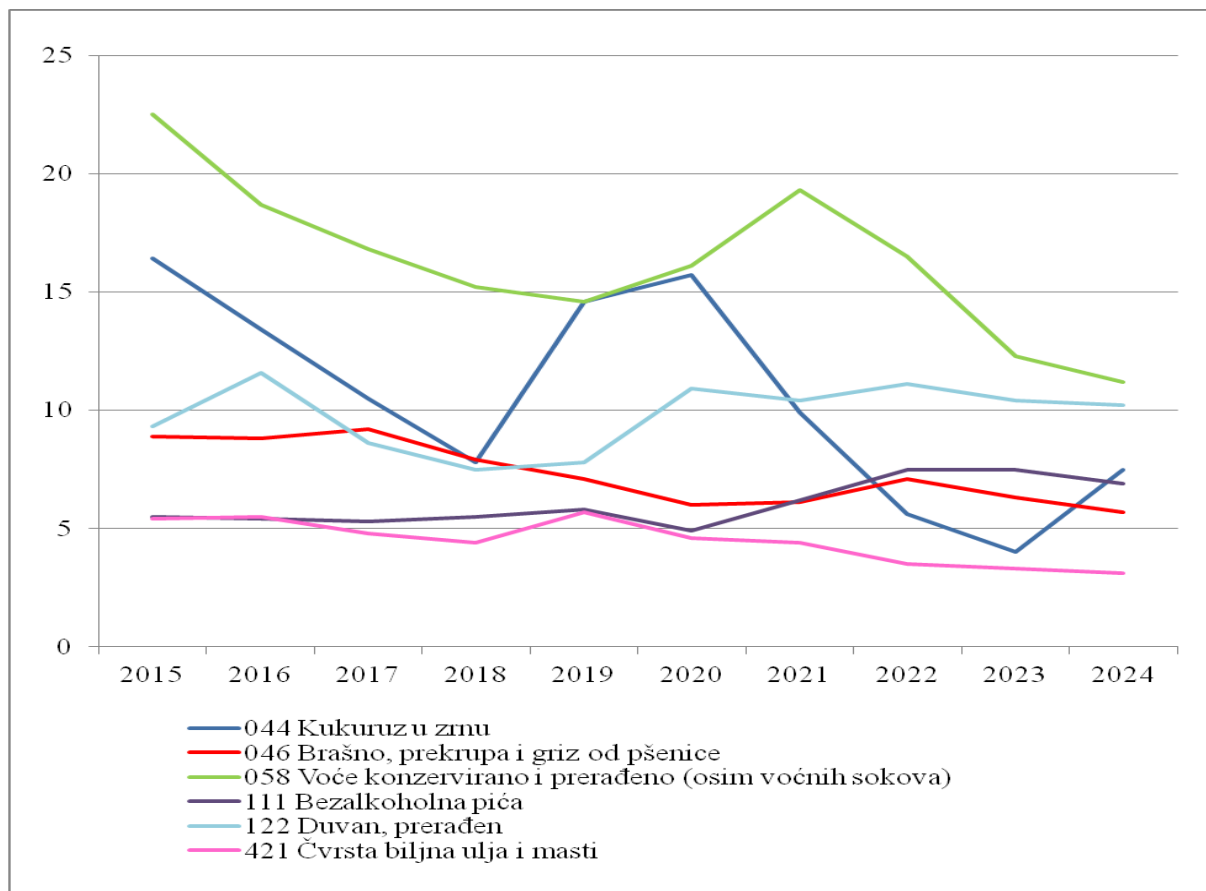
Sličan obrazac prisutan je kod **ostalih brašna i prekrupе od žitarica (047)**, gde se vrednost RCA kreće između 3,1 i 4,9. Ova grupa proizvoda takođe zadržava komparativnu prednost tokom svih deset godina.

Kod **bezalkoholnih pića (111)** uočava se posebno povoljna dinamika. Nakon relativno stabilnog nivoa do 2019. godine, vrednost RCA u 2020. privremeno pada na 4,9, da bi zatim porasla na 6,2 u 2021. godini i 7,5 u 2022. i 2023. godini. U 2024. godini beleži se blago smanjenje na 6,9, ali je i dalje znatno viši nego 2015. godine.

Stočna hrana (081) takođe predstavlja važnu i relativno stabilnu grupu proizvoda. Vrednost RCA se povećava sa 1,8 u 2015. godini na 2,5 u 2024. godini, uz relativno male oscilacije. Ova grupa proizvoda je značajna upravo zbog toga što ne pokazuje izraženo dugoročno slabljenje.

Na narednom grafikonu može se jasnije uočiti prethodno navedena kretanja vrednosti RCA indeksa kod odabranih važnijih grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije koje ostvaruju najveće komparativne prednosti na međunarodnom tržištu u posmatranom periodu.

Grafikon 12. Kretanje Indeksa otkrivene komparativne prednosti odabranih grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu, 2015–2024.

Izvor: Autor na bazi podataka UNCTADstat.

Grafikon potvrđuje izraženu diferenciranost komparativnih prednosti Republike Srbije među posmatranim grupama poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Posebno visoke vrednosti RCA ostvaruju prerađeno i konzervisano voće i kukuruz, dok ostale prikazane grupe takođe pokazuju izraženu komparativnu prednost. Istovremeno, različita dinamika kretanja vrednosti RCA ukazuje na promene intenziteta komparativnih prednosti pojedinih grupa proizvoda tokom posmatranog perioda.

7.4 Dinamika kretanja komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu

Posmatranje RCA kroz vreme omogućava detaljnije sagledavanje promena u strukturi komparativnih prednosti sektora agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu. Na osnovu podataka mogu se izdvojiti četiri grupe kretanja: proizvodi sa relativno stabilnom komparativnom prednošću, proizvodi kod kojih se komparativna prednost smanjuje, proizvodi kod kojih se komparativna prednost povećava i proizvodi kod kojih je tokom posmatranog perioda došlo do gubitka prethodno postojeće komparativne prednosti.

1) Stabilne komparativne prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu

Stabilnost komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu ne znači da je RCA potpuno nepromenljiv, već da se njegova vrednost tokom vremena zadržava iznad 1 bez jasnog i kontinuiranog dugoročnog opadajućeg trenda.

U ovu grupu posebno se može svrstati **stočna hrana (081)**. RCA se sa 1,8 u 2015. povećava na 2,5 u 2024. godini, pri čemu se tokom većeg dela perioda kreće između 2,2 i 2,7. Najviša vrednost RCA od 2,7 ostvarena je 2023. godine.

Ostali jestivi proizvodi i preradevine (098) takođe pokazuju visok stepen stabilnosti. RCA se kreće između 1,7 i 2,1, bez izraženih negativnih oscilacija. Vrednost RCA od 2,1 u 2024. godini viša je nego na početku perioda.

Prerađeno povrće (056) predstavlja još jedan primer stabilne i blago rastuće komparativne prednosti. RCA se sa 1,7 u 2015. godini povećava na 2,1 u 2024. godini, a posebno povoljno kretanje zabeleženo je nakon 2019. godine.

Proizvodi od žitarica (048) takođe zadržavaju RCA iznad 2 tokom svih godina. Iako je vrednost RCA smanjena sa 2,7 na 2,2, kretanje je relativno ujednačeno i ne dovodi u pitanje postojanje komparativne prednosti.

Prerađeno meso (017) zadržava RCA iznad 1 tokom svih godina, ali sa trendom slabljenja. Zbog toga ovu grupu treba posmatrati kao proizvod sa stabilno prisutnom, ali opadajućom komparativnom prednošću.

2) Poljoprivredno-prehrambeni proizvodi Republike Srbije sa izraženim slabljenjem komparativnih prednosti na međunarodnom tržištu

Najizraženiji primer slabljenja komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu predstavlja **prerađeno i konzervisano voće (058)**. Vrednost RCA pada sa 22,5 u 2015. godini na 11,2 u 2024. godini. Iako je relativna komparativna prednost približno prepolovljena, ona i dalje ostaje izuzetno visoka.

Kod **svežeg i suvog voća (057)** RCA sa 2,5 u periodu 2015–2017. godine pada na 1,2 u 2024. godini. Komparativna prednost je, dakle, očuvana, ali znatno slabija nego na početku perioda.

Šećer, melasa i med (061) pokazuju još izraženije slabljenje komparativnih prednosti. Vrednost RCA sa 4,0 odnosno 4,1 u 2015. i 2016. godini pada na 1,0 u 2023. i 2024. godini. Ova grupa proizvoda je tako od relativno snažne komparativne prednosti došla do samog praga njenog postojanja.

Žive životinje (001) takođe pokazuju dugoročni pad komparativnih prednosti. Vrednost RCA se sa 3,3 u 2015. godini smanjuje na 1,0 u 2024. godini. To ukazuje da je početna komparativna prednost i relativna izvozna specijalizacija ove grupe proizvoda gotovo u potpunosti izgubila svoj početni nivo.

Kod **čvrstih biljnih ulja i masti (421)** vrednost RCA ostaje iznad 1 tokom celog perioda, ali se smanjuje sa 5,4 na 3,1. Dakle, komparativna prednost nije izgubljena, ali je njen relativni intenzitet smanjen.

3) Poljoprivredno-prehrambeni proizvodi Republike Srbije kod kojih je komparativna prednost na međunarodnom tržištu dugoročno povećana

Nasuprot prethodnim grupama proizvoda, kod pojedinih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije uočava se dugoročno povećanje komparativnih prednosti i relativne izvozne specijalizacije na međunarodnom tržištu. Najjasniji primer dugoročnog povećanja komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu predstavljaju **bezalkoholna pića (111)**. Vrednost RCA sa 5,5 u 2015. godini raste na 6,9 u 2024. godini, uz naročito snažno povećanje nakon 2020. godine.

Čokolada i ostali prehrambeni proizvodi sa kakaom (073) predstavljaju još izraženiji primer poboljšanja komparativnih prednosti u drugoj polovini perioda. Nakon smanjenja vrednosti RCA sa 2,4 u 2015. na 1,9 u 2020. godini, RCA kontinuirano raste i dostiže 3,3 u 2024. godini.

Mleko, pavlaka i mlečni proizvodi (022) takođe završavaju analizirani period sa višom vrednošću RCA nego što je imala na početku perioda: sa 1,4 u 2015. godini RCA raste na 1,8 u 2024. godini.

Stočna hrana (081) i prerađeno povrće (056) takođe imaju više vrednosti RCA na kraju nego na početku analiziranog perioda, što ukazuje na povoljnije dugoročno kretanje komparativnih prednosti i relativne izvozne specijalizacije.

4) Poljoprivredno-prehrambeni proizvodi Republike Srbije kod kojih je došlo do gubitka komparativnih prednosti na međunarodnom tržištu

Posebnu kategoriju čine grupe poljoprivredno-prehrambenih proizvoda kod kojih je vrednost RCA na početku perioda bila veća od 1, ali je do 2024. godine pala ispod tog praga.

Najjasniji primer predstavljaju **uljarice i plodovi uljarica, osim brašna (222)**. Vrednost RCA se kreće oko 1,9 tokom 2015–2019, povećava se na 2,1 u 2020. godini, ali zatim pada na 1,2 u 2021. godini i 0,8 u 2022. i 2023. godini, odnosno 0,9 u 2024. godini. Ova grupa je, prema tome, izgubila prethodno prisutnu komparativnu prednost.

Povrće (054) takođe pokazuje postepeni prelazak sa vrednosti iznad na vrednost ispod praga RCA. Nakon RCA vrednosti 1,4–1,5 tokom prvih godina, RCA pada na 1,0 u 2022. godini, a zatim na 0,9 u 2023. godini i 0,7 u 2024. godini, čime se komparativne prednosti gube od 2023. godine.

Sir i skuta (024) predstavljaju sličan slučaj. Vrednost RCA je tokom 2015–2022. godine iznad 1, ali se smanjuje na 0,9 u 2023. i 0,7 u 2024. godini.

Kod **začina (075)** komparativna prednost nije bila stabilno prisutna tokom perioda, već se javljala samo u pojedinim godinama, dok na kraju perioda vrednost RCA iznosi 0,7. Ova grupa proizvoda stoga ne predstavlja stabilnu komparativnu prednost Republike Srbije na međunarodnom tržištu.

Iako desetogodišnja dinamika ukazuje na različite obrasce jačanja i slabljenja komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije, posebno je značajno izdvojiti period 2020–2021. godine, tokom kojeg su međunarodnu trgovinu karakterisali značajni poremećaji izazvani pandemijom COVID-19. Zbog toga je u narednom delu posebno analizirano kretanje RCA u periodu pre, tokom i nakon pandemije.

7.5 Komparativne prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu pre, tokom i nakon pandemije COVID-19

Analiza perioda od 2015. do 2024. godine omogućava sagledavanje promena koje su se desile pre, tokom i posle pandemije COVID-19. Pri tome je važno naglasiti da se promena vrednosti RCA tokom 2020. i 2021. godine ne može automatski pripisati pandemiji, jer pokazatelj odražava relativne promene izvozne strukture Republike Srbije i svetske trgovine. Ipak, izdvajanje ovog perioda omogućava uočavanje grupa proizvoda kod kojih su se pojavile izrazitije promene komparativnih prednosti i izvozne specijalizacije upravo u vreme velikih međunarodnih trgovinskih poremećaja.

Podaci pokazuju da pandemijski period nije doveo do jedinstvenog obrasca promena. Kod pojedinih proizvoda RCA je privremeno opao, kod drugih se povećao, dok su kod nekih grupa promene bile relativno male. Zbog toga se ne može govoriti o opštem pogoršanju ili poboljšanju komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenog sektora, već pre o različitim reakcijama pojedinih grupa proizvoda.

Kod **kukuruza (044)** vrednost RCA raste sa 14,6 u 2019. godini na 15,7 u 2020. godini. U 2021. godini dolazi do pada na 9,9, a zatim se nastavlja smanjenje do 4,0 u 2023. godini. U 2024. godini RCA ponovo raste na 7,5. Pandemijski period je, dakle, kod ove grupe bio praćen privremenim povećanjem komparativnih prednosti i veoma visoke relativne izvozne specijalizacije.

Kod **prerađenog voća (058)** vrednost RCA se povećava sa 14,6 u 2019. godini na 16,1 u 2020. godini i 19,3 u 2021. godini. Nakon toga dolazi do pada, ali je vrednost RCA u svim godinama i dalje veoma visoka. Ovaj rezultat pokazuje da pandemijski period nije doveo do smanjenja komparativnih prednosti niti do slabljenja relativne pozicije ovog proizvoda.

Kod **stočne hrane (081)** vrednost RCA se povećava sa 2,5 u 2019. godini na 2,6 u 2020. godini, a zatim ostaje na visokom nivou. Relativna izvozna specijalizacija u ovoj grupi proizvoda pokazala se, prema tome, veoma otpornom na promene u periodu pandemije u međunarodnom okruženju.

Nasuprot tome, **bezalkoholna pića (111)** beleže pad vrednosti RCA sa 5,8 u 2019. godini na 4,9 u 2020. godini. Međutim, već 2021. godine RCA raste na 6,2, a u 2022. i 2023. godini na 7,5. U 2024. godini RCA iznosi 6,9. Na taj način se pokazuje da je pandemijsko slabljenje komparativnih prednosti ove grupe proizvoda bilo privremenog karaktera.

Kod **čokolade i proizvoda sa kakaom (073)** vrednost RCA takođe pada sa 2,2 u 2019. godini na 1,9 u 2020. godini, ali nakon toga dolazi do kontinuiranog rasta, koji se završava vrednošću od 3,3 u 2024. godini.

Kod **uljarica (222)** situacija je drugačija. Vrednost RCA se povećava sa 1,9 u 2019. godini na 2,1 u 2020. godini, ali nakon toga naglo pada, na 1,2 u 2021. godini i ispod praga 1

u narednim godinama. Ovo predstavlja jednu od najjasnijih promena strukture komparativnih prednosti tokom i nakon pandemijskog perioda.

Kod **svežeg i suvog voća (057)** pandemijski period nije prekinuo dugoročniji trend slabljenja. Vrednost RCA je sa 1,7 u 2019. godini povećana na 1,8 u 2020. i 2021. godini, ali se potom smanjuje na 1,2 u 2024. godini.

Ovi rezultati potvrđuju da pandemijski period nije proizveo jedinstven efekat na komparativne prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu. Kod pojedinih grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda došlo je do povećanja komparativnih prednosti i relativne izvozne specijalizacije, kod drugih do privremenog pada, dok su kod trećih dugoročniji trendovi ostali dominantni. Zbog toga se promene iz 2020. i 2021. godine ne mogu posmatrati izolovano od širih promena međunarodne tražnje, cena, domaće proizvodnje, raspoloživosti sirovina i drugih faktora.

7.6 Promene strukture komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu

Analiza desetogodišnje dinamike pokazuje nekoliko osnovnih karakteristika strukture komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu.

Prvo, **žitarice i proizvodi od žitarica** predstavljaju jednu od najvažnijih oblasti u strukturi izvoza. Kukuruz ima izuzetno visoku komparativnu prednost na međunarodnom tržištu, dok pšenica, pšenično brašno, ostala brašna i proizvodi od žitarica takođe imaju RCA iznad 1. Istovremeno, pirinač i ostale nemlevene žitarice ne pokazuju komparativnu prednost. To potvrđuje da se konkurentska pozicija Republike Srbije unutar žitarskog sektora zasniva na specifičnoj proizvodnoj i izveznoj strukturi, a ne na svim žitaricama podjednako.

Drugo, **voće i proizvodi od voća** predstavljaju jednu od najznačajnijih tradicionalnih oblasti komparativnih prednosti agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu. Posebno je izražena komparativna prednost kod prerađenog voća, čiji RCA i 2024. godine iznosi 11,2. Međutim, činjenica da je vrednost 2015. godine iznosila čak 22,5 pokazuje da je došlo do značajnog smanjenja relativnog intenziteta komparativne prednosti. Kod svežeg i suvog voća takođe je prisutan trend slabljenja.

Treće, podaci pokazuju značaj **prerađivačkog segmenta agroprivrede**. Pored primarnih proizvoda, visoke vrednosti RCA prisutne su kod pšeničnog brašna, ostalih brašna, prerađenog voća, prerađenog povrća, proizvoda od žitarica, čokolade i drugih prehrambenih proizvoda, bezalkoholnih pića i prerađenog duvana. Podaci ukazuju da se komparativne prednosti agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu, pored primarnih poljoprivrednih proizvoda, ispoljavaju i u nizu proizvoda višeg stepena prerade.

Četvrto, **duvan i proizvodi od duvana** predstavljaju izrazito specifičnu grupu. Prerađeni duvan ima vrednost RCA između 7,5 i 11,6 tokom celog analiziranog perioda, dok sirovi duvan takođe zadržava RCA iznad 1. Ova oblast predstavlja jednu od najstabilnijih i najizraženijih komparativnih prednosti Republike Srbije na međunarodnom tržištu.

Peto, **pića** predstavljaju oblast sa povoljnim razvojnim karakteristikama. Bezalkoholna pića imaju vrednost RCA između 4,9 i 7,5, a u 2024. godini vrednost iznosi 6,9. Posebno je značajno što je vrednost na kraju perioda viša nego na početku. Alkoholna pića takođe imaju vrednost RCA iznad 1 ili oko 1 tokom celog perioda, ali sa znatno manjim intenzitetom.

Šesto, **proizvodi životinjskog porekla** pokazuju heterogenu sliku. Prerađeno meso i određeni mlečni proizvodi imaju komparativne prednosti na međunarodnom tržištu, dok goveđe meso, ostale vrste mesa, jaja i riba uglavnom imaju vrednost RCA ispod 1. Sir i skuta, koji su na početku perioda imali prednost, do 2024. godine prelaze ispod praga.

Sedmo, kod **uljarica i biljnih ulja** takođe postoji unutrašnja diferenciranost. Grupa 223 (Uljano semenje za ostala ulja) ima vrednost RCA iznad 3 tokom celog perioda, dok grupa proizvoda 222 (Uljano semenje za „laka“ ulja) završava analizirani period vrednošću RCA od 0,9. Čvrsta biljna ulja i masti (421) zadržavaju veoma izraženu komparativnu prednost, iako se ona smanjuje sa 5,4 na 3,1.

U celini, struktura RCA pokazuje kombinaciju tradicionalnih komparativnih prednosti i izvoznih specijalizacija, pre svega u žitaricama, voću, duvanu i biljnim uljima, ali i prisustvo grupa proizvoda kod kojih se relativna izvozna specijalizacija povećava ili održava u segmentima prerade. Istovremeno, slabljenje RCA kod pojedinih tradicionalno značajnih grupa ukazuje da postojeće komparativne prednosti nisu nepromenljive i da se struktura međunarodne specijalizacije agroprivrede Republike Srbije tokom vremena prilagođava promenama domaćih i međunarodnih tržišnih uslova.

Pri tome, kretanje RCA ne daje neposredan odgovor na pitanje da li su promene komparativnih prednosti i relativne izvozne specijalizacije bile praćene promenama ukupne neto trgovinske pozicije posmatranog segmenta, zbog čega se analiza u nastavku dopunjuje podacima o izvozu i uvozu i indeksom trgovinskog bilansa.

7.7 Trgovinska pozicija poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu

Kretanje Indeksa otkrivene komparativne prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije u periodu od 2015. do 2024. godine ne daje neposredan odgovor na pitanje da li su promene komparativnih prednosti i relativne izvozne specijalizacije bile praćene promenama ukupne neto trgovinske pozicije posmatranog segmenta. Zbog toga se analiza u nastavku dopunjuje podacima o izvozu i uvozu i indeksom trgovinskog bilansa (TBI), koji omogućava sagledavanje neto trgovinske pozicije Republike Srbije u međunarodnoj razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

U narednoj tabeli prikazano je kretanje izvoza, uvoza, trgovinskog bilansa i indeksa trgovinskog bilansa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije u periodu 2015–2024. godine, prema prethodno definisanoj klasifikaciji i nivou agregacije.

Tabela 26. Izvoz, uvoz, trgovinski bilans i indeks trgovinskog bilansa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije, 2015–2024.

Godina	Izvoz hiljade USD	Uvoz hiljade USD	Trgovinski bilans hiljade USD	TBI
2015	2.805.913	1.507.937	1.297.976	0,301
2016	3.124.061	1.344.886	1.779.175	0,398

Godina	Izvoz hiljade USD	Uvoz hiljade USD	Trgovinski bilans hiljade USD	TBI
2017	3.107.312	1.642.997	1.464.315	0,308
2018	3.303.836	1.942.852	1.360.984	0,259
2019	3.565.345	2.029.424	1.535.921	0,275
2020	4.092.731	2.268.326	1.824.405	0,287
2021	4.900.184	2.724.538	2.175.646	0,285
2022	4.944.577	3.212.187	1.732.390	0,212
2023	4.947.315	3.508.296	1.439.019	0,170
2024	5.460.263	4.014.358	1.445.905	0,153

Izvor: Autor na bazi podataka UNCTADstat.

Podaci pokazuju da je Republika Srbija tokom celog posmatranog perioda ostvarivala pozitivan trgovinski bilans u analiziranom skupu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Izvoz je povećan sa 2,81 milijarde USD u 2015. godini na 5,46 milijardi USD u 2024. godini, dok je uvoz povećan sa 1,51 milijarde USD na 4,01 milijarde USD. Izvoz je, dakle, tokom posmatranog perioda povećan za približno 94,6%, dok je rast uvoza bio znatno izraženiji i iznosio približno 166,2%.

Trgovinski bilans bio je pozitivan u svakoj posmatranoj godini. Najveći apsolutni trgovinski suficit ostvaren je 2021. godine i iznosio je približno 2,18 milijardi USD. Nakon toga dolazi do njegovog smanjenja, pa je u 2024. godini iznosio približno 1,45 milijardi USD.

Ovakvo kretanje ukazuje da povećanje izvoza samo po sebi nije bilo dovoljno da se zadrži prethodni intenzitet neto izvozne pozicije. Iako je izvoz u 2024. godini dostigao najvišu vrednost u posmatranom periodu, istovremeno je i uvoz dostigao rekordni nivo, što je dovelo do smanjenja trgovinskog suficita u odnosu na 2021. godinu.

Vrednosti TBI pokazuju da je analizirani segment poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije tokom celog perioda imao pozitivnu neto trgovinsku poziciju. TBI je sa 0,301 u 2015. godini povećan na 0,398 u 2016. godini, što predstavlja najvišu vrednost u posmatranom periodu. Nakon toga dolazi do oscilacija i postepenog smanjenja intenziteta neto izvozne pozicije. U periodu 2017–2021. godine TBI se uglavnom kretao između 0,259 i 0,308, dok nakon 2021. godine dolazi do izraženijeg pada, sa 0,212 u 2022. na 0,170 u 2023. i 0,153 u 2024. godini.

Pozitivne vrednosti TBI tokom svih deset godina potvrđuju da Republika Srbija u analiziranom skupu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda zadržava neto izvoznju trgovinsku poziciju. Međutim, kontinuirano smanjenje TBI nakon 2021. godine ukazuje na slabljenje intenziteta te pozicije, odnosno na približavanje vrednosti izvoza i uvoza. Prema tome, može se zaključiti da je trgovinska pozicija Republike Srbije i dalje pozitivna, ali da je njena relativna snaga u odnosu na početak posmatranog perioda smanjena.

Analiza RCA i TBI pokazatelja potvrđuje nalaz da međunarodnu poziciju poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije treba posmatrati kroz dve različite, ali komplementarne dimenzije. RCA pokazuje relativnu izvoznju specijalizaciju u odnosu na

strukturu svetske trgovine, dok TBI pokazuje neto trgovinsku poziciju na osnovu odnosa domaćeg izvoza i uvoza.

Rezultati RCA analize pokazuju da Republika Srbija ostvaruje izražene komparativne prednosti u više proizvodnih grupa, uključujući prerađeno voće, kukuruz, prerađeni duvan, pšenično brašno, bezalkoholna pića, stočnu hranu i određene proizvode od biljnih ulja. Istovremeno, agregatni TBI pokazuje da je ukupna trgovinska pozicija analiziranog segmenta tokom celog perioda pozitivna.

Međutim, smanjenje TBI nakon 2021. godine pokazuje da postojanje komparativnih prednosti u pojedinim proizvodnim grupama ne znači automatski da se ukupna neto izvozna pozicija analiziranog segmenta istovremeno poboljšava. Drugim rečima, visoke vrednosti RCA kod pojedinih proizvoda mogu biti praćene pozitivnim trgovinskim bilansom na agregatnom nivou, ali istovremeno rast uvoza može dovesti do smanjenja intenziteta ukupne neto izvozne pozicije.

Prilikom interpretacije rezultata, RCA i TBI ne treba posmatrati kao alternativne pokazatelje, već kao komplementarne pokazatelje koji omogućavaju razlikovanje relativne izvozne specijalizacije od neto trgovinske pozicije.

Pri tome, rezultati TBI na agregatnom nivou ne omogućavaju zaključivanje o trgovinskoj poziciji svake pojedinačne grupe proizvoda. Za takvu analizu bilo bi potrebno raspolagati podacima o izvozu i uvozu na istom nivou agregacije na kojem je obračunat RCA. Zbog toga se u ovom istraživanju TBI koristi kao dopuna sektorskoj i grupnoj RCA analizi, a ne kao zamena za detaljno ispitivanje pojedinačnih proizvoda.

7.8 Zaključna ocena komparativnih prednosti i trgovinske pozicije poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu

Analiza Indeksa otkrivene komparativne prednosti (RCA) poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije za period od 2015. do 2024. godine, dopunjena analizom izvoza, uvoza i indeksa trgovinskog bilansa (TBI), pokazuje da Republika Srbija ostvaruje komparativne prednosti i izraženu relativnu izvoznu specijalizaciju u značajnom broju poljoprivredno-prehrambenih grupa proizvoda. Istovremeno, rezultati ukazuju na izraženu diferenciranost, kako između širih proizvodnih oblasti, tako i između pojedinačnih grupa unutar istih oblasti.

Najizraženije komparativne prednosti tokom posmatranog perioda prisutne su kod kukuruza, prerađenog i konzervisanog voća, prerađenog duvana, pšeničnog brašna, ostalih brašna od žitarica, bezalkoholnih pića, čvrstih biljnih ulja i masti, kao i uljarica iz grupe 223. Kod ovih proizvoda vrednost RCA je tokom celog ili gotovo celog analiziranog perioda značajno iznad 1.

Posebno mesto zauzima prerađeno voće, kod kojeg je vrednost RCA tokom svih deset godina veoma visoka. Ipak, pad sa 22,5 u 2015. godini na 11,2 u 2024. godini pokazuje da visoka komparativna prednost ne znači nužno da je ona tokom vremena nepromenjena. Sličan, mada manje intenzivan proces prisutan je kod kukuruza, pšeničnog brašna, biljnih ulja i masti i svežeg i suvog voća.

Nasuprot tome, pojedine grupe poljoprivredno-prehrambenih proizvoda pokazuju jasno poboljšanje. Najizraženiji primer predstavljaju bezalkoholna pića, kod kojih vrednost RCA raste sa 5,5 na 6,9. Čokolada i ostali prehrambeni proizvodi sa kakaom takođe pokazuju veoma povoljno kretanje, sa 2,4 u 2015. godini na 3,3 u 2024. godini. Povoljnija kretanja prisutna su i kod stočne hrane, prerađenog povrća i određenih mlečnih proizvoda.

Istovremeno, analiza pokazuje i proizvode kod kojih je prethodno prisutna komparativna prednost oslabljena do nivoa njenog gubitka. To je naročito izraženo kod uljarica iz grupe 222, povrća, sira i skute.

Analiza perioda pre, tokom i nakon pandemije COVID-19 pokazuje da pandemijski poremećaji nisu imali jedinstven efekat na strukturu komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije. Kod prerađenog voća i kukuruza tokom 2020. godine dolazi do povećanja RCA, dok kod bezalkoholnih pića i čokolade dolazi do privremenog smanjenja RCA. Kod nekih grupa, kao što su uljarice, promene koje su počele tokom pandemijskog perioda nastavile su se i nakon 2021. godine. Zbog toga se ne može zaključiti da je pandemija sama po sebi izazvala opšte poboljšanje ili pogoršanje konkurentske pozicije agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu.

Rezultati analize trgovinske pozicije pokazuju da je Republika Srbija tokom celog perioda 2015–2024. godine ostvarivala pozitivan trgovinski bilans skupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, odnosno da je bila neto izvoznik. Istovremeno, intenzitet te neto izvozne pozicije se postepeno smanjivao. Iako je izvoz gotovo udvostručen, rast uvoza bio je još izraženiji. Vrednost TBI smanjena je sa 0,301 u 2015. godini na 0,153 u 2024. godini, pri čemu je najviša vrednost od 0,398 zabeležena 2016. godine. Ovaj rezultat predstavlja važnu dopunu nalazima RCA analize, jer pokazuje da se rast izvoza i postojanje komparativnih prednosti u pojedinim grupama proizvoda odvijaju u uslovima istovremenog povećanja uvoza. Stoga se međunarodna pozicija agroprivrede Republike Srbije ne može oceniti samo na osnovu indeksa otkrivene komparativne prednosti i relativne izvozne specijalizacije, već je potrebno uzeti u obzir i odnos izvoza i uvoza.

Najvažniji zaključak analize jeste da se konkurentska pozicija agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu ne zasniva na jednoj proizvodnoj grupi, već na kombinaciji primarnih poljoprivrednih proizvoda i proizvoda višeg stepena prerade. Žitarice, naročito kukuruz i pšenica, predstavljaju značajnu osnovu, dok prerađeno voće, brašno, prerađeno povrće, prehrambeni proizvodi, pića i duvanski proizvodi pokazuju da u novijem periodu postoje značajne komparativne prednosti i izvozna specijalizacija i u prerađivačkom segmentu agroprivrede Republike Srbije.

Istovremeno, činjenica da se kod nekih tradicionalno značajnih grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda vrednost RCA smanjuje ukazuje na potrebu kontinuiranog praćenja promena međunarodne tražnje, proizvodnih kapaciteta, strukture domaće proizvodnje i izvoznih tržišta. Očuvanje postojećih komparativnih prednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije na međunarodnom tržištu nije automatsko, što potvrđuju grupe proizvoda poput svežeg voća, šećera, uljarica, sira i povrća.

S druge strane, rast vrednosti RCA kod bezalkoholnih pića, čokolade i proizvoda sa kakaom, stočne hrane i prerađenog povrća ukazuje na mogućnost daljeg povećanja komparativnih prednosti i dalje diversifikacije izvozne specijalizacije agroprivrede Republike Srbije prema proizvodima višeg stepena prerade. Takva kretanja su značajna sa stanovišta dugoročnog razvoja agroprivrede Republike Srbije, jer ukazuju na potencijal da se deo konkurentske pozicije agroprivrede Republike Srbije zasniva ne samo na raspoloživosti primarnih poljoprivrednih sirovina već i na njihovoj preradi i stvaranju dodate vrednosti.

Rezultati ukazuju na izraženu specijalizaciju Republike Srbije u određenim tradicionalnim izvoznim grupama, ali i na prisustvo proizvoda kod kojih se komparativne prednosti tokom vremena jačaju u segmentima prerade i proizvoda sa većom dodatom vrednošću. Istovremeno, slabljenje RCA kod pojedinih tradicionalno značajnih grupa ukazuje na potrebu praćenja dugoročnih promena u strukturi izvoza i međunarodnoj tražnji.

U celini posmatrano, rezultati potvrđuju da Republika Srbija poseduje značajne i u pojedinim oblastima veoma izražene otkrivene komparativne prednosti na međunarodnom tržištu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Međutim, njihova dinamika pokazuje da se struktura tih prednosti menja. Pored očuvanja tradicionalno snažnih izvoznih grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, posebno je važno pratiti proizvode kod kojih se komparativne prednosti smanjuju, kao i podržavati razvoj onih grupa proizvoda kod kojih se relativna izvozna specijalizacija povećava.

Rezultati analize otkrivene komparativne prednosti izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda ukazuju na to da Republika Srbija svoju konkurentsku poziciju na međunarodnom tržištu u značajnoj meri zasniva na prednostima prirodnih resursa i potencijala, raspoloživosti radne snage i drugim osnovnim faktorima, proizvodima primarne poljoprivredne proizvodnje i sirovinama koje služe za dalju preradu i finalizaciju u drugim zemljama (Glavaš–Trbić, 2021). Značajan deo proizvoda koje Republika Srbija plasira na inostrano tržište karakteriše relativno niže učešće tehnologije i dodate vrednosti, pri čemu se konkurentnost u značajnoj meri zasniva na cenovnim faktorima (Glavaš–Trbić, 2021).

Pri tome treba imati u vidu da RCA ne predstavlja direktnu meru proizvodne produktivnosti, profitabilnosti ili ukupne međunarodne konkurentnosti. On pokazuje komparativne prednosti, jače i slabije segmente, kao i relativnu izvoznu specijalizaciju, odnosno proizvode kod kojih je udeo Republike Srbije u svetskoj trgovinskoj strukturi povoljniji. TBI, sa druge strane, pokazuje neto trgovinsku poziciju, ali takođe ne predstavlja direktnu meru ukupne međunarodne konkurentnosti. Zbog toga se dobijeni rezultati mogu smatrati osnovom za identifikovanje konkurentskih izvoznih snaga i trgovinske pozicije, dok potpunija ocena međunarodne konkurentnosti zahteva istovremeno razmatranje proizvodnih, trgovinskih, institucionalnih, tehnoloških i drugih faktora.

Na taj način analiza komparativnih prednosti na međunarodnom tržištu primenom RCA indeksa, dopunjena analizom izvoza, uvoza i TBI pokazatelja, pruža širu osnovu za razmatranje međunarodne pozicije agroprivrede Republike Srbije. Rezultati pokazuju da Republika Srbija poseduje značajne i u pojedinim oblastima veoma izražene komparativne prednosti, ali i da se intenzitet tih prednosti menja, dok istovremeno ukupna neto izvozna pozicija, iako i dalje pozitivna, nakon 2021. godine postepeno slabi.

Posebno značajno pitanje predstavlja mogućnost da se postojeće komparativne prednosti u primarnim poljoprivrednim proizvodima u većoj meri povežu sa preradom i proizvodima sa većom dodatom vrednošću, uz istovremeno očuvanje tradicionalno snažnih izvoznih pozicija. Takav pristup može doprineti ne samo očuvanju postojećih komparativnih prednosti već i smanjenju zavisnosti konkurentne pozicije od primarnih proizvoda i sirovina. U celini posmatrano, održavanje i unapređenje međunarodne pozicije poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije zahtevaju istovremeno očuvanje tradicionalnih izvoznih prednosti, jačanje proizvoda višeg stepena prerade, praćenje grupa kod kojih RCA slabi, kao i sagledavanje odnosa izvoza i uvoza.

8. FAKTORI KONKURENTNOSTI AGROPRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE

Agroprivreda Republike Srbije poslednjih decenija prolazi kroz razne strukturne promene koje su posledica, pre svega, promena u domaćem i međunarodnom tržišnom okruženju, tehnološkog razvoja, promena u obrascima potrošnje, kao i sve izraženijih ekoloških i klimatskih izazova (Glavaš–Trbić, 2021). Iako poljoprivreda u Republici Srbiji i dalje predstavlja jednu od tradicionalno najznačajnijih privrednih delatnosti, njena uloga, struktura i način funkcionisanja postepeno se menjaju. Od sektora koji je dominantno bio usmeren na primarnu proizvodnju i snabdevanje domaćeg tržišta, agroprivreda se sve više transformiše ka tržišno orijentisanom sistemu u kome značajniju ulogu imaju specijalizacija proizvodnje, prerada, kvalitet proizvoda, tehnološka modernizacija i povezivanje sa međunarodnim tržištima (Glavaš–Trbić, 2021).

Jedna od najznačajnijih karakteristika savremenog razvoja agroprivrede Republike Srbije jeste postepena promena strukture poljoprivredne proizvodnje. Tradicionalna proizvodna orijentacija, zasnovana pre svega na ratarskim kulturama, i dalje ima dominantnu ulogu, ali se poslednjih godina uočavaju promene u odnosu između pojedinih proizvodnih grana. Ratarska proizvodnja, posebno proizvodnja žitarica i industrijskog bilja, ostaje osnova poljoprivredne aktivnosti, pre svega zbog raspoloživosti obradivih površina i prirodnih uslova. Međutim, tržišni zahtevi, promena cena poljoprivrednih proizvoda i mogućnosti plasmana na međunarodnom tržištu utiču na postepeno povećanje značaja određenih intenzivnijih proizvodnih sektora, kao što su voćarstvo, povrtarstvo i proizvodnja proizvoda sa višim stepenom prerade (Glavaš–Trbić, 2021).

Poljoprivreda i sa njom povezane prehrambene delatnosti predstavljaju jedan od značajnijih sektora domaće privrede, posebno u pogledu korišćenja prirodnih resursa, zaposlenosti stanovništva u ruralnim područjima i doprinosa spoljnotrgovinskoj razmeni (Glavaš–Trbić, 2021). Posebna karakteristika agroprivrede Srbije jeste izražena regionalna i proizvodna raznovrsnost, ali i istovremeno prisustvo tradicionalnih oblika proizvodnje i savremenih tržišno orijentisanih sistema.

Konkurentnost agroprivrede Republike Srbije ne može se objasniti jednim faktorom niti svesti na pitanje raspoloživosti prirodnih resursa, nivoa cena ili obima poljoprivredne proizvodnje. Ona predstavlja rezultat međusobnog delovanja većeg broja ekonomskih, proizvodnih, tehnoloških, institucionalnih i tržišnih faktora. Savremeno poimanje konkurentnosti polazi od pretpostavke da se konkurentna pozicija formira kroz međusobno delovanje proizvodnih resursa, produktivnosti, tehnološke razvijenosti, kvaliteta ljudskog kapitala, organizacije proizvodnje i tržišnog nastupa, dostupnosti infrastrukture i finansijskih sredstava, institucionalnog okruženja, kao i sposobnosti proizvođača i drugih učesnika u agroprivrednom sistemu da odgovore na promene tražnje, tehnologije i međunarodnih tržišnih uslova. U tom smislu, konkurentnost predstavlja dinamičku kategoriju. Ključni ograničavajući faktori konkurentnosti srpske poljoprivrede su nepovoljna agrarna struktura, neorganizovanost proizvođača poljoprivrednih proizvoda, neuređenost poljoprivrednih tržišta i neadekvatna uloga države (Pejanović et al., 2017). S druge strane, prirodni i drugi uslovi mogu

predstavljati osnovu konkurentne prednosti, ali se njihova vrednost ostvaruje tek kroz efikasno korišćenje resursa, ulaganja, inovacije, organizacione promene i sposobnost stvaranja veće ekonomske vrednosti.

Rezultati prethodnih analiza pokazuju da Republika Srbija raspolaže značajnim prirodnim i proizvodnim potencijalima i da u pojedinim grupama poljoprivredno-prehrambenih proizvoda ostvaruje izražene komparativne prednosti na međunarodnom tržištu. Međutim, postojanje raspoloživih resursa i ostvarivanje komparativne prednosti samo po sebi ne obezbeđuju dugoročnu konkurentnost. Savremena literatura o konkurentnosti poljoprivrede takođe ukazuje da ona predstavlja višedimenzionalnu pojavu u kojoj se prepliću resursna osnova, produktivnost, struktura proizvodnje, sposobnost stvaranja dodate vrednosti, institucionalni okvir i kvalitet povezivanja učesnika duž agroprehrambenog lanca. Istraživanja konkurentnosti agroprivrede danas sve više pomeraju težište sa raspoloživosti faktora proizvodnje ka sposobnosti da se postojeći faktori kombinuju na produktivniji način i da se ostvarena proizvodnja transformiše u proizvode veće dodate vrednosti. U tom smislu, konkurentnost nije rezultat samog posedovanja zemlje, rada ili kapitala, već kvaliteta njihove kombinacije. Novija literatura upravo ukazuje da savremeni modeli konkurentnosti u agroprivredi moraju istovremeno obuhvatiti proizvodne faktore, tržišnu tražnju, povezane i podržavajuće delatnosti, kao i strategiju i organizaciju poslovanja, uz uvažavanje specifičnosti savremenog agroindustrijskog sistema (Porter, 1990; Rodríguez-Mañay et al., 2024).

Prirodni resursi i agroekološki uslovi predstavljaju jedan od tradicionalnih izvora konkurentne prednosti agroprivrede Republike Srbije. Raspoloživost poljoprivrednog zemljišta, njegov kvalitet, geografski položaj, klimatske karakteristike, raspoloživost vode, dostupnost poljoprivrednih sirovina, raznovrsnost proizvodnih područja i mogućnost proizvodnje širokog spektra biljnih i životinjskih proizvoda stvaraju osnovu za diverzifikaciju proizvodnje. Rezultati empirijskog istraživanja u Republici Srbiji potvrđuju značaj ovih faktora. Ovakva resursna osnova predstavlja važnu komparativnu prednost, posebno u proizvodnji žitarica, voća, povrća i pojedinih drugih biljnih proizvoda, što je potvrđeno i kroz analizu RCA indeksa u prethodnom poglavlju. Međutim, raspoloživost prirodnih resursa ne treba poistovećivati sa konkurentskom prednošću. Resursna osnova predstavlja potencijal koji tek odgovarajućom organizacijom proizvodnje, investicijama i primenom znanja može biti pretvoren u održivu konkurentsku prednost. Kao što je istaknuto, u savremenim uslovima međunarodne konkurencije prirodni resursi sve manje predstavljaju dovoljan uslov konkurentnosti. Relativno povoljni prirodni uslovi mogu obezbediti osnovu za proizvodnju po konkurentnim troškovima, ali sami po sebi ne garantuju veću konkurentnost na zahtevnim međunarodnim tržištima (Đukić et al., 2017). Njihov značaj proizlazi iz načina na koji se koriste i iz sposobnosti proizvođača da prirodne potencijale pretvore u stabilan i tržišno vredan proizvod. Drugim rečima, komparativna prednost zasnovana na zemljištu i klimatskim uslovima može postati konkurentna prednost samo ukoliko je praćena odgovarajućim nivoom produktivnosti, tehnologije, organizacije i tržišne integrisanosti.

Ovakvo razlikovanje komparativne i konkurentne prednosti posebno je važno za Republiku Srbiju. U međunarodnoj trgovini poljoprivredno-prehrambenim proizvodima Republika Srbija pri tome ne polazi sa nepovoljne konkurentne pozicije na međunarodnom tržištu. Matkovski i saradnici (2022) zaključuju da Republika Srbija ima najviši nivo komparativnih prednosti u ovom sektoru među posmatranim zemljama Zapadnog Balkana (Matkovski et al., 2022). Đukić i saradnici (2017) ukazuju da značajne komparativne prednosti agroprehrambenog sektora Srbije ne odražavaju nužno njegovu stvarnu konkurentsku poziciju. Novija analiza konkurentnosti poljoprivrednog sektora jugoistočne Evrope pokazuje upravo tu ambivalentnost: Republika Srbija se izdvaja po konkurentskoj poziciji, ali se ona u značajnoj meri oslanja na cenovne prednosti i relativno nižu

produktivnost i prinose, dok se kao važan pravac unapređenja izdvaja povećanje dodate vrednosti poljoprivrednih proizvoda (Dimitrijević et al., 2025). To znači da prirodni resursi ostaju važan element konkurentnosti, ali da njihov značaj mora biti posmatran u okviru šireg sistema faktora koji određuju sposobnost agroprivrede da dugoročno stvara ekonomsku vrednost. Dimitrijević i saradnici (2025) ističu da se povoljna konkurentna pozicija agroprivrede Republike Srbije ne sme tumačiti kao dokaz da su strukturni problemi rešeni, jer deo ostvarene prednosti proističe iz relativno niskih cena, a ne iz superiorne produktivnosti ili kvalitativne diferencijacije. Ovakav zaključak potvrđuju i Đukić i saradnici (2017), koji ukazuju da, uprkos izraženim komparativnim prednostima Srbije, struktura izvoza agro prehrambenog sektora Srbije je nezadovoljavajuća, jer je zasnovana na sirovinama, proizvodima sa niskim stepenom finalizacije i malom udelu proizvoda stočarskog porekla (Đukić et al., 2017). Ovo pitanje je obrađeno i u ranijim istraživanjima, u kojima se ukazuje da većina naših izvezenih poljoprivrednih proizvoda sadrži veliki udeo faktora primarne proizvodnje (kukuruz, malina, voće, stoka) i mali udeo dodate vrednosti (Pejanović et al., 2013).

Pri tome, značaj raspoloživog zemljišta za konkurentnost ne određuje samo njegova površina, već i ekonomski rezultat koji se ostvaruje po jedinici korišćene površine. U tom pogledu, istraživanje Đokića i saradnika (2022) pokazuje da je Republika Srbija u posmatranom periodu imala najviši nivo produktivnosti zemljišta među zemljama Zapadnog Balkana, približno 2.000 USD po hektaru, uz prosečnu godišnju stopu rasta od 0,62%.

Rezultati istraživanja Đokića i saradnika (2022) za zemlje Zapadnog Balkana pokazuju da je produktivnost zemljišta najelastičnija u odnosu na promene gustine stočnog fonda, čija je procenjena elastičnost iznosila 0,37, dok je elastičnost produktivnosti zemljišta u odnosu na korišćenje mineralnih đubriva po hektaru iznosila 0,24. Autori oba pokazatelja posmatraju kao indikatore intenziteta poljoprivredne proizvodnje. Istovremeno, rezultati pokazuju da je korišćenje mineralnih đubriva značajan izvor rasta produktivnosti zemljišta, dok je smanjenje broja stočnih jedinica po hektaru imalo negativan uticaj na njenu produktivnost (Đokić et al., 2022).

Ovaj nalaz je relevantan i za agroprivredu Republike Srbije, imajući u vidu promene u značaju stočarske proizvodnje. Đokić i saradnici (2022) navode da je u Srbiji prosečna gustina stočnog fonda u periodu 2015–2018. iznosila 0,48 stočnih jedinica po hektaru, uz prosečnu stopu pada od 1,14% godišnje u posmatranom periodu. Njihovi rezultati za zemlje Zapadnog Balkana pokazuju da je smanjenje broja stočnih jedinica po hektaru negativno uticalo na produktivnost zemljišta, što ukazuje na značaj intenziteta korišćenja zemljišnih resursa za ostvarivanje njihovog proizvodnog potencijala (Đokić et al., 2022). Istovremeno, ovakva pozicija Srbije ukazuje na značajan proizvodni potencijal zemljišta, ali i na prostor za njegovo dalje unapređenje kroz efikasnije korišćenje raspoloživih inputa i resursa (Đokić et al., 2022).

Šire posmatrano, za međunarodnu konkurentnost ovo pitanje ima još veći značaj. Na domaćem tržištu proizvođač može biti konkurentan zahvaljujući nižim troškovima rada, zemljišta ili pojedinih inputa, dok na međunarodnom tržištu mora da se suoči sa proizvođačima koji raspolažu savremenijom tehnologijom, većim obimom proizvodnje, razvijenijim lancima snabdevanja, boljom logistikom i većom sposobnošću diferencijacije. Zato se konkurentnost agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu ne može procenjivati samo na osnovu toga da li određeni proizvod ostvaruje trgovinski suficit ili pozitivan pokazatelj otkrivene komparativne prednosti. Neophodno je posmatrati i produktivnost, jediničnu izvoznu vrednost, stepen prerade, kvalitet, stabilnost isporuke i sposobnost plasmana proizvoda sa većom dodatnom vrednošću.

U tom kontekstu, jedan od najvažnijih faktora konkurentnosti jeste produktivnost. U savremenoj poljoprivredi konkurentna prednost sve se manje može zasnivati na povećavanju obima angažovanih resursa, a sve više na sposobnosti da se sa postojećom količinom zemlje, rada i kapitala ostvari veći rezultat. Pored produktivnosti zemljišta, za konkurentnost je od posebnog značaja i ukupna sposobnost poljoprivrednih proizvođača da raspoložive inpute pretvore u maksimalan mogući ostvarivi nivo proizvodnje, odnosno tehnička efikasnost. Na razlike u efikasnosti ukazuje i istraživanje Đokića i saradnika (2022), prema kojem je prosečna tehnička efikasnost poljoprivrede Zapadnog Balkana niža u odnosu na zemlje Evropske unije, dok je za Republiku Srbiju procenjena ukupna tehnička efikasnost iznosila 0,5443. Ovaj rezultat ukazuje na značajan prostor za povećanje proizvodnje kroz efikasnije korišćenje postojećih resursa, bez proporcionalnog povećanja njihove količine (Đokić et al., 2022). Pri tome, prostor za unapređenje nije prvenstveno vezan za spoljne uslove, već za faktore koji su povezani sa dugoročnim karakteristikama proizvođača i gazdinstava, odnosno sa načinom korišćenja resursa i organizacijom proizvodnje (Đokić et al., 2022). Prema Đokiću i saradnicima (2022), persistentna tehnička neefikasnost, koja u većoj meri odražava dugoročne karakteristike poslovanja i faktore pod kontrolom poljoprivrednih proizvođača, izraženija je od vremenski promenljive neefikasnosti. Ovakav nalaz ukazuje da se unapređenje efikasnosti u značajnoj meri mora tražiti u načinu upravljanja proizvodnjom i karakteristikama samih poljoprivrednih gazdinstava (Đokić et al., 2022).

OECD u svojim novijim analizama upravo ističe da je najveći deo dugoročnog rasta svetske poljoprivredne proizvodnje u velikoj meri ostvaren kroz povećanje produktivnosti, odnosno kroz efikasnije kombinovanje faktora proizvodnje i tehnološki napredak, dok su razlike u produktivnosti između proizvođača i dalje značajne (OECD, 2024; OECD, 2025).

U kontekstu agroprivrede Republike Srbije, ranija istraživanja ekonomskih aspekata proizvodnje svinjskog mesa ukazuju da je uslov za opstanak na tržištu konkurentna i što je moguće jeftinija proizvodnja, pri čemu dobijeni proizvodi zadovoljavaju standarde kvaliteta (Zekić i sar., 2007). Takav model konkurentnosti je ograničen i teško održiv u uslovima približavanja evropskom tržištu, rasta troškova proizvodnje i sve izraženije međunarodne konkurencije. Dugoročno održiva konkurentnost zahteva povećanje produktivnosti rada, kapitala i zemljišta, ali i unapređenje ukupne faktorske produktivnosti. To potvrđuju i nalazi Matkovskog i saradnika, koji su na primeru zemalja jugoistočne Evrope pokazali da parcijalne produktivnosti u poljoprivredi imaju pozitivan uticaj na komparativnu prednost, dok bruto domaći proizvod (BDP) po glavi stanovnika ima negativan uticaj (Matkovski et al., 2019). Pri tome, treba ponovo naglasiti da produktivnost ne treba posmatrati isključivo kroz ostvareni prinos po jedinici površine. Ona obuhvata sposobnost agroprivrednih subjekata da istovremeno kontrolišu troškove, povećavaju kvalitet i tržišnu vrednost proizvoda, smanjuju gubitke i efikasnije koriste raspoložive resurse.

Posebno je značajno što Republika Srbija raspolaže velikim potencijalom za povećanje produktivnosti bez proporcionalnog povećanja korišćenja prirodnih resursa. To znači da se prostor za povećanje konkurentnosti ne nalazi samo u širenju proizvodnih kapaciteta, već pre svega u intenziviranju i modernizaciji postojećih. U tom smislu, produktivnost predstavlja vezu između komparativne i konkurentne prednosti: prirodni resursi obezbeđuju mogućnost proizvodnje, dok produktivnost određuje koliko se ekonomske vrednosti može stvoriti njihovim korišćenjem. Upravo zbog toga novija istraživanja konkurentnosti ovog sektora Republike Srbije produktivnost izdvajaju među najvažnijim determinantama budućeg konkurentnog položaja (Dimitrijević et al., 2025).

Struktura proizvodnje predstavlja važnu vezu između raspoloživih resursa i ostvarene konkurentnosti. Proizvodna struktura koja je zasnovana na proizvodima sa niskim stepenom prerade i relativno niskom dodatom vrednošću, kao što je u značajnoj meri slučaj sa

poljoprivredom Republike Srbije, ograničava mogućnosti za dugoročno povećanje prihoda, čak i kada postoji povoljna proizvodna osnova. Proizvodi sa većom dodatom vrednošću (npr. poluproizvodi ili prerađeni proizvodi) uglavnom su konkurentniji i imaju veće otkrivene komparativne prednosti (Mizik, 2021; Mizik et al., 2020; Ferto, 2018). Izvozna struktura Srbije je nepovoljna, jer je u strukturi izvoza dominantna grupa primarnih proizvoda, odnosno proizvoda nižih faza finalizacije (Đukić et al., 2017). Pejanović i saradnici (2017) u svojim istraživanjima potvrđuju da se nedostatak konkurentnosti odlikuje nepovoljnom strukturom izvoza poljoprivrednih proizvoda, u kojoj dominiraju primarni poljoprivredni proizvodi, a ne prerađeni proizvodi sa dodatom vrednošću (Pejanović et al., 2017). Dodatno ograničenje predstavlja i dugoročno slabljenje stočarskog sektora. Đokić i saradnici (2022) ukazuju da u Republici Srbiji stočarska proizvodnja učestvuje sa približno jednom trećinom u bruto poljoprivrednoj proizvodnji, pri čemu je njen doprinos od početka 2000-ih značajno smanjen. Autori kao važne uzroke takvog kretanja izdvajaju slabu konkurentnost, neadekvatan sistem podsticaja i disintegraciju lanca vrednosti. Takva struktura ograničava ne samo potencijal za povećanje produktivnosti zemljišta već i mogućnosti razvoja domaće prerađivačke industrije i stvaranja veće dodate vrednosti u okviru agroprivrednog sistema (Đokić et al., 2022). Nasuprot tome, povezivanje primarne proizvodnje sa preradom, skladištenjem, standardizacijom, pakovanjem i različitim oblicima tržišne diferencijacije omogućava da se veći deo vrednosti zadrži unutar agroprivrednog sistema. Zato pitanje konkurentnosti nije samo pitanje koliko Republika Srbija proizvodi, već i šta proizvodi, na koji način, sa kojim nivoom kvaliteta i koliko vrednosti uspeva da zadrži u zemlji. Ovakav zaključak odgovara i nalazima Mizik (2021), koji ističe da su, uz odgovarajuću institucionalnu i trgovinsku politiku, povećanje vrednosti i veća sofisticiranost proizvoda među najvažnijim izvorima agroprehranbene trgovinske konkurentnosti.

Jedan od ključnih pravaca za izgradnju održive ekonomske konkurentnosti jeste pametniji, a ne prosto veći obim isporuke – fokus treba da bude na izvozu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda sa visokim stepenom dodate vrednosti, umesto na izvozu ogromnih količina sirovih poljoprivrednih proizvoda koji imaju malu dodatnu vrednost (Constantin et al., 2023). Proizvod koji se izvozi kao sirovina može imati izraženu komparativnu prednost, ali će najveći deo vrednosti koja nastaje preradom, brendiranjem i tržišnim pozicioniranjem ostati izvan primarne proizvodnje. Za Republiku Srbiju i sektor agroprivrede je zato od posebnog značaja pomeranje konkurentne prednosti sa sirovinsko-cenovne osnove ka konkurentnosti koja uključuje kvalitet, preradu, inovacije i tržišnu diferencijaciju. O značaju diferencijacije i tržišnog pozicioniranja proizvoda govori i istraživanje Zekića i saradnika (2012), prema kojem razvoj i proizvodnja tradicionalnih proizvoda sa zaštićenim geografskim poreklom omogućavaju bolju vidljivost i pozicioniranje na tržištu i veći profit (Zekić et al., 2012).

Upravo se u tome nalazi jedno od važnih ograničenja tradicionalnog modela konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije. Kao što je istaknuto, izvozna konkurentnost određenih grupa poljoprivrednih proizvoda može biti izražena, ali sam pozitivan trgovinski bilans ili prisustvo određenog proizvoda na međunarodnom tržištu ne mora značiti i visoku konkurentnost u smislu ostvarivanja visoke dodate vrednosti. Dimitrijević i saradnici (2023) ukazuju da postojeće izvozne prednosti određenih proizvoda ne mogu dugoročno biti održane politikom niskih cena i nedovoljno razvijenom kvalitetom, dok je struktura izvoza i dalje opterećena relativno niskim stepenom prerade.

Razlike u karakteru konkurentnosti između pojedinih grupa proizvoda potvrđuju i noviji rezultati koji konkurentnost agroprivrede Republike Srbije posmatraju kroz jedinične vrednosti izvoza i uvoza. Marković i Simonović (2025) pokazuju da među sektorima postoje značajne razlike u karakteru konkurentnosti: voće i povrće predstavljaju posebno značajnu izvoznju grupu i spadaju među retke grupe proizvoda u agroprehranbenom sektoru koji

ostvaruju konkurentnost zasnovanu na kvalitetu, a ne isključivo kroz cenu. Istovremeno, i ovi autori ukazuju na značajan potencijal za povećanje stepena prerade upravo kod sektora koji već imaju snažnu izvoznu poziciju (Marković i Simonović, 2025).

Iz navedenog sledi da međunarodna konkurentnost agroprivrede Republike Srbije nije homogena. Ne mogu se svi proizvodi niti svi delovi agroprehrambenog lanca svrstati u isti konkurentski obrazac. Kod pojedinih proizvoda Republika Srbija ostvaruje konkurentnost pre svega cenom i raspoloživošću sirovinske baze, dok se kod drugih grupa proizvoda takođe pojavljuju elementi necenovne konkurentnosti, ali njihov intenzitet i karakter značajno variraju između sektora. To znači da buduća politika konkurentnosti ne bi trebalo da bude usmerena samo na opšte povećanje proizvodnje, već na prepoznavanje onih proizvodnih grana u kojima Republika Srbija već poseduje potencijal za prelazak sa cenovne na kvalitativnu i tehnološku konkurentnost.

To je posebno važno zbog strukture međunarodne tražnje. Na razvijenim tržištima, uključujući tržište Evropske unije, konkurencija se sve manje zasniva samo na količini i ceni, a sve više na standardima, kvalitetu, sledljivosti, pouzdanosti isporuke, bezbednosti proizvoda, poreklu i sposobnosti dobavljača da odgovore na specifične zahteve kupaca. S druge strane, na strani proizvođača, kvalitet proizvoda postaje ključni faktor domaće i međunarodne konkurentnosti. Danas, u uslovima dostupnih informacija, razvijenog finansijskog tržišta, široko rasprostranjenog transfera tehnologije, mobilnosti radne snage i sve sofisticiranijih zahteva kupaca, nematerijalne komponente izvora konkurentne prednosti postaju sve važnije. U globalizovanom konkurentskom okruženju kvalitet je suštinski element poslovne strategije, odnosno strategije diferencijacije proizvoda (Glavaš–Trbić i Maksimović, 2013).

Tržište Evropske unije predstavlja najznačajnije inostrano tržište za agroprehrambeni sektor Republike Srbije, kako zbog njegove veličine i kupovne moći, tako i zbog geografske blizine i visokog stepena liberalizacije trgovinskih odnosa. Prema navodima Evropske komisije, trgovinski odnosi Republike Srbije i Evropske unije u oblasti agroprehrambenih proizvoda karakterišu se visokim stepenom liberalizacije, dok Republika Srbija prema Evropskoj uniji ostvaruje suficit u agroprehrambenoj trgovini, posebno kod voća, povrća, žitarica i šećera. Istovremeno, obim i struktura trgovine ukazuju da sama mogućnost pristupa tržištu nije dovoljna. Evropska unija predstavlja izrazito konkurentno tržište, na kojem proizvođači Republike Srbije ne konkurišu samo proizvođačima iz država članica već i dobavljačima iz čitavog sveta. Evropska unija je tokom 2025. godine ostvarila izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda od oko 238,4 milijarde evra i ostala najveći svetski izvoznik poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (European Commission, 2026), što pokazuje veličinu i intenzitet konkurencije sa kojom se agroprivreda Republike Srbije suočava na svom najvažnijem inostranom tržištu.

Zbog toga je za Republiku Srbiju od posebnog značaja da postojeći pristup tržištu Evropske unije iskoristi za povećanje kvaliteta i složenosti izvozne ponude. Činjenica da Republika Srbija već ima relativno povoljan položaj u izvozu određenih grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda predstavlja početnu prednost, ali ne i završni cilj. Pravi pomak u međunarodnoj konkurentnosti nastaje onda kada se povećava jedinična vrednost izvoza, stepen prerade i sposobnost domaćih proizvođača da zauzmu stabilniju poziciju u međunarodnim lancima vrednosti.

Zbog toga je produktivnost neraskidivo povezana sa tehnološkim nivoom agroprivrede. Tehnologija više nije samo sredstvo za povećanje prinosa, već jedan od ključnih mehanizama promene strukture konkurentskih prednosti. Primena savremenih mašina, sistema za navodnjavanje i fertirigaciju, kvalitetnijeg genetskog materijala, savremenih

metoda zaštite i ishrane biljaka i životinja, kao i tehnika precizne poljoprivrede omogućava racionalnije korišćenje inputa i smanjenje proizvodnih rizika. Međutim, savremena tehnologija sama po sebi ne obezbeđuje konkurentnost. Njena vrednost zavisi od sposobnosti proizvođača da je pravilno izaberu, prilagode sopstvenim uslovima i integrišu u postojeći sistem proizvodnje.

Savremeni razvoj agroprivrede Republike Srbije sve više je povezan i sa procesima tehnološke transformacije i modernizacije proizvodnje. U prethodnim periodima unapređenje poljoprivredne proizvodnje uglavnom je bilo povezano sa povećanjem obima korišćenja zemljišta, radne snage i osnovne mehanizacije, dok savremeni trendovi podrazumevaju intenzivnije korišćenje znanja, informacionih tehnologija i preciznih metoda upravljanja proizvodnim procesima. Postojao je problem spore primene novih tehnologija u srpskom agrobiznisu (Pejanović et al., 2017). Značaj tehnoloških inovacija dodatno raste sa razvojem digitalne poljoprivrede. Digitalizacija poljoprivrede postaje jedan od važnih pravaca razvoja savremenih agroprivrednih sistema, jer omogućava efikasnije korišćenje resursa, smanjenje troškova proizvodnje i bolje upravljanje rizicima (Kovács et al., 2024). Digitalizacija omogućava prikupljanje i obradu podataka o zemljištu, usevima, vremenskim uslovima, korišćenju inputa i rezultatima proizvodnje, čime se odluke sve više zasnivaju na informacijama, a manje na procenama. Precizna poljoprivreda, senzorske tehnologije, daljinska detekcija, automatizacija, sistemi za upravljanje farmom, digitalne platforme i veštačka inteligencija postepeno menjaju način na koji se donose proizvodne i poslovne odluke. OECD ističe da digitalne tehnologije i inovacije imaju potencijal da istovremeno povećaju produktivnost, efikasnost korišćenja resursa i pristup novim tržištima, ali i da njihova primena zavisi od dostupnosti infrastrukture, znanja i odgovarajućih institucija (OECD, 2024).

U kontekstu agroprivrede Republike Srbije, digitalna transformacija tako postaje deo tržišne, a ne samo proizvodne konkurentnosti (Mihailović et al., 2024). Ovakav značaj digitalizacije potvrđuju i Slot i saradnici (2025), koji ukazuju da digitalne tehnologije mogu podstaći inovacije poslovnih modela i doprineti održivosti agoprehrambenih lanaca vrednosti (Slot et al., 2025). Istovremeno, MacPherson i saradnici (2022) ukazuju da efekti digitalizacije zavise i od šireg institucionalnog, društvenog i regulatornog okvira, što znači da samo uvođenje digitalnih tehnologija nije dovoljno da automatski proizvede održive efekte (MacPherson et al., 2022).

U Republici Srbiji primena digitalnih tehnologija u poljoprivredi još uvek se nalazi u fazi razvoja, pri čemu postoje značajne razlike među različitim kategorijama proizvođača. Veća poljoprivredna preduzeća i komercijalna gazdinstva sve češće koriste savremenu mehanizaciju sa mogućnošću satelitskog navođenja, sisteme za praćenje prinosa, automatizaciju određenih proizvodnih procesa i softverska rešenja za upravljanje proizvodnjom. Nasuprot tome, veliki broj manjih porodičnih gazdinstava i dalje posluje na tradicionalan način, uz ograničenu mogućnost ulaganja u nove tehnologije (Gorton et al., 2008). Dok veći i ekonomski snažniji proizvođači lakše mogu da investiraju u savremena tehnološka rešenja, manja gazdinstva se suočavaju sa problemima troškova, nedovoljnog znanja i ograničenog pristupa infrastrukturi. Zbog toga digitalizacija može istovremeno predstavljati izvor konkurentne prednosti za najnaprednije proizvođače i novi oblik jaza između različitih grupa gazdinstava. Istraživanja sprovedena u Republici Srbiji potvrđuju da postoje značajne mogućnosti za povećanje ulaganja u digitalizaciju, ali da troškovi, nivo digitalne osposobljenosti i dostupnost odgovarajuće infrastrukture predstavljaju neke od ograničavajućih faktora (Kljajić et al., 2024). Politika konkurentnosti Republike Srbije ne treba da podrazumeva samo podsticanje kupovine digitalne opreme, već i razvoj znanja i uslova koji omogućavaju njeno stvarno korišćenje. U tom smislu, tehnološka modernizacija

agroprivrede nije ravnomerno raspoređena, već se najbrže razvija u onim segmentima proizvodnje koji su već snažnije uključeni u tržišne lance i izvoznu orijentaciju. Primena savremenih tehnologija zato predstavlja ne samo pitanje povećanja efikasnosti proizvodnje, već i jedan od preduslova za unapređenje konkurentne pozicije domaćih proizvođača na zahtevnijim međunarodnim tržištima.

Ovo je u skladu sa novijim nalazima OECD-a, prema kojima je Republika Srbija u prethodnom periodu ostvarila napredak u oblasti istraživanja, inovacija, transfera tehnologije i digitalizacije u poljoprivredi i, prema oceni te organizacije, pozicionirala se među vodećim zemljama regiona u ovom segmentu. Međutim, istovremeno ostaje potreba za daljim razvojem informacionih sistema i boljim povezivanjem podataka, institucija i korisnika. Uvođenje platforme e-Agrar 2023. godine predstavljalo je značajan korak u tom pravcu, ali OECD ukazuje i na potrebu daljeg razvoja sistema za identifikaciju poljoprivrednih parcela i upravljanje podacima (OECD, 2024).

Time se dolazi do jednog od ključnih faktora konkurentnosti koji je često manje vidljiv od fizičkog kapitala – ljudskog kapitala. Savremena agroprivreda zahteva proizvođača koji nije samo izvršilac proizvodnog procesa već i upravljač, investitor, pregovarač i tržišni akter. Obrazovanje, stručno znanje, iskustvo, sposobnost korišćenja novih tehnologija, finansijska pismenost i sposobnost donošenja poslovnih odluka postaju sastavni deo proizvodnog potencijala. U tom smislu, ljudski kapital utiče na konkurentnost neposredno, kroz kvalitet upravljanja proizvodnjom, ali i posredno, kroz spremnost proizvođača da prihvati inovacije, ulaže i prilagođava se promenama (Tomaš Simin et al., 2024).

Ovo je posebno važno u uslovima već pomenutih ubrzanih tehnoloških promena. Nova tehnologija ne može biti konkurentna prednost ako ne postoji znanje potrebno za njeno korišćenje. To potvrđuju i istraživanja Đurić i saradnici (2019), koja ukazuju da mladi koji žele da se bave poljoprivredom napuštaju tradicionalni način proizvodnje, a u nastojanju da modernizuju proizvodnju imaju potrebu za informacijama, obrazovanjem, stručnim usavršavanjem i institucionalnom podrškom (Đurić et al., 2019). Isto tako, raspoloživost finansijskih sredstava ne mora dovesti do povećanja konkurentnosti ukoliko investicione odluke nisu zasnovane na odgovarajućim ekonomskim procenama. U domaćoj literaturi se ljudski resursi upravo prepoznaju kao jedan od osnovnih pokretača konkurentnosti poljoprivrede, pri čemu se njihov značaj povećava usled demografskih promena, ograničenosti resursa i potrebe za proizvodnjom zasnovanom na savremenim tehnologijama (Dimovski et al., 2022; Tomaš Simin et al., 2024).

Problem ljudskog kapitala u Republici Srbiji treba posmatrati šire od pitanja formalnog nivoa obrazovanja. U tom kontekstu, nepovoljna starosna struktura poljoprivrednika predstavlja dodatno ograničenje dugoročnog razvoja poljoprivrede i ruralnih područja, zbog čega podrška mladim poljoprivrednicima predstavlja važan element agrarne politike (Đurić et al., 2019). Za konkurentnost agroprivrede Republike Srbije od značaja su i dostupnost savetodavnih usluga, prenos znanja, stručna podrška, mogućnosti neformalnog obrazovanja i povezanost proizvođača sa istraživačkim i obrazovnim institucijama. Drugim rečima, individualno znanje proizvođača mora biti podržano funkcionalnim sistemom prenosa znanja. Savremeni sistemi poljoprivrednog znanja i inovacija sve više se zasnivaju na povezivanju proizvođača, savetodavnih službi, istraživačkih institucija, univerziteta, privatnog sektora i javnih institucija (Tomaš Simin et al., 2024). Ovakvo shvatanje odgovara i pristupu Zajedničke agrarne politike Evropske unije, u okviru kojeg se transfer znanja u oblasti poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja izdvaja kao jedan od prioriteta politike ruralnog razvoja (Đurić i sar., 2020). OECD upravo takav sistem vidi kao jednu od osnovnih pretpostavki održivog rasta produktivnosti (OECD, 2025).

Sa ljudskim kapitalom povezana je i sposobnost upravljanja gazdinstvom, odnosno kvalitet menadžmenta. U uslovima rastuće neizvesnosti, upravljanje rizikom postaje jednako značajno kao i upravljanje proizvodnjom. Poljoprivredni proizvođač istovremeno donosi odluke o izboru proizvodnje, nabavci inputa, korišćenju zemljišta, investicijama, finansiranju, prodaji i zaštiti od proizvodnih i tržišnih rizika. Zbog toga konkurentnost sve više zavisi od kvaliteta poslovnog odlučivanja. Razlika između uspešnog i manje uspešnog proizvođača ne mora biti samo u kvalitetu zemljišta ili raspoloživoj mehanizaciji, već i u sposobnosti da se raspoloživi resursi kombinuju u skladu sa tržišnim signalima.

Poseban značaj u kontekstu konkurentnosti ima veličina i organizacija gazdinstva, kao i usitnjenost zemljišnog poseda. Đurić i saradnici (2019) ukazuju da je pitanje generacijske obnove posebno povezano sa strukturnim karakteristikama poljoprivrede, pri čemu se zemlje u kojima dominiraju mala gazdinstva suočavaju sa izraženijim problemima obnove poljoprivrednog stanovništva. Povoljna posedovna struktura jedan je od preduslova razvoja agrarnog sektora, posmatrano, između ostalog, kroz prizmu njegove konkurentnosti (Đurić et al., 2016). Strukturna fragmentisanost može ograničavati ekonomiju obima, pristup savremenoj mehanizaciji, mogućnosti investiranja, standardizaciju proizvodnje, pregovaračku poziciju i pristup tržištu, što je upravo jedan od velikih ograničavajućih faktora konkurentnosti poljoprivrede Republike Srbije. Ipak, veličina sama po sebi ne predstavlja dovoljan pokazatelj konkurentnosti. Veliko gazdinstvo može biti manje efikasno od manjeg proizvođača ukoliko ima neadekvatnu strukturu proizvodnje, visok nivo zaduženosti ili loše upravljanje. S druge strane, mala gazdinstva mogu ostvariti konkurentsku prednost kroz specijalizaciju, diferencijaciju proizvoda, direktnu prodaju i fleksibilnije prilagođavanje tržištu. Ovakav pristup je povezan i sa mogućnošću diversifikacije ekonomskih aktivnosti ruralnih domaćinstava, koja može doprineti stabilizaciji prihoda i održivosti ruralnih područja (Đurić et al., 2021).

Prema podacima Popisa poljoprivrede 2023. godine, u Republici Srbiji postoji više od 508 hiljada poljoprivrednih gazdinstava, prosečna veličina korišćenog poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu u Republici Srbiji iznosi oko 6,4 hektara, dok porodična poljoprivredna gazdinstva čine 99,6% ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava. Za poređenje, prosečna veličina poljoprivrednog gazdinstva u Evropskoj uniji iznosi oko 17,4 hektara (Eurostat, 2022). Kao što je istaknuto, takva struktura istovremeno predstavlja ograničenje i potencijal. Ograničenje se ogleda u otežanom ostvarivanju ekonomije obima i pristupu kapitalno-intenzivnim tehnologijama, dok potencijal postoji u mogućnosti razvoja specijalizovanih, tržišno orijentisanih i fleksibilnih proizvodnih sistema. OECD ovu izraženu fragmentisanost navodi kao faktor koji ograničava mogućnosti povećanja produktivnosti, iako istovremeno ukazuje na razvoj dualne strukture u kojoj pored velikog broja malih porodičnih gazdinstava postoji i sve veći broj velikih, modernih i tržišno orijentisanih gazdinstava sa višom produktivnošću (OECD, 2024). Zato politika unapređenja konkurentnosti ne može biti zasnovana samo na povećanju prosečne veličine gazdinstva, već mora omogućiti različite modele povezivanja i saradnje.

Ovaj podatak je od posebnog značaja za međunarodnu konkurentnost agroprivrede Republike Srbije. Mala prosečna veličina gazdinstva može povećavati troškove po jedinici proizvoda,³⁶ ograničavati ostvarivanje ekonomije obima i smanjivati pregovaračku moć

³⁶ O značaju troškovne efikasnosti za konkurentsku poziciju agroprivrednih subjekata ukazuje i istraživanje Milića i saradnika (2020), sprovedeno na mlekarama malog kapaciteta u Srbiji. Autori ukazuju da je za male mlekare, koje se suočavaju sa konkurencijom većih proizvođača, istovremeno očuvanje kvaliteta proizvoda i konkurentnosti cene uslovljeno kontinuiranim praćenjem i minimizovanjem troškova proizvodnje (Milić et al., 2020). Pored toga, autori u svom istraživanju ističu da proizvođači mlečnih proizvoda treba da rade na poboljšanju kvaliteta, snižavanju cena, proširenju asortimana proizvoda i intenziviranju marketinških aktivnosti,

proizvođača pri nabavci inputa i plasmanu proizvoda. Istovremeno, ona može otežavati kontinuitet i standardizaciju isporuka, što je posebno važno za velike međunarodne kupce. S druge strane, postojanje velikih i modernih gazdinstava pokazuje da problem nije samo u veličini, već u načinu organizovanja proizvodnje. Dualna struktura poljoprivrede Republike Srbije zato zahteva diferenciran pristup: konkurentnost velikih proizvođača može se unapređivati kroz tehnološku modernizaciju i povećanje produktivnosti, dok se kod malih gazdinstava značajan deo problema može ublažiti njihovim povezivanjem, specijalizacijom i integracijom u lance vrednosti.

Upravo organizaciona povezanost proizvođača postaje važan izvor konkurentnosti (Pejanović, Glavaš–Trbić, 2014). Fragmentisana proizvodnja otežava nastup prema velikim kupcima, otežava standardizaciju proizvoda i povećava transakcione troškove. Autori ukazuju na značaj savremenog poslovnog povezivanja subjekata u agroprivredi kroz udruženja, zadruge i klastere, kao i na značaj standardizacije, ulaganja u nove tehnologije i znanje za ostvarivanje konkurentnosti zasnovane na kvalitetu (Pejanović, Glavaš–Trbić, 2014). Poslovno povezivanje proizvođača moglo bi imati značajan pozitivan efekat (Pejanović et al., 2013). Povezivanje proizvođača kroz klastere, zadruge, proizvođačke organizacije, ugovornu proizvodnju i druge oblike saradnje može povećati njihovu pregovaračku moć i omogućiti pristup tehnologijama, finansiranju, informacijama i tržištima koji pojedinačnom proizvođaču često nisu dostupni. Poljoprivreda naše zemlje je u mnogim oblastima nekonkurentna, što se može prevazići stvaranjem novih organizacionih formi i sistema udruživanja, kao što je upravo udruživanje putem klastera, a pored toga i preko mera države u pravcu povećanja konkurentnosti poljoprivredne proizvodnje i privrede u celini (Glavaš–Trbić i sar., 2010). Nalazi Pejanovića i saradnika (2017) dodatno ukazuju da je dugoročni razvoj klastera i okruženja u kojem posluju moguć samo uz stalnu saradnju lokalne i državne uprave, obrazovnih i istraživačkih institucija i privrednih subjekata. Time se deo ograničenja koji proizlazi iz male veličine gazdinstva može ublažiti organizacionim oblicima koji stvaraju ekonomiju obima. Sličan pristup prisutan je i u okviru Zajedničke agrarne politike Evropske unije, u kojoj se među prioritetima ruralnog razvoja navode podsticanje transfera znanja, unapređenje konkurentnosti poljoprivrednih gazdinstava, kao i promovisanje udruživanja i organizovanja svih učesnika u prehrambenom lancu i primena sistema za upravljanje rizikom u poljoprivredi (Đurić i sar., 2020).

Ovo je posebno važno za međunarodnu konkurentnost proizvoda kod kojih kontinuitet i ujednačenost kvaliteta predstavljaju osnovni uslov ulaska na tržište. Veliki međunarodni kupci ne traže samo pojedinačni kvalitetan proizvod, već dovoljnu količinu, standardizovan kvalitet i pouzdan rok isporuke. Individualno malo gazdinstvo često teško može samo da ispuni sve ove zahteve. Organizovanje proizvođača zato ne predstavlja samo instrument ekonomske efikasnosti već i mehanizam kojim se mali proizvođači uključuju u međunarodne lance vrednosti.

Međutim, rezultati istraživanja ukazuju da su saradnja preduzeća sa univerzitetima i naučno-istraživačkim institucijama, kao i umrežavanje preduzeća, slabije razvijeni u odnosu na neke druge faktore konkurentnosti. To predstavlja značajno ograničenje, jer se potencijal koji proizlazi iz prirodnih resursa i proizvodne baze ne može u potpunosti pretvoriti u konkurentsku prednost ukoliko nema dovoljno efikasnog prenosa znanja i tehnologije između istraživačkog i poslovnog sektora.

što će im pomoći da zadrže postojeće i privuku nove kupce, budu konkurentni i ostvare profit (Milić et al., 2020).

Na konkurentnost agroprivrede značajno utiče i dostupnost kapitala. Savremena poljoprivreda zahteva kontinuirane investicije, ne samo u mehanizaciju i objekte, već i u navodnjavanje, skladišne kapacitete, energetska efikasnost, digitalna rešenja, preradu i marketing. Kao što je ranije istaknuto, Republika Srbija se suočava sa problemima zastarele poljoprivredne mehanizacije i nedovoljno razvijenih i korišćenih sistema za navodnjavanje, koji direktno negativno utiču i na proizvodne rezultate i na konkurentnost ovog sektora u Republici Srbiji. Problem ne leži samo u visini raspoloživih finansijskih sredstava već i u njihovoj dostupnosti odgovarajućim kategorijama proizvođača. Mala gazdinstva i proizvođači u Republici Srbiji, sa ograničenom imovinom, često imaju slabiji pristup kreditima, dok neizvesnost prihoda dodatno povećava rizik ulaganja.

Finansijska ograničenja zato mogu delovati kao faktor koji usporava sve ostale izvore konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije. Bez adekvatnog pristupa kapitalu teško je dovoljno brzo obnoviti mehanizaciju, uvesti nove tehnologije ili povećati kapacitete skladištenja i prerade. S druge strane, neefikasno usmerena ulaganja mogu povećati zaduženost bez odgovarajućeg povećanja produktivnosti. Zbog toga konkurentnost agroprivrede Republike Srbije zavisi i od kvaliteta investicija, odnosno od sposobnosti da se kapital usmeri prema onim ulaganjima koja povećavaju produktivnost, smanjuju troškove ili omogućavaju ulazak na tržišta sa većom dodatnom vrednošću.

U tom pogledu, evropska pretpristupna podrška ima značajnu ulogu. U okviru IPARD III programa Republici Srbiji je za period 2021–2027. namenjeno 288 miliona evra doprinosa Evropske unije, uz nacionalno sufinansiranje i doprinos korisnika. Program obuhvata, između ostalog, podršku investicijama u fizičku imovinu poljoprivrednih gazdinstava, preradu i marketing poljoprivrednih proizvoda, agroekološko-klimatske mere, ruralnu javnu infrastrukturu i diversifikaciju poljoprivrednih gazdinstava i razvoj poslovanja (European Commission, 2022; Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, 2022). Međutim, OECD ukazuje da su kašnjenja u realizaciji plaćanja ograničila efikasno korišćenje raspoloživih sredstava, što pokazuje da konkurentnost ne zavisi samo od postojanja finansijskih fondova već i od sposobnosti institucija da ih efikasno stave na raspolaganje korisnicima (OECD, 2024; European Commission, 2023).

Infrastruktura predstavlja faktor koji povezuje proizvodnju sa tržištem. Putna mreža, skladišni kapaciteti, hladni lanci, sistemi za navodnjavanje, energetska i digitalna infrastruktura utiču na troškove proizvodnje i plasmana, gubitke i mogućnost pravovremenog izlaska na tržište. Njihov značaj posebno dolazi do izražaja kod proizvoda koji su kvarljivi ili zahtevaju specifične uslove transporta i skladištenja. OECD naglašava da javne investicije u infrastrukturu mogu unaprediti pristup inputima, tržištima i uslugama, istovremeno smanjujući gubitke i omogućavajući investicije na nivou gazdinstva koje bez takve infrastrukture ne bi bile ekonomski opravdane (OECD, 2024).

Za Republiku Srbiju je posebno značajna infrastruktura koja omogućava stabilizaciju poljoprivredne proizvodnje. Navodnjavanje i odvodnjavanje predstavljaju ne samo tehnička pitanja već i faktore konkurentnosti poljoprivrede Republike Srbije, jer smanjuju zavisnost prinosa od vremenskih uslova. Značaj ovog faktora potvrđuju i novija istraživanja na konkretnim proizvodnim područjima Republike Srbije. Istraživanje sprovedeno u Sremu pokazalo je da je primena navodnjavanja značajno povećala prinos kukuruza u odnosu na proizvodnju bez navodnjavanja, pri čemu se efekat razlikovao u zavisnosti od režima navodnjavanja (Tolimir et al., 2024). Ovaj nalaz je posebno relevantan za konkurentnost ovog sektora Republike Srbije, jer pokazuje da ulaganje u infrastrukturu ne predstavlja samo zaštitu od klimatskog rizika već može direktno povećati produktivnost. U tom smislu, razvoj sistema za navodnjavanje predstavlja jedan od konkretnih načina da se agroekološke prednosti Republike Srbije pretvore u stabilniju konkurentsku prednost. U uslovima izraženijih

klimatskih oscilacija, sposobnost kontrolisanja proizvodnog okruženja postaje sve značajnija. Prema oceni OECD-a, Srbija je ostvarila napredak u razvoju ruralne i irigacione infrastrukture, ali je taj napredak i dalje neujednačen, uz potrebu za daljim razvojem sistema navodnjavanja i odvodnjavanja (OECD, 2024). Zbog toga se infrastrukturna ulaganja ne mogu posmatrati odvojeno od produktivnosti i međunarodne konkurentnosti: proizvođač koji nije u stanju da obezbedi stabilan obim i kvalitet proizvodnje teško može dugoročno biti pouzdan dobavljač međunarodnom tržištu.

Tržišna orijentacija predstavlja još jedan ključni faktor konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije. Proizvodnja koja nije povezana sa jasnim razumevanjem potreba domaćeg i inostranog tržišta teško može dugoročno biti konkurentna. Promene u strukturi tražnje, zahtevima kupaca, standardima kvaliteta, načinima distribucije i preferencijama potrošača neposredno utiču na proizvodne odluke. Zbog toga konkurentnost počinje mnogo pre same prodaje proizvoda – izbor proizvodnje mora biti zasnovan na proceni očekivane tražnje na domaćem i/ili inostranom tržištu, konkurencije, troškova i mogućnosti ostvarivanja odgovarajuće marže.

Kvalitet proizvoda predstavlja važnu sponu između proizvodne i tržišne konkurentnosti. Kvalitet se ne može više posmatrati samo kao fizičko svojstvo proizvoda, već kao skup karakteristika koje određuju njegovu tržišnu vrednost, uključujući ujednačenost, bezbednost, sledljivost, standardizaciju, pouzdanost isporuke i ispunjavanje zahteva konkretnog tržišta. Što su tržišta razvijenija, to se konkurencija manje odvija isključivo na osnovu cene. Proizvođači koji mogu da garantuju stabilan kvalitet i kontinuitet isporuke imaju mogućnost da se izdvoje od konkurencije zasnovane na niskim troškovima.

U tom pogledu, međunarodna literatura ukazuje da samo prisustvo proizvoda na izvoznom tržištu nije dovoljno za ostvarivanje više konkurentske pozicije, već da značajnu ulogu imaju kvalitet i stepen prerade proizvoda. U slučaju Republike Srbije, ovaj zaključak je posebno relevantan jer se značajan deo izvozne konkurentnosti i dalje ostvaruje kroz sirovine i proizvode sa nižim stepenom prerade (Mizik, 2021).

Sa kvalitetom je neposredno povezana mogućnost diferencijacije. Za agroprivredu Republike Srbije posebno je značajna mogućnost prelaska sa modela konkurentnosti zasnovanog na izvozu sirovina i poluproizvoda ka modelu u kojem veći deo vrednosti nastaje kroz preradu, brendiranje, pakovanje i tržišno pozicioniranje. Time se povećava ne samo cena proizvoda, već i otpornost proizvođača na promene cena osnovnih poljoprivrednih berzanskih proizvoda. Drugim rečima, diferencijacija omogućava da konkurentska prednost bude zasnovana na vrednosti koju kupac prepoznaje, a ne samo na troškovnoj prednosti proizvođača.

Upravo je povećanje dodate vrednosti jedan od pravaca koji se sve jasnije izdvajaju u savremenim analizama konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije. Dimitrijević i saradnici (2025) pokazuju da se povoljna konkurentska pozicija Republike Srbije u regionalnom okviru u značajnoj meri zasniva na cenovnim i proizvodnim karakteristikama, dok je za njeno dugoročno unapređenje potrebno povećati dodatnu vrednost poljoprivrednih proizvoda.

Najnovija istraživanja potvrđuju da se konkurentska pozicija pojedinih grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda iz Republike Srbije na međunarodnom tržištu može oceniti kao povoljna, ali i da su konkurentske prednosti izuzetno različite između proizvoda. Tako Matkovski i saradnici (2025) navode da je konkurentska pozicija uljarica iz Srbije na međunarodnom tržištu zadovoljavajuća, pri čemu se naročito izdvajaju suncokret i proizvodi od suncokreta. Koliki značaj ovakve specifične konkurentske prednosti mogu imati za međunarodnu poziciju agroprivrede Republike Srbije pokazuje i činjenica da uljarice čine oko

10% njenog agroprehranbenog izvoza, pri čemu su najizraženije komparativne prednosti utvrđene kod suncokreta, odnosno suncokretovog ulja i semena (Matkovski et al., 2025).

Na značaj ovog pitanja ukazuje i analiza bruto dodate vrednosti poljoprivredne proizvodnje u Republici Srbiji. Novaković i saradnici (2024) u svojim istraživanjima pokazuju da biljna proizvodnja, a posebno proizvodnja žitarica, ima najveći uticaj na stvaranje bruto dodate vrednosti poljoprivrede Srbije. Istovremeno, autori ukazuju na prostor za poboljšanje ekonomskih rezultata kroz intenziviranje proizvodnje i optimizaciju pojedinih proizvodnih grana, što potvrđuje da struktura proizvodnje i način korišćenja resursa imaju direktne implikacije na ekonomsku vrednost koju sektor ostvaruje (Novaković et al., 2024).

S druge strane, sposobnost agroprivrede da ostvaruje konkurentsku prednost sve više zavisi od razvijenosti povezanih i podržavajućih delatnosti. Poljoprivreda nije izolovana delatnost. Njena konkurentnost zavisi od kvaliteta domaće industrije inputa, prerađivačkih kapaciteta, trgovine, logistike, finansijskih usluga, osiguranja, savetodavnih i informacionih usluga. Ukoliko se primarna proizvodnja razvija brže od kapaciteta za preradu i plasman, deo potencijalne dodate vrednosti ostvaruje se izvan domaćeg sektora. Nasuprot tome, razvijena agroindustrijska baza omogućava da se efekti konkurentne primarne proizvodnje multiplikuju kroz više faza lanca vrednosti.

Zbog toga konkurentnost treba posmatrati na nivou čitavog agroprivrednog sistema, a ne samo na nivou poljoprivrednog gazdinstva. Konkurentno gazdinstvo koje nema odgovarajući kanal plasmana može imati ograničene mogućnosti razvoja. Isto tako, savremena prerađivačka industrija ne može dugoročno biti konkurentna ukoliko nema stabilnu domaću sirovinsku bazu. Povezanost primarne proizvodnje i prerade zato predstavlja važan uslov za povećanje ukupne konkurentnosti.

Upravo u ovoj tački dolazi do izražaja značaj lanca vrednosti. Za Srbiju nije dovoljno da poveća izvoz poljoprivrednih proizvoda ukoliko se povećanje izvozne vrednosti prvenstveno ostvaruje kroz veće količine sirovina. Mnogo značajniji razvojni efekat nastaje kada domaća proizvodnja postane osnova za domaću preradu, pakovanje, brendiranje, logistiku i distribuciju. Time se povećava broj faza lanca vrednosti koje se odvijaju u zemlji i povećava mogućnost da prihod od izvoza ostane u domaćoj agroprivredi.

Prethodna analiza pokazala je da Republika Srbija ostvaruje izražene komparativne prednosti i kod određenih prerađenih proizvoda, dok se kod pojedinih proizvoda višeg stepena prerade beleže i povoljna kretanja RCA. To ukazuje da potencijal konkurentnosti Republike Srbije nije ograničen na izvoz primarnih poljoprivrednih proizvoda. Naprotiv, jedan od najvažnijih pravaca budućeg razvoja predstavlja veće povezivanje primarne proizvodnje sa preradom i razvoj proizvoda koji na međunarodnom tržištu mogu ostvariti veću dodatnu vrednost.

Institucionalno i makroekonomsko okruženje predstavlja faktor koji utiče na gotovo sve prethodno navedene elemente. Rezultati istraživanja pokazuju značaj trgovinske politike, administrativnih regulativa i propisa, uslova i iznosa državnih podsticaja, makroekonomske situacije i stručnosti javnog sektora. Institucionalno okruženje utiče na konkurentnost ne samo neposredno, kroz subvencije i druge mere podrške, već i posredno, preko predvidivosti poslovanja, troškova administriranja, pristupa finansiranju i sigurnosti investicija. Đurić i saradnici (2019) ukazuju da odsustvo jasne strategije i prioriteta u oblasti agrarne politike značajno ograničava konkurenciju u poljoprivrednom sektoru, dugoročni održivi razvoj i blagostanje ruralnog stanovništva. Stabilnost agrarne politike, predvidivost mera podrške, kvalitet regulative, efikasnost administracije, dostupnost informacija i funkcionisanje sistema savetodavnih i kontrolnih institucija utiču na investicione odluke i spremnost proizvođača da preuzmu rizik. Empirijska analiza podrške poljoprivredi Republike Srbije ukazuje i na

problem nepredvidivog i nestabilnog budžetskog okvira agrarne politike, uz česte promene u raspodeli sredstava između različitih namena (Đurić et al., 2019). Konkurentnost agroprivrede Republike Srbije ne može se dugoročno unaprediti ukoliko se poslovno okruženje često menja na način koji otežava planiranje proizvodnje i investicija.

Posebno je važna usklađenost domaćeg institucionalnog okvira sa pravilima i standardima međunarodnog tržišta. Kako se agroprivreda Republike Srbije sve više integriše u evropske i druge međunarodne lance vrednosti, standardi kvaliteta, bezbednosti, zaštite životne sredine i sertifikacije postaju sastavni deo tržišne konkurentnosti. Oni mogu predstavljati trošak za proizvođače, posebno za mala gazdinstva, ali istovremeno predstavljaju i mehanizam pristupa zahtevnijim tržištima. U tom procesu posebno je značajno praćenje promena Zajedničke agrarne politike Evropske unije, imajući u vidu da Republika Srbija, kao zemlja kandidat, mora postepeno da usklađuje sopstveni agrarnopolitički okvir sa evropskim pravilima i ciljevima (Đurić i sar., 2020). Usklađivanje sa standardima treba posmatrati ne samo kao regulatornu obavezu Republike Srbije, već i kao potencijalni izvor konkurentne prednosti kako agroprivrede tako i drugih segmenata privrede Republike Srbije.

U ovom pogledu međunarodna konkurentnost Republike Srbije zavisi i od sposobnosti domaćih proizvođača i prerađivača da odgovore na standarde tržišta Evropske unije. OECD ocenjuje da je Republika Srbija ostvarila napredak u okviru poljoprivredne politike, ali da je usklađenost domaćeg okvira sa ciljevima Zajedničke poljoprivredne politike Evropske unije još uvek samo delimična, dok u oblasti bezbednosti i kvaliteta hrane takođe postoji prostor za dalje usklađivanje (OECD, 2024). Ovo pitanje će postajati sve značajnije kako se Republika Srbija bude približavala članstvu u Evropskoj uniji, jer će istovremeno rasti i mogućnosti pristupa tržištu i intenzitet konkurencije na domaćem tržištu.

Agrarna politika takođe utiče na unapređenje tehnologije i konkurentnosti poljoprivrede na nacionalnom nivou (Đurić et al., 2024). Agrarna politika u tom smislu ima dvostruku ulogu. S jedne strane, ona može ublažiti tržišne i proizvodne rizike i podstaći investicije, tehnološku modernizaciju, transfer znanja i razvoj ruralne infrastrukture, što je u skladu sa prioritetima politike ruralnog razvoja Evropske unije (Đurić i sar., 2020). S druge strane, način na koji su mere podrške dizajnirane može uticati na strukturu proizvodnje i ponašanje proizvođača. OECD upozorava da struktura državne podrške ima značajan uticaj na dugoročnu produktivnost i da se sve veća pažnja mora usmeravati ka ulaganjima u istraživanje, razvoj, znanje, inovacije i infrastrukturu, umesto oslanjanja isključivo na oblike podrške koji ne povećavaju proizvodni potencijal sektora (OECD, 2024; OECD, 2025). U strukturi podrške poljoprivredi Republike Srbije posebno mesto imaju direktna plaćanja, koja su u periodu 2015–2022. predstavljala dominantan oblik subvencija i obuhvatala približno dve trećine agrarnog budžeta (Đurić et al., 2024).

Kako je već istaknuto, za Republiku Srbiju je od posebnog značaja da se politika konkurentnosti ne zasniva samo na povećanju obima finansijske podrške, već na njenom usmeravanju prema faktorima koji povećavaju sposobnost sektora da samostalno ostvaruje rast produktivnosti. Investicije u infrastrukturu, istraživanje i razvoj, savetodavne usluge, digitalizaciju, obrazovanje i povezivanje proizvođača imaju potencijal da stvaraju dugoročnije efekte od mera koje samo kratkoročno povećavaju dohodak proizvođača. U tom smislu, javna politika Republike Srbije treba da deluje kao katalizator privatnih investicija i inovacija.

Posebno je značajno pitanje efikasnosti korišćenja javnih sredstava. Sama činjenica da je sektor podržan ne znači da će njegova konkurentnost biti povećana. Zbog toga su monitoring i evaluacija agrarne politike od posebnog značaja, jer omogućavaju identifikovanje nedostataka postojećih mera i predstavljaju osnovu za njihovo unapređivanje u narednim periodima (Đurić et al., 2023). Efekat podrške zavisi od toga da li ona podstiče

produktivnost, modernizaciju i tržišnu integraciju ili samo kompenzuje postojeću nisku efikasnost, zbog čega je kontinuirano praćenje i evaluacija efekata mera agrarne politike od posebnog značaja (Đurić et al., 2023). U tom smislu, izbor odgovarajućih indikatora predstavlja važnu osnovu za procenu efekata javnih politika, jer, kako navode Tomaš Simin i saradnici (2025), indikatori služe kao veza sa realnošću, svodeći složene informacije na skupove kojima se može upravljati, a koji podržavaju donošenje odluka i usmeravaju delovanje. Rezultati procesa monitoringa i evaluacije pružaju informacije koje su od velike važnosti za oblikovanje odluka u narednim periodima, čime se podstiče povećanje efikasnosti javne politike i njeno usklađivanje sa stvarnim razvojnim potrebama (Đurić et al., 2023). Kako Đurić i saradnici (2019) ističu, takav oblik budžetske podrške odgovara samo proizvođačima, ali ne dovodi do primene evropskih standarda i veće konkurentnosti poljoprivrednog sektora Republike Srbije (Đurić et al., 2019). U dugom roku, cilj agrarne politike ne bi trebalo da bude održavanje postojećeg načina proizvodnje, već stvaranje uslova da proizvođači postanu produktivniji, tehnološki opremljeniji i sposobniji da se samostalno nose sa međunarodnom konkurencijom.

Poseban faktor konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije u narednom periodu biće sposobnost prilagođavanja klimatskim i drugim spoljnim rizicima. Uticaj klimatskih promena posebno dolazi do izražaja kod proizvodnje kukuruza, pšenice i drugih kultura koje imaju značajan udeo u strukturi poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije. Varijacije prinosa između pojedinih godina pokazuju povećanu osetljivost proizvodnje na klimatske faktore, što dodatno naglašava značaj prilagođavanja proizvodnih sistema promenjenim uslovima (Lobell et al., 2011). Promene vremenskih obrazaca, suše, ekstremne temperature, poplave i drugi poremećaji sve direktnije utiču na stabilnost poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije i šire. Prema istraživanjima o uticaju klimatskih promena na poljoprivredne sisteme, zemlje čija je proizvodnja dominantno zasnovana na primarnom sektoru i čiji proizvođači imaju ograničene mogućnosti prilagođavanja posebno su izložene negativnim efektima klimatskih promena (Ortiz-Bobea, 2021). Za Srbiju ovo pitanje ima dodatni značaj zbog strukture poljoprivrednih gazdinstava, gde veliki broj malih proizvođača raspolaže ograničenim finansijskim kapacitetima za ulaganje u adaptivne mere.

Konkurentnost proizvodnog sistema koji ostvaruje visok prinos u povoljnim godinama, ali velike gubitke u nepovoljnim sezonama, ne može se oceniti samo na osnovu prosečnog prinosa. Dugoročno konkurentniji postaje sistem koji je sposoban da održi relativno stabilan rezultat uz različite proizvodne uslove. Otpornost zato postaje sastavni deo konkurentnosti. Ona se ostvaruje kroz diversifikaciju proizvodnje, navodnjavanje, osiguranje, izbor odgovarajućeg sortimenta i tehnologije, korišćenje informacionih sistema, upravljanje zemljištem i vodom, kao i kroz finansijsku stabilnost proizvođača. FAO posebno ističe potrebu za razvojem klimatski pametne poljoprivrede u Republici Srbiji, uključujući preciznu poljoprivredu, efikasnije tehnologije navodnjavanja i zaštitu od prirodnih nepogoda, uz jačanje praktičnog obrazovanja i finansijske i tehničke podrške proizvođačima (FAO, 2023).

Ovaj aspekt ima i direktnu međunarodnu dimenziju. Ako klimatski rizici dovode do velikih godišnjih oscilacija u proizvodnji, domaći izvoznici teže mogu da obezbede kontinuitet isporuke. Stabilnost ponude postaje konkurentna prednost sama po sebi, posebno kod proizvoda koji se plasiraju kroz dugoročne ugovore i međunarodne lance snabdevanja. Zbog toga ulaganja u navodnjavanje, upravljanje vodnim resursima, osiguranje i klimatski otpornu proizvodnju treba posmatrati i kao ulaganja u međunarodnu konkurentnost.

Istovremeno, inovacije ne treba ograničiti na tehničke inovacije u samoj proizvodnji. Konkurentnost mogu unaprediti i organizacione, marketinške i poslovne inovacije. Promena načina prodaje, razvoj direktnih kanala plasmana, digitalni marketing, novi modeli saradnje sa

kupcima, ugovorna proizvodnja, brendiranje i korišćenje podataka za donošenje poslovnih odluka mogu imati jednako važan efekat kao i ulaganja u proizvodnu tehnologiju.

Važna je i sposobnost proizvođača da razume međunarodno tržište i da se pravovremeno prilagođava njegovim promenama. Na međunarodnom tržištu konkurencija nije statična. Promene cena energenata, đubriva, transporta, klimatski poremećaji, promene trgovinske politike, novi standardi i promene potrošačkih preferencija mogu relativno brzo promeniti položaj pojedinih zemalja i proizvoda. Zato konkurentnost zahteva kontinuirano praćenje tržišta i sposobnost brzog prilagođavanja proizvodne strukture.

Zbog toga se može zaključiti da se savremena konkurentnost agroprivrede Republike Srbije pomera od tradicionalnog modela zasnovanog prvenstveno na prirodnim resursima, raspoloživosti radne snage i cenovnoj konkurentnosti ka modelu koji zahteva istovremeno unapređenje produktivnosti, tehnologije, znanja, organizacije, infrastrukture i tržišne pozicije. Prirodni resursi ostaju važna početna osnova konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije, ali njihova vrednost zavisi od sposobnosti da se kroz kapital, znanje i inovacije pretvore u proizvode veće ekonomske vrednosti.

Upravo zbog toga pojedinačni faktori konkurentnosti ne mogu biti posmatrani izolovano. Investicije u tehnologiju imaju veći efekat kada su praćene odgovarajućim znanjem. Znanje ima veći efekat kada postoje dostupne tehnologije i finansijska sredstva. Povećana proizvodnja ne doprinosi dovoljno konkurentnosti ukoliko nema razvijenih kanala plasmana i prerade. Kvalitet proizvoda ne donosi punu ekonomsku korist bez odgovarajućeg marketinga i pristupa tržištu. Naposljetku, javna podrška daje trajnije rezultate kada podstiče upravo takvo međusobno povezivanje faktora. Savremena istraživanja na nivou gazdinstava potvrđuju pozitivan, ali ne nužno linearan odnos između inovativnosti i produktivnosti, pri čemu značaj imaju i znanje proizvođača, način primene inovacija i nivo proizvodnje (Parikoglou et al., 2024).

Ova međuzavisnost je naročito važna u slučaju konkurentnosti poljoprivrede Republike Srbije, jer se najveća ograničenja ne nalaze nužno u jednom faktoru, već u njihovoj kombinaciji. Usitnjena struktura i mala prosečna veličina velikog broja gazdinstava otežavaju pristup kapitalu. Ograničen pristup kapitalu usporava tehnološku modernizaciju. Nedovoljna tehnološka modernizacija ograničava produktivnost. Tehnološki napredak koji proističe iz primene inovativnih rešenja igra ključnu ulogu u povećanju poljoprivredne produktivnosti (Milić et al., 2024). S druge strane, niska produktivnost smanjuje mogućnost konkurisanja na osnovu troškova. Ograničena organizovanost otežava pristup zahtevnijim kupcima. Naposljetku, nizak stepen prerade ograničava mogućnost stvaranja dodate vrednosti. Time se stvaraju međusobno povezana ograničenja konkurentnosti koja nije moguće efikasno otkloniti pojedinačnom merom.

S druge strane, upravo ta međuzavisnost pokazuje gde se nalaze najveće razvojne mogućnosti. Republika Srbija već raspolaže razvijenom sirovinskom bazom, značajnim izvoznim iskustvom i proizvodima koji imaju izražene komparativne prednosti. Kako su Pejanović i saradnici (2013) istakli, suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivrednih proizvoda, koji Srbija beleži od 2004. godine, više je pokazatelj naših potencijalnih mogućnosti nego naše stvarne konkurentnosti (Pejanović et al., 2013).

To znači da osnovni problem Republike Srbije nije odsustvo konkurentskog potencijala, već ograničena sposobnost da postojeći potencijal pretvori u veću produktivnost, veću dodatnu vrednost i stabilnije tržišne pozicije. Deo konkurentskog potencijala već je formiran, ali još uvek nije u dovoljnoj meri nadograđen tehnološkim, organizacionim i tržišnim faktorima. Ključni razvojni izazov zato nije samo povećanje proizvodnje i izvoza, već povećanje vrednosti koja se kroz domaći agroprivredni sistem stvara i zadržava.

Konkurentnost agroprivrede Republike Srbije može se posmatrati kao rezultat sposobnosti sektora da raspoložive proizvodne faktore kontinuirano pretvara u veću produktivnost i veću tržišnu vrednost. To podrazumeva prelazak sa konkurencije zasnovane prvenstveno na troškovima ka konkurenciji koja uključuje kvalitet, inovativnost, pouzdanost, diferencijaciju i sposobnost prilagođavanja. Takav prelazak posebno je važan u kontekstu evropskih integracija Srbije, jer će otvaranje tržišta istovremeno povećavati mogućnosti plasmana i intenzitet konkurencije. Iskustvo zemalja Zapadnog Balkana pokazuje da trgovinska liberalizacija može istovremeno predstavljati priliku i pritisak za agroprivredu, zbog čega je pripremljenost za konkurenciju na jedinstvenom evropskom tržištu od posebnog značaja. Matkovski i saradnici (2022) zaključuju da pristupanje EU dovodi do značajnih promena politike i svakako može da utiče na spoljnotrgovinske tokove, kako pozitivne, ako je zemlja adekvatno pripremljena za visoko konkurentno tržište EU, tako i negativne, ako ova priprema izostaje (Matkovski et al., 2022).

Za buduću konkurentsku poziciju Republike Srbije zato će biti presudno da se postojeće komparativne prednosti ne posmatraju kao konačne konkurentske prednosti. Plodno zemljište, povoljni agroekološki uslovi i tradicija proizvodnje predstavljaju osnovu, ali ne i garanciju uspeha. Njihovo pretvaranje u trajnu konkurentsku prednost zahteva povećanje produktivnosti, modernizaciju proizvodnje, razvoj ljudskog kapitala, bolju dostupnost kapitala, unapređenje infrastrukture, digitalnu transformaciju, jačanje veza između proizvođača i prerađivača i veću tržišnu orijentisanost. Drugim rečima, konkurentska prednost sve više zavisi od sposobnosti čitavog agroprivrednog sistema da funkcioniše kao povezana celina. O značaju povezivanja proizvođača govori i ranije istraživanje Pejanovića i saradnika (2013), u kojem se ukazuje da poslovno umrežavanje proizvođača može doprineti jeftinijoj nabavci inputa, sigurnijem plasmanu, razmeni znanja i iskustava, lakšem pristupu kreditima i sertifikaciji, brendiranju i obrazovanju, čime se može ostvariti i veća konkurentnost proizvođača (Pejanović et al., 2013).

Sumirajući navedeno, može se zaključiti da je takav pristup posebno relevantan za agroprivredu Republike Srbije imajući u vidu da postoje istovremeno izraženi potencijali i ograničenja. OECD ocenjuje da je Republika Srbija ostvarila napredak u oblasti ruralnog razvoja, infrastrukture, istraživanja, inovacija, informacionih sistema, transfera tehnologije, digitalizacije i savetodavnih usluga, ali istovremeno ukazuje na fragmentisanost gazdinstava, neujednačen razvoj sistema navodnjavanja, ograničenja u korišćenju raspoloživih IPARD sredstava, nepovoljnu strukturu zaposlenosti, demografske promene, nedovoljnu modernizaciju i potrebu za daljim usklađivanjem sa evropskim okvirom (OECD, 2024). To potvrđuje da konkurentnost agroprivrede Republike Srbije nije pitanje nedostatka resursa, već pitanje kvaliteta transformacije postojećih resursa u tržišno vredniji sistem.

Upravo zato međunarodnu konkurentnost agroprivrede Republike Srbije treba posmatrati kroz nekoliko međusobno povezanih nivoa. Na prvom nivou nalazi se sposobnost da se proizvede konkurentan proizvod, što zavisi od zemljišta, rada, kapitala, tehnologije i produktivnosti. Na drugom nivou nalazi se sposobnost da se proizvod standardizuje, prerađi i diferencira, što zavisi od povezanosti proizvođača, prerađivačke industrije, logistike i znanja. Na trećem nivou nalazi se sposobnost da se proizvod plasira na međunarodno tržište i zadrži tržišna pozicija, što zavisi od kvaliteta, sertifikacije, marketinga, trgovinskih odnosa i pouzdanosti isporuke. Tek kada se ova tri nivoa međusobno povežu, komparativna prednost može prerasti u održivu međunarodnu konkurentsku prednost.

Ovakvo sagledavanje konkurentnosti potvrđuju i rezultati prethodnog empirijskog istraživanja faktora konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije, sprovedenog na

poljoprivrednim i prehrambenim preduzećima u Republici Srbiji.³⁷ U istraživanju je izdvojeno pet osnovnih grupa faktora koji oblikuju konkurentnost: opšti uslovi okruženja, uticaj države, uslovi tražnje, nove tehnologije, inovacije, istraživanje i razvoj, saradnja i umrežavanje, kao i radna snaga (Glavaš–Trbić, 2021). Dobijeni rezultati ukazuju da se Porterov „Dijamant model“ u uslovima agroprivrede Republike Srbije ne ispoljava u potpunosti kroz četiri izvorne grupe determinanti, već da se pojedine dimenzije međusobno povezuju i oblikuju u skladu sa specifičnostima domaćeg institucionalnog i privrednog okruženja. Izdvajanje uticaja države kao zasebne grupe faktora posebno ukazuje na izraženu ulogu institucionalnog okvira u oblikovanju konkurentskih uslova. Pored toga, u analizi povezanosti izdvojenih faktora sa procenjenim stanjem konkurentnosti posebno se izdvojio uticaj države, čije je povećanje bilo povezano sa višom procenom konkurentnosti agroprivrede. Država je odgovorna za utvrđivanje pravila, stvaranje uslova za njihovu primenu, kao i za stabilnost poslovanja (poslovnog okruženja) (Pejanović et al., 2013). Istovremeno, radna snaga se izdvojila kao poseban faktor konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije, pri čemu su njena dostupnost, kvalitet i troškovi prepoznati kao zasebna dimenzija konkurentnosti. Takav nalaz je posebno značajan imajući u vidu da se konkurentnost agroprivrede ne može zasnivati samo na raspoloživosti prirodnih resursa, već sve više zavisi od sposobnosti da se ti resursi kombinuju sa odgovarajućim ljudskim kapitalom. Pored toga, izdvajanje novih tehnologija, inovacija, istraživanja i razvoja, saradnje i umrežavanja u okviru posebne grupe faktora ukazuje na sve veći značaj necenovnih izvora konkurentnosti, odnosno sposobnosti preduzeća da kroz tehnološko unapređenje, znanje, inovativnost i povezivanje sa drugim privrednim subjektima unapređuje svoju tržišnu poziciju i stvara i održava konkurentne prednosti. Ovakvi nalazi ukazuju da se struktura faktora konkurentnosti u domaćim uslovima ne mora u potpunosti poklapati sa njihovim teorijskim razvrstavanjem, već da odražava specifičnosti agroprivrede i poslovnog okruženja Republike Srbije. Pored toga, ovo istraživanje ukazuje da uloga države, kvalitet i dostupnost radne snage, tehnološki razvoj, inovativnost i saradnja između različitih aktera ne predstavljaju izolovane elemente konkurentnosti, već međusobno povezane determinante koje mogu značajno uticati na sposobnost agroprivrede da postojeće resurse i potencijale pretvori u veću produktivnost, dodatnu vrednost i stabilniju tržišnu poziciju. U tom smislu, prethodni empirijski nalazi dodatno potvrđuju potrebu da se konkurentnost agroprivrede Republike Srbije posmatra kao dinamičan i međuzavisan sistem faktora, čiji značaj i način delovanja proizlaze iz specifičnosti domaćeg privrednog, institucionalnog i tržišnog okruženja.

Posmatrano u celini, ključni faktori konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije mogu se svesti na nekoliko međusobno povezanih grupa: raspoloživost i kvalitet prirodnih resursa, produktivnost i troškovnu efikasnost, strukturu i organizaciju proizvodnje, kvalitet ljudskog kapitala, tehnološku razvijenost i inovativnost, razvijenost prerađivačkih kapaciteta i sposobnost stvaranja dodate vrednosti, karakteristike tražnje i tržišnu orijentisanost, razvijenost infrastrukture i logistike, dostupnost i uslovi finansiranja, agrarnu i druge relevantne politike, kvalitet institucionalnog i makroekonomskog okruženja, kao i sposobnost saradnje i umrežavanja učesnika agroprehrambenog sistema. Njihov značaj nije jednak u svim delovima agroprivrede niti za sve grupe proizvoda, ali njihova međusobna povezanost određuje sposobnost sektora da postojeće potencijale pretvori u održivu konkurentsku prednost.

³⁷ Istraživanje je sprovedeno u okviru rada na doktorskoj disertaciji pod nazivom Glavaš – Trbić, D. (2021): Faktori konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije, doktorska disertacija, Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu. Detaljnije o faktorima konkurentnosti i o ovom istraživanju može se pročitati u ovoj doktorskoj disertaciji.

Pri tome se može uočiti promena u osnovi konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije. Tradicionalne prednosti, koje proizlaze iz prirodnih resursa, geografskog položaja i postojeće komparativne prednosti, i dalje predstavljaju važnu osnovu, ali njihova vrednost sve više zavisi od sposobnosti da se nadgrade znanjem, tehnologijom, inovacijama, organizacionim sposobnostima i većim stepenom prerade. Ključni izazov zato predstavlja prelazak sa konkurencije zasnovane prvenstveno na raspoloživosti resursa i troškovima ka konkurenciji zasnovanoj na produktivnosti, kvalitetu, znanju, tehnologiji i dodatoj vrednosti.

Osnovni pravac unapređenja konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije trebalo bi da bude povezivanje postojećih komparativnih prednosti sa faktorima koji omogućavaju njihovo dugoročno pretvaranje u konkurentske prednosti. To podrazumeva efikasnije korišćenje prirodnih resursa, povećanje produktivnosti, tehnološku i digitalnu modernizaciju, razvoj ljudskog kapitala, jačanje saradnje nauke i privrede, bolje povezivanje proizvođača i prerađivača, povećanje stepena prerade i dodate vrednosti, unapređenje kvaliteta i tržišnog pozicioniranja proizvoda, kao i stvaranje stabilnijeg i predvidivijeg institucionalnog i finansijskog okruženja.

Na taj način konkurentnost agroprivrede Republike Srbije treba posmatrati kao dinamičan proces, a ne kao stanje koje je jednom ostvareno i trajno obezbeđeno. Prirodni resursi i postojeće komparativne prednosti predstavljaju značajnu osnovu, ali njihova vrednost zavisi od sposobnosti agroprivrede da odgovori na promene tehnologije, tražnje, međunarodnog tržišta i uslova proizvodnje. Dugoročna konkurentnost zato ne zavisi samo od toga koliko agroprivreda može da proizvede, već koliko efikasno proizvodi, koliko vrednosti stvara, koliko te vrednosti zadržava i koliko brzo može da se prilagodi promenama. Upravo sposobnost kontinuiranog prilagođavanja, unapređenja produktivnosti i stvaranja veće dodate vrednosti predstavlja osnovu njene buduće konkurentske pozicije.

9. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Konkurentnost agroprivrede Republike Srbije predstavlja složenu i višedimenzionalnu ekonomsku kategoriju koju nije moguće objasniti jednim pokazateljem niti svesti na pojedinačnu karakteristiku proizvodnje ili trgovine. Sprovedena analiza pokazuje da se konkurentna pozicija agroprivrede formira kroz međusobno delovanje prirodnih resursa, proizvodnih kapaciteta, produktivnosti, tehnologije, znanja, ljudskog kapitala, organizacije proizvodnje, prerađivačkih kapaciteta, tržišne orijentacije, infrastrukture, finansiranja, institucija, agrarne politike i drugih faktora. Konkurentnost treba posmatrati kao dinamičan proces stalnog unapređivanja sposobnosti agroprivrede da raspoložive resurse pretvara u veću ekonomsku i tržišnu vrednost.

Teorijska analiza pokazala je da se pojam konkurentnosti tokom razvoja ekonomske misli značajno menjao. Od tradicionalnih objašnjenja međunarodne trgovine zasnovanih na raspoloživosti resursa i relativnim razlikama u troškovima, teorijska razmatranja su se postepeno pomerala ka ulozi ekonomije obima, tehnologije, inovacija, znanja i drugih faktora koji omogućavaju stvaranje i održavanje konkurentskih prednosti. Savremeni pristupi konkurentnosti zato prevazilaze jednostavno poređenje troškova i sve više naglašavaju sposobnost privrede da kontinuirano unapređuje produktivnost, kvalitet, inovativnost i tržišnu poziciju. U slučaju Republike Srbije ova razlika između komparativnih i konkurentskih prednosti posebno je značajna. Povoljni agroekološki uslovi, prirodni resursi i razvijena proizvodna baza u Republici Srbiji predstavljaju važnu osnovu, ali održiva konkurentnost zahteva njihovo nadograđivanje produktivnošću, tehnologijom, znanjem, organizacijom i većom dodatnom vrednošću.

Analiza stanja agroprivrede Republike Srbije potvrđuje da ovaj sektor raspolaže značajnim prirodnim i proizvodnim potencijalima, ali i da njihov ekonomski potencijal nije u potpunosti iskorišćen. Strukturna fragmentisanost proizvodnje, velika zastupljenost malih gazdinstava i nedovoljna povezanost pojedinih delova agroprivrednog sistema predstavljaju značajna ograničenja za efikasnije korišćenje postojećih potencijala. Pri tome, veličina gazdinstva sama po sebi ne određuje konkurentnost. Mala gazdinstva mogu ostvariti tržišnu prednost kroz specijalizaciju, fleksibilnost i diferencijaciju, dok se deo ograničenja koji proizlazi iz njihove fragmentisanosti može ublažiti različitim oblicima poslovnog povezivanja.

Analiza spoljnotrgovinske razmene pokazuje da agroprivreda Republike Srbije ima značajnu međunarodnu tržišnu ulogu i da kod više sektora, odseka i grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda ostvaruje izražene komparativne prednosti na međunarodnom tržištu. Rezultati istraživanja pokazuju da su najizraženije komparativne prednosti Republike Srbije koncentrisane u ograničenom broju tradicionalno značajnih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, među kojima se posebno izdvajaju kukuruz, prerađeno i konzervisano voće, prerađeni duvan, pšenično i ostala brašna, kao i pojedini proizvodi biljnog porekla. Istovremeno, kod pojedinih proizvoda komparativne prednosti tokom posmatranog perioda slabe, dok se kod drugih, naročito određenih prerađivačkih grupa, povećavaju. Na agregatnom nivou, Republika Srbija je tokom celog perioda zadržala pozitivan trgovinski bilans

poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, ali je intenzitet neto izvozne pozicije oslabljen, što potvrđuje smanjenje TBI sa 0,398 u 2016. na 0,153 u 2024. godini. Ovakvi rezultati ukazuju da se postojeća međunarodna pozicija agroprivrede Republike Srbije i dalje u značajnoj meri oslanja na tradicionalne izvozne prednosti, dok pojedini prerađivački segmenti predstavljaju prostor za dalje jačanje konkurentske pozicije. Međutim, konkurentska pozicija nije homogena, već se značajno razlikuje između pojedinih proizvoda i menja kroz vreme. Zbog toga konkurentnost agroprivrede Republike Srbije nije moguće oceniti jedinstvenim pokazateljem za ceo sektor, već je neophodno sagledavati specifičnosti pojedinačnih proizvodnih i trgovinskih segmenata, kao i pravac i stabilnost njihovih promena.

Ostvarivanje povoljne spoljnotrgovinske pozicije i trgovinskog suficita predstavlja važan pokazatelj međunarodne tržišne sposobnosti agroprivrede, ali se ne može automatski poistovetiti sa visokim nivoom konkurentnosti. Za dugoročnu konkurentsku poziciju od značaja su i produktivnost, struktura izvoza, stepen prerade, kvalitet proizvoda, tehnološka razvijenost, sposobnost stvaranja dodate vrednosti i otpornost na promene međunarodnog tržišta. Zbog toga unapređenje konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije ne treba zasnivati samo na povećanju obima izvoza, već i na povećanju vrednosti i konkurentnosti proizvoda koji se plasiraju na međunarodna tržišta.

Analiza dinamike komparativnih prednosti pojedinih sektora, odseka i grupa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije u desetogodišnjem periodu dodatno pokazuje da međunarodna konkurentnost nije statična kategorija. Promene domaće proizvodnje, međunarodne tražnje, cena, trgovinske politike, tehnologije i šireg ekonomskog okruženja mogu uticati na intenzitet i stabilnost konkurentskih prednosti pojedinih proizvoda. Posebno značajno je poređenje perioda pre, tokom i nakon pandemije COVID-19, koje je ukazalo na značaj otpornosti agroprehrambenih sistema, stabilnosti proizvodnje, dostupnosti inputa, logistike i sposobnosti prilagođavanja poremećajima u međunarodnim lancima snabdevanja.

Jedan od ključnih zaključaka monografije odnosi se na potrebu povećanja dodate vrednosti u domaćem poljoprivredno-prehrambenom sistemu. Republika Srbija raspolaže značajnom sirovinskom bazom i proizvodima sa izraženim komparativnim prednostima, što predstavlja dobru osnovu za razvoj konkurentne proizvodnje i izvoza. Međutim, deo razvojnih mogućnosti ostaje neiskorišćen ukoliko se proizvodi plasiraju pretežno kao sirovine ili proizvodi nižeg stepena prerade. Zbog toga je potrebno bolje povezivanje primarne proizvodnje sa preradom, pakovanjem, brendiranjem, standardizacijom, logistikom i distribucijom, kako bi se veći deo procesa stvaranja vrednosti odvijao u domaćoj privredi. Na taj način unapređenje međunarodne konkurentnosti ne bi se zasnivalo samo na rastu obima izvoza, već i na povećanju dodate vrednosti, prihoda i zaposlenosti, kao i na snažnijem doprinosu agroprivrede ukupnom ekonomskom razvoju.

Konkurentnost treba posmatrati na nivou čitavog agroprivrednog sistema. Konkurentno poljoprivredno gazdinstvo ne može u potpunosti ostvariti svoj potencijal ukoliko nema odgovarajući kanal plasmana, dok prerađivačka industrija ne može dugoročno biti konkurentna ukoliko nema stabilnu, kvalitetnu i pouzdanu sirovinsku bazu. Slično tome, ulaganje u tehnologiju neće imati pune efekte ukoliko nije praćeno znanjem, finansiranjem, infrastrukturuom i pristupom tržištu. Konkurentska sposobnost agroprivrede stoga proizlazi iz povezanosti različitih učesnika i faktora, a ne iz izolovanog delovanja pojedinačnih elemenata.

Tehnološki razvoj, inovacije, istraživanje i razvoj predstavljaju ključne pravce unapređenja konkurentnosti. Savremena poljoprivreda sve više zahteva primenu preciznih tehnologija, digitalnih rešenja, savremenih sistema navodnjavanja, efikasnijeg upravljanja

resursima i novih proizvodnih metoda. Međutim, efekti tehnološke modernizacije zavise od znanja proizvođača, dostupnosti finansiranja, kvaliteta savetodavnih usluga i sposobnosti da se nova rešenja integrišu u proizvodne i poslovne modele. Zbog toga ljudski kapital, obrazovanje, transfer znanja i povezanost naučnoistraživačkog i privrednog sektora predstavljaju važne elemente dugoročne konkurentnosti.

Dostupnost kapitala i razvijenost infrastrukture dodatno određuju mogućnost sprovođenja tehnoloških i proizvodnih promena. Ulaganja u mehanizaciju, navodnjavanje, skladištenje, preradu, energetske efikasnost i digitalizaciju zahtevaju značajna sredstva, pri čemu su ograničenja pristupa finansiranju posebno izražena kod manjih gazdinstava i proizvođača. Istovremeno, putna, energetska i digitalna infrastruktura, skladišni i rashladni kapaciteti i sistemi navodnjavanja utiču na troškove, gubitke, stabilnost proizvodnje i pouzdanost isporuke. U uslovima klimatskih promena, razvoj sistema navodnjavanja i drugih mehanizama za povećanje otpornosti proizvodnje dobija dodatni značaj.

Klimatske promene predstavljaju faktor koji će u budućnosti dodatno menjati uslove konkurencije. Suše, visoke temperature, poplave i drugi ekstremni događaji mogu izazvati velike oscilacije u proizvodnji, a time i u izvoznom potencijalu. Konkurentnost se zato ne može meriti samo sposobnošću ostvarivanja visokih prinosa u povoljnim godinama, već i sposobnošću održavanja stabilne proizvodnje u promenljivim uslovima. Diversifikacija proizvodnje, navodnjavanje, osiguranje, odgovarajući sortiment, efikasnije upravljanje zemljištem i vodom i primena digitalnih tehnologija predstavljaju važne instrumente povećanja otpornosti agroprivrede.

Analiza konkurentnosti privrede Republike Srbije u međunarodnom okruženju dodatno potvrđuje značaj šireg poslovnog i institucionalnog ambijenta. Konkurentnost agroprivrede nije izolovana od konkurentnosti nacionalne privrede, jer kvalitet institucija, regulatornog okvira, infrastrukture, finansijskog sistema, obrazovanja i inovacionog sistema određuje uslove u kojima posluju poljoprivredna gazdinstva i preduzeća. Zbog toga unapređenje konkurentnosti agroprivrede zahteva koordinisano delovanje različitih politika i institucija, uz stabilnu i predvidivu agrarnu politiku i efikasno usmeravanje državne podrške ka merama koje povećavaju dugoročnu produktivnost, tehnološku razvijenost, inovativnost i otpornost sektora.

Poseban izazov, ali i razvojna mogućnost, predstavlja proces evropskih integracija Republike Srbije. Približavanje Evropskoj uniji istovremeno otvara mogućnosti za širi pristup tržištu i povećava konkurentski pritisak. Usklađivanje sa standardima bezbednosti hrane, kvaliteta, sledljivosti, zaštite životne sredine i drugim regulatornim zahtevima zato treba posmatrati ne samo kao obavezu u procesu integracija, već i kao mogućnost unapređenja kvaliteta domaće proizvodnje i pristupa zahtevnijim tržištima.

Na osnovu celokupne analize može se zaključiti da osnovni problem agroprivrede Republike Srbije nije odsustvo konkurentnog potencijala. Republika Srbija raspolaže značajnim prirodnim resursima, proizvodnom bazom i drugim faktorima, kao i grupama poljoprivredno-prehrambenih proizvoda koji ostvaruju izražene komparativne prednosti na međunarodnom tržištu. Ključni izazov jeste sposobnost da se postojeći potencijali sistematski transformišu u stvaranje veće dodate vrednosti, stabilnije međunarodne tržišne pozicije i veću otpornost na promene.

Stoga osnovni razvojni zadatak Republike Srbije nije stvaranje novih komparativnih prednosti u potpunosti od početka, već pretvaranje postojećih komparativnih prednosti u održive konkurentne prednosti. To, između ostalog, podrazumeva povećanje produktivnosti i efikasnosti korišćenja resursa, tehnološku i digitalnu modernizaciju, razvoj ljudskog kapitala, jačanje proizvođačkog organizovanja, unapređenje prerađivačke industrije, povećanje dodate

vrednosti i diferencijaciju proizvoda, razvoj infrastrukture i sistema navodnjavanja, bolji pristup finansiranju, jačanje istraživanja i razvoja, unapređenje kvaliteta i standardizacije, diversifikaciju izvoznih tržišta i stvaranje stabilnog i predvidivog institucionalnog okruženja.

Pri tome, nijedna od navedenih mera sama po sebi nije dovoljna. Efekti ulaganja u tehnologiju biće veći ukoliko su praćeni znanjem i finansiranjem. Povećanje proizvodnje imaće veći razvojni efekat ukoliko je povezano sa preradom i tržištem. Kvalitet proizvoda imaće veći ekonomski značaj ukoliko je podržan standardizacijom, marketingom i odgovarajućim kanalima plasmana. Podrška države će imati trajniji efekat ukoliko podstiče upravo takvo međusobno povezivanje faktora. Konkurentnost se, prema tome, mora graditi na nivou čitavog poljoprivredno-prehrambenog lanca, od primarne proizvodnje do krajnjeg potrošača.

Sumirajući sve navedeno, konkurentnost agroprivrede Republike Srbije treba razumeti kao dinamičnu sposobnost stvaranja, očuvanja i unapređivanja tržišne pozicije u promenljivom međunarodnom okruženju. Njena suština nije samo u sposobnosti da se proizvede i izveze određena količina proizvoda, već u sposobnosti da se raspoloživi resursi koriste produktivnije, da se stvaraju proizvodi veće vrednosti, da se obezbedi kontinuitet i pouzdanost ponude i da se agroprivreda blagovremeno prilagođava tehnološkim, tržišnim, klimatskim i institucionalnim promenama. Upravo sposobnost da se postojeći potencijali kontinuirano transformišu u održive konkurentske prednosti predstavlja jedan od ključnih uslova dugoročnog razvoja i bolje konkurentske pozicije agroprivrede Republike Srbije na međunarodnom tržištu.

10.LITERATURA

1. Aiginger, K. (1998). A Framework for Evaluating the Dynamic Competitiveness of Countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 9(2), 159-188. [https://doi.org/10.1016/S0954-349X\(97\)00026-X](https://doi.org/10.1016/S0954-349X(97)00026-X)
2. Aiginger, K. (2006). Competitiveness: From a Dangerous Obsession to a Welfare Creating Ability with Positive Externalities. *Journal of Industry, Competition and Trade*, 6, 161-177. <https://doi.org/10.1007/s10842-006-9475-6>
3. Bakan, I., Dogan, I.F. (2012). Competitiveness of the Industries Based on the Porter's Diamond Model: An Empirical Study. *International Journal of Research and Reviews in Applied Sciences*, 11(3), 441-455.
4. Balassa, B. (1965). Trade Liberalisation and Revealed Comparative Advantage. *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 33(2), 99-123. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1965.tb00050.x>
5. Balassa, B. (1977). Revealed Comparative Advantage Revisited: An Analysis of Relative Export Shares of the Industrial Countries, 1953-1971. *The Manchester School*, 45(4), 327-344. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1977.tb00701.x>
6. Balassa, B. (1989). Revealed Comparative Advantage Revisited in „Comparative Advantage, Trade Policy and Economic Development“, New York, New York University Press, 63-79.
7. Balogh, J., Jambor, A. (2017). The Global Competitiveness of European Wine Products. *British Food Journal*, 119(9), 2076-2088.
8. Bankova, Y., Tsvetanova, T. (2024). The Diamond Model of Porter to Measure Rural Regions` Competitiveness: A Case from Bulgaria. *Annals of „Dunarea de Jos“, University of Galati Fascicle, Economics and Applied Informatics*, 30(3), 379-385. <https://doi.org/10.35219/eai15840409465>
9. Banterle, A. (2005). Competitiveness and Agri-Food Trade: An Empirical Analysis in the European Union, Conference Paper, 11th International Congress of EAAE, European Association of Agricultural Economists, “The Future of Rural Europe in the Global Agri-Food System”, August 23-27, 2005, Copenhagen, Denmark.
10. Banterle, A., Carraresi, L. (2007). Competitive Performance Analysis and European Union Trade: The Case of the Prepared Swine Meat Sector. *Acta Agriculturae Scandinavica Section C – Economy*, 4(3), 159-172. <https://doi.org/10.1080/16507540701597048>
11. Barbe, F.G.T., Triay, M.M.G. (2011). Is Porter's Diamond Applicable to Developing Countries? A Case Study of the Broiler Industry in Uruguay. *International Journal of Business and Social Sciences*, 2(6), 17-28.
12. Berger, T. (2008). Concepts of National Competitiveness. *Journal of International Business and Economy*, 9(1), 91-111. <https://doi.org/10.51240/jibe.2008.1.5>

13. Bielik, P., Smutka, L., Svatoš, M., Hupkova, D. (2013). Czech and Slovak Agricultural Foreign Trade – Two Decades after the Dissolution. *Agricultural Economics–Czech*, 59(10), 441-453. <https://doi.org/10.17221/26/2013-AGRICECON>
14. Birovljev, J., Četković, B., Vukmirović, G. (2013). Prospects of Improving the Competitiveness of Serbian Agriculture in (Re)Industrialization Process. *Serbian Association of Economists Journal*, 5-6, 364-372.
15. Bojnec, S., Ferto, I. (2009). Agro-Food Trade Competitiveness of Central European and Balkan Countries. *Food Policy*, 34, 417-425. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2009.01.003>
16. Bojnec, S., Ferto, I. (2016). Export Competitiveness of the European Union in Fruit and Vegetable Products in the Global Markets. *Agricultural Economics–Czech*, 62(7), 299-310. <https://doi.org/10.17221/156/2015-AGRICECON>
17. Bojnec, S., Ferto, I. (2019). European Union Countries Agri-Food Trade Structures and Main Competitors on the International and Global Agri-Food Markets. *Economics of Agriculture*, 66(2), 635-650. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1902635B>
18. Bojnec, S., Hartmann, M. (2004). Agricultural and Food Trade in Central and Eastern Europe: The Case of Slovenian Intra-Industry Trade, Discussion Paper No. 65, IAMO, Germany.
19. Bórawski, P., Beldycka-Bórawska, A., Parzonko, A., Rokicki, T., Holden, L. (2022). Changes in the comparative advantage of Polish dairy products. *Agricultural Economics*, 68(12), 464-475. <https://doi.org/10.17221/322/2022-AGRICECON>
20. Brue, S.L., Grant, R.R. (2013). *The Evaluation of Economic Thought*, 8th edition, South-Western Cengage Learning.
21. Buckley, P.J., Pass, C.L., Prescott, K. (1988). Measures of International Competitiveness: A Critical Survey. *Journal of Marketing Management*, 4(2), 175-200. <https://doi.org/10.1080/0267257X.1988.9964068>
22. Bulkowska, M., Ambroziak, L. (2025): Assessment of Competitiveness and Complementarity in Agri-Food Trade Between the European Union and Mercosur Countries. *Agriculture*, 15(23), 2504. <https://doi.org/10.3390/agriculture15232504>
23. Burianova, J., Belova, A. (2012). The Competitiveness of Agricultural Foreign Trade Commodities of the CR Assessed by Way of the Lafay Index. *Agris on-line Papers in Economics and Informatics*, 4(4), 27-36.
24. Carraresi, L., Banterle, A. (2008): Measuring Competitiveness in the EU Market: a Comparison between Food Industry and Agriculture, *Book of Proceedings*, 12th Congress of the European Association of Agricultural Economists – EAAE 2008, 26-29 August 2008, Ghent, Belgium, 1-5.
25. Cho, D.S. (1994). A Dynamic Approach to International Competitiveness: The Case of Korea. *Journal of Far Eastern Business*, 1(1), 17-36. <https://doi.org/10.1080/13602389400000002>
26. Cho, D.S. (1998). From National Competitiveness to Bloc and Global Competitiveness. *Competitiveness Review*, 8(1), 11-23. <https://doi.org/10.1108/eb046358>
27. Cho, D.S., Moon, H.C. (2005). National Competitiveness: Implications for Different Groups and Strategies. *International Journal of Global Business and Competitiveness*, 1(1), 1-11.

28. Cho, D.S., Moon, H.C. (2013). From Adam Smith to Michael Porter: Evolution of Competitiveness Theory, Extended edition, Asia-Pacific Business Series, vol. 7, World Scientific Publishing.
29. Cho, D.S., Moon, H.C., Kim, M.Y. (2008). Does one size fit all? A Dual Double Diamond Approach to Country-Specific Advantages. *Asian Business & Management*, 8(1), 83-102. <https://doi.org/10.1057/abm.2008.27>
30. Colyer, D., Kennedy, P.L., Amponsah, W.A., Fletcher, S.M., Jolly, C.M. (2000). *Competition in Agriculture: The United States in the World Market*, The Haworth Press, New York, USA.
31. Constantin, M., Sacală, M.D., Dinu, M., Piştalu, M., Pătărlăgeanu, S.R., Munteanu, I.D. (2022). Vegetable Trade Flows and Chain Competitiveness Linkage Analysis Based on Spatial Panel Econometric Modelling and Porter's Diamond Model. *Agronomy*, 12(2), 411. <https://doi.org/10.3390/agronomy12020411>
32. Constantin, M., Sapena, J., Apetrei, A., Pătărlăgeanu, S.R. (2023). Deliver Smart, Not More! Building Economically Sustainable Competitiveness on the Ground of High Agri-Food Trade Specialization in the EU. *Foods*, 12(2), 232. <https://doi.org/10.3390/foods12020232>
33. Crescimanno, M., Galati, A., Bal, T. (2014). The Role of the Economic Crisis on the Competitiveness of the Agri-Food Sector in the Main Mediterranean Countries. *Agricultural Economics–Czech*, 60(2), 49-64. <https://doi.org/10.17221/59/2013-AGRICECON>
34. Čanak, S., Tomić, V., Radišić, R., Dražić, M., Glavaš-Trbić, D. (2026). Analiza troškova radne snage u proizvodnji maline na odabranim gazdinstvima u Srbiji u 2024. godini. *Agroekonomika*, 55(110-111), 19-40.
35. Dalum, B., Laursen, K., Villumsen, G. (1998). Structural Change in OECD Export Specialization Patterns: De-Specialisation and “Stickiness”. *International Review of Applied Economics*, 12(3), 423-443. <https://doi.org/10.1080/026921798000000017>
36. Delgado, M., Ketels, C., Porter, M., Stern, S. (2012). The Determinants of National Competitiveness, NBER Working Paper No. 18249, National Bureau of Economic Research – NBER, July 2012, 1-48.
37. Dimitrijević, M., Ristić, L., Despotović, D. (2023). Agri-Food Products Quality as Exports Competitiveness Determinant of the Republic of Serbia. *Facta Universitatis, Series: Economics and Organization*, 20(2), 117-133. <https://doi.org/10.22190/FUEO230412008D>
38. Dimitrijević, M., Čakajac, B., Milojević, I. (2023). Competitiveness of the Agri-Food Sector of the Republic of Serbia. *Journal of Agricultural Sciences*, 68(3), 347-361. <https://doi.org/10.2298/JAS2303347>
39. Dimitrijević, M., Mrdalj, V., Leković, M. (2025). Competitiveness of the Agricultural Sector of Southeast Europe: The Western Balkans vs. European Union. *Economics of Agriculture*, 72(1), 255-269. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj2501255D>
40. Drescher, K., Maurer, O. (1999). Competitiveness in the European dairy industries. *Agribusiness*, 15(2), 163-177. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6297\(199921\)15:2%3C163::AID-AGR2%3E3.0.CO;2-5](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6297(199921)15:2%3C163::AID-AGR2%3E3.0.CO;2-5)

41. Đokić, D., Matkovski, B., Jeremić, M., Đurić, I. (2022). Land Productivity and Agri-Environmental Indicators: A Case Study of Western Balkans. *Land*, 11(12), 2216. <https://doi.org/10.3390/land11122216>
42. Đokić, D., Novaković, T., Tekić, D., Matkovski, B., Zekić, S., Milić, D. (2022). Technical Efficiency of Agriculture in the European Union and Western Balkans: SFA Method. *Agriculture*, 12(12), 1992. <https://doi.org/10.3390/agriculture12121992>
43. Đukić, S., Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D. (2017). The Competitiveness of Serbian Agro-Food Sector. *Economics of Agriculture*, 64(2), 723-737. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1702723D>
44. Đurić, K., Cvijanović, D., Prodanović, R., Čavlin, M., Kuzman, B., Lukač Bulatović, M. (2019). Serbian Agriculture Policy: Economic Analysis Using the PSE Approach. *Sustainability*, 11(2), 309. <https://doi.org/10.3390/su11020309>
45. Đurić, K., Kuzman, B., Prodanović, R. (2019). Support to young farmers through agricultural policy measures – The experience of the EU and Serbia. *Economics of Agriculture*, 66(1), 237-249. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1901237D>
46. Đurić, K., Lukač Bulatović, M., Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D., Marković, T. (2024). Direct Payments as a Factor of Agriculture Development in the Republic of Serbia. *Journal of Agronomy, Technology and Engineering Management*, 7(3), 1105-1113. <https://doi.org/10.55817/IEGH1390>
47. Đurić, K., Lukač Bulatović, M., Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D. (2023). Monitoring and Evaluation as a Mechanism for Agricultural Policy Management. *Journal of Agronomy, Technology and Engineering Management*, 6(5), 934-943. <https://doi.org/10.55817/XETH8265>
48. Đurić, K., Milović, S., Hyba, H.H., Prodanović, R., Bošković, J. (2016). Komparativna analiza posedovne strukture poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji i EU. *Ekonomija: teorija i praksa*, 9(2), 19-32. <https://doi.org/10.5937/etp1602019D>
49. Đurić, K., Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D., Lukač–Bulatović, M. (2020). Izazovi Zajedničke agrarne politike Evropske unije u periodu posle 2020. godine. *Ekonomija: teorija i praksa*, 13(3), 34-47. <https://doi.org/10.5937/etp2003034D>
50. Đurić, K., Vukoje, V., Miljatović, A. (2021). Diverzifikacija ekonomskih aktivnosti kao faktor održivog ruralnog razvoja. *Ecologica*, 28(104), 611-618. <https://doi.org/10.18485/ecologica.2021.28.104.17>
51. Eickelpasch, A., Lejpras, A. (2010). Locational and International Sources of Firm Competitive Advantage: Applying Porter's Diamond Model at the Firm Level. *Jonkoping International Business School, Jonkoping University, Sweden*.
52. Ekonomski računi poljoprivrede u Republici Srbiji 2012-2022, broj 126, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd, 2023.
53. Ekonomski računi poljoprivrede u Republici Srbiji 2013-2023, broj 129, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd, 2024.
54. Ekonomski računi poljoprivrede u Republici Srbiji 2014-2024, broj 133, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd, 2025.
55. Erokhin, V., Ivolga, A., Lazareva, N., Germanova, V., Igonina, E., Sofin, A. (2024). China – Eastern Europe Agricultural Trade: (Dis)Advantages and Policy

- Responses. Research on World Agricultural Economy, 5(2), 82-101.
<https://doi.org/10.36956/rwae.v5i2.1091>
56. European Commission (2009). European Competitiveness Report 2008, European Commission, Brussels.
 57. European Commission (2022). Commission Implementing Decision adopting the IPA III Rural Development programme (IPARD III) of the Republic of Serbia for the years 2021–2027. C(2022) 1537 final, 9 March 2022. Brussels: European Commission.
 58. European Commission (2023). IPARD III Programme 2021–2027 of Serbia. European Commission.
 59. European Commission (2026). EU Agri-Food Trade Hits New Records in 2025. https://agriculture.ec.europa.eu/media/news/eu-agri-food-trade-hits-new-records-2025-2026-03-13_en Datum pristupanja 11.05.2026.
 60. Eurostat (2022). Farms and farmland in the European Union – statistics. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
 61. Eurostat (2024). Key figures on the European food chain – 2024 edition. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
 62. Ferto, I. (2018). Global Agri-Food Trade Competitiveness: Gross Versus Value Added Exports. *Agris on-line Papers in Economics and Informatics*, 10(4), 39-47.
<https://doi.org/10.7160/aol.2018.100404>
 63. Ferto, I., Hubbard, L.J. (2001). Regional Comparative Advantage and Competitiveness in Hungarian Agri-Food Sector, Book of Proceedings, 77th EAAE Seminar, 17-18 August 2001, Helsinki, Finland, 1-13.
 64. Ferto, I., Jambor, A. (2015). Drivers of Vertical Intra-Industry Trade: The Case of the Hungarian Agri-Food sector. *Agricultural Economics*, 46, 113-123.
<https://doi.org/10.1111/agec.12144>
 65. FiBL, IFOAM (2025). The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2025. Frick, Switzerland: Research Institute of Organic Agriculture – FiBL; Bonn, Germany: IFOAM – Organics International.
 66. Figiel, S., Kufel, J. (2013). Macroeconomic Performance and International Competitiveness of the Agro-Food Sectors in the EU Countries: Implications for the Future CAP. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 81, 405-410.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.06.451>
 67. Filiz, A., Sayın, C. (2020). Sebze Tohumu Dış Ticaret Rekabet Düzeyinin Porter'in Elmas Modeliyle Analizi: Antalya İli Örneği (*Analysis of Competition Power of Vegetable Seed Foreign Trade using Porter's Diamond Model: The Case of Antalya Province*). *Journal of the Institute of Science and Technology*, 10(3), 2126-2135.
<https://doi.org/10.21597/jist.698378>
 68. Food and Agriculture Organization – FAO (2023). Mitigating the impacts of climate change in Serbian agriculture. FAO Country Profiles, 25 May 2023.
 69. Food and Agriculture Organization – FAO (2025): World Food and Agriculture 2025, Statistical Pocketbook, FAOstatistics, Rome.
 70. Food and Agriculture Organization Database – FAOSTAT database:
<https://www.fao.org/faostat/en/#home> Datum pristupanja 31.06.2026.

71. Freebairn, J. (1987). Implications of Wages and Industrial Policies on Competitiveness of Agricultural Export Industries. *Review of Marketing and Agricultural Economics*, 55(01). <https://doi.org/10.22004/ag.econ.12315>
72. Frohberg, K., Hartmann, M. (1997). Comparing Measures of Competitiveness, discussion paper, No.2, IAMO, Germany.
73. Gkizlis, P., Dadakas, D., Tsioutsios, A. (2026). Revealed comparative advantage in Greek, post-crisis, agri-food trade. *International Journal of Computational Economics and Econometrics*, 16(1-2), 160-186. <https://doi.org/10.1504/IJCEE.2026.151013>
74. Glavaš–Trbić, D. (2012). Klasteri u funkciji ruralnog razvoja, monografija, Zadužbina Andrejević, Beograd.
75. Glavaš–Trbić, D. (2021). Faktori konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije. Doktorska disertacija. Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.
76. Glavaš–Trbić, D., Maksimović, G. (2013). Factors of Agribusiness Competitiveness of the Republic of Serbia, Thematic Proceedings, International Scientific Conference „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization within the Danube Region – achieving regional competitiveness“, December 5-7 2013, Topola, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia, 141-157.
77. Glavaš–Trbić, D., Maksimović, G., Pejanović, R. (2011). Importance and Role of Clusters in Organic Food Production, Book of Proceedings, 22nd International Symposium „Food safety production“, Faculty of Agriculture, Novi Sad, Trebinje, Bosnia and Herzegovina, June 19-25 2011, 175-177.
78. Glavaš–Trbić, D., Pejanović, R., Maksimović, G. (2010). Ruralni razvoj i lokalni ekonomski razvoj Srbije (stanje, problemi, perspektive). *Agroekonomika*, 47-48, 80-92.
79. Gorton, M., Davidova, S. (2001). The International Competitiveness of CEEC Agriculture. *World Economy*, 24(2), 185-200. <https://doi.org/10.1111/1467-9701.00351>
80. Gorton, M., Davidova, S., Ratering, T. (2008). The Competitiveness of Agriculture in the Czech Republic and Bulgaria in the Context of EU Accession. *Journal of Rural Studies*, 24(1), 49-62. <https://doi.org/10.1057/ces.2000.2>
81. Grubel, H.G., Lloyd, P.J. (1975). *Intra-industry Trade: The Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products*, Macmillan Press, London
82. Hamulczuk, M., Pawlak, K. (2022). Determinants for international competitiveness of the food industry in 43 countries world-wide: evidence from panel models. *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, 17(3), 635-667. <https://doi.org/10.24136/eq.2022.022>
83. Harrison, R.W., Kennedy, P.L. (1997). A Neoclassical Economic and Strategic Management Approach to Evaluating Global Agribusiness Competitiveness. *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 7(1), 14-25. <https://doi.org/10.1108/eb046342>
84. Heckscher, E. (1919). The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income, *Ekonomisk Tidskrift*, 497-512.
85. Herciu, M. (2013). Measuring International Competitiveness of Romania by Using Porters Diamond and Revealed Comparative Advantage. *Procedia Economics and Finance*, 6, 273-279. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(13\)00140-8](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(13)00140-8)

86. Hoen, A.R., Oosterhaven, J. (2006). On the Measurement of Comparative Advantage. *The Annals of Regional Science*, 40(3), 677-691. <https://doi.org/10.1007/s00168-006-0076-4>
87. Hoskisson, R.E., Hitt, M.A., Ireland, R.D., Harrison, J.S. (2008). *Competing for Advantage*, Second Edition, Thomson South-Western, USA.
88. Ignjatijević, S., Carić, M., Čavlin, M. (2015). Analysis of Honey Production in Serbia Aimed at Importing the International Competitiveness. *Custos E Agronegocion Online*, 11(2), 194-213.
89. Ignjatijević, S., Matijašević, J., Milojević, I. (2014). Revealed Comparative Advantage and Competitiveness of the Processed Food Sector for the Danube Countries. *Custos E Agronegocion Online*, 10(3), 256-281.
90. International Institute for Management Development – IMD (2020). *Global Competitiveness Report*, <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-reflections/global-competitiveness-report/> Datum pristupanja 20.02.2026.
91. International Institute for Management Development – IMD (2024). *World Competitiveness Ranking 2024*. <https://www.imd.org/news/competitiveness/singapore-creating-best-long-term-value-says-latest-imd-research-on-competitiveness/> Datum pristupanja 01.02.2026.
92. International Institute for Management Development – IMD (2024). *World Competitiveness Yearbook 2024*, World Competitiveness Center.
93. International Institute for Management Development – IMD (2025). *World Competitiveness Yearbook 2025*, World Competitiveness Center.
94. Jambor, A. (2015): Country- and Industry-Specific Determinants of Intra-Industry Trade in Agri-Food Products in the Visegrad Countries. *Studies in Agricultural Economics*, 117, 93-101. <https://doi.org/10.22004/AG.ECON.208886>
95. Jambor, A., Babu, S. (2016). *Competitiveness of Global Agriculture – Policy Lessons for Food Security*, Springer International Publishing, Switzerland.
96. Jambor, A., Balogh, J., Kucsera, P. (2016). Country and Industry Specific Determinants of Intra-Industry Agri-Food Trade in the Baltic Countries. *Agricultural Economics – Czech*, 62, 280-291. <https://doi.org/10.17221/153/2015-AGRICECON>
97. Jambor, A., Gibba, A. (2017). Competitiveness in Global Agri-Food Trade: The Case of Peanuts. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 23(2), 177-182.
98. Jevtić, M., Belić, B., Glavaš-Trbić, D. (2020). One Health Approach in Traditional Milk Production as a Part of Steps Toward SDGs. *European Journal of Sustainable Development – EJSD*, 9(1), 263-271. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2020.v9n1p263>
99. Juchniewicz, M., Łukiewska, K. (2021). Diversity of the international competitive performance of the food industry of the European Union member states. *Agribusiness*, 37, 422-437. <https://doi.org/10.1002/agr.21669>
100. Kaimakoudi, E., Polymeros, K., Batzios, C. (2014). Investigating Export Performance and Competitiveness of Balkan and Eastern European Fisheries Sector. *Procedia Economica and Finance*, 9, 219-230. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)00023-9](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00023-9)
101. Kameron, R., Nil, L. (2011). *Kratka ekonomska istorija sveta: Od paleolitskog doba do danas*, Službeni glasnik, Beograd.

102. Karacsony, P. (2008). Analysis of Competitiveness of Hungarian Wheat Sector with Porter's Diamond model. *Journal of Central European Agriculture*, 9(3), 399-404.
103. Kljajić, N., Paraušić, V., Stanković, Z. (2024). Economic aspects of digitalization in Serbian agriculture: Farmers' attitudes. *Economics of Agriculture*, 71(3), 943-956. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj2403943K>
104. Kovács, T., Botos, S., Felföldi, J. (2024). What does digital transformation do in agriculture? A systematic literature review of Agri-food sector's digitalisation. *Journal of Agricultural Informatics*, 14(2), 26-42. <https://doi.org/10.17700/jai.2023.14.2.707>
105. Kovljenić, M., Matkovski, B., Đokić, D. (2024). Competitiveness and Cereal Self-Sufficiency in Western Balkan Countries. *Agriculture*, 14(9), 1480. <https://doi.org/10.3390/agriculture14091480>
106. Kracinski, P., Stolarczyk, P., Zaremba, L. (2025). Competitiveness of the Largest Global Exporters of Concentrated Apple Juice. *Agriculture*, 15(11), 1197. <https://doi.org/10.3390/agriculture15111197>
107. Krugman, P. (1994). Competitiveness: A Dangerous Obsession. *Foreign Affairs*, 73(2), 28-44. <https://doi.org/10.2307/20045917>
108. Krugman, P. (1996). Making Sense of the Competitiveness Debate. *Oxford Review of Economic Policy*, 12(3), 17-25. <https://doi.org/10.1093/oxrep/12.3.17>
109. Krugman, P., Obstfeld, M. (2009). *Međunarodna ekonomija – Teorija i politika*, Data Status, Beograd.
110. Kuzmenko, E., Rumankova, L., Benesova, I., Smutka, L. (2022). Czech Comparative Advantage in Agricultural Trade with Regard to EU-27: Main Developmental Trends and Peculiarities. *Agriculture*, 12(2), 217. <https://doi.org/10.3390/agriculture12020217>
111. Lafay, G. (1992). The Measurement of Revealed Comparative Advantages, In: Dagenais, M.G., Meut P.A. (eds.): *International Trade Modeling*, Champan and Hill, London.
112. Lall, S. (2001). Competitiveness Indices and Developing Countries: An Economic Evaluation of the Global Competitiveness Report. *World Development*, 29(9), 1501-1525. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(01\)00051-1](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(01)00051-1)
113. Lall, S. (2001). *Competitiveness, Technology and Skills*, Edward Elgar Publishing Limited, UK.
114. Latruffe, L. (2010). Competitiveness, Productivity and Efficiency in the Agricultural and Agri-Food Sector, *OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers*, no. 30, OECD Publishing.
115. Liesner, H.H. (1958). The European Common Market and British Industry. *Economic Journal*, 68, 302-216. <https://doi.org/10.2307/2227597>
116. Lobell, D.B., Schlenker, W., Costa-Roberts, J. (2011). Climate Trends and Global Crop Production Since 1980. *Science*, 333(6042), 616-620. <https://doi.org/10.1126/science.1204531>
117. MacPherson, J., Voglhuber-Slavinsky, A., Olbrisch, M., Schöbel, P., Dönitz, E., Mouratiadou, I., Helming, K. (2022). Future agricultural systems and the role of digitalization for achieving sustainability goals. A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 42, 70. <https://doi.org/10.1007/s13593-022-00792-6>

118. Marković, M., Simonović, Z. (2025). Competitiveness of the Agri-Food Sector of Serbia through the Perspective of Unit Values of Exports and Imports. *Economics of Agriculture*, 72(2), 469-481. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj2502469M>
119. Markus, G. (2008). Measuring Company Level Competitiveness in Porter's Diamond Model Framework. *FIKUSZ 2008 Business Sciences – Symposium for Young Researchers Proceedings*, Óbuda University, Keleti Faculty of Business and Management, 149–158.
120. Matkovski, B., Đokić, D., Zekić, S., Jurjević, Ž. (2025). Competitiveness of oil crops production: evidence from Serbia. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 9: 1651410. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2025.1651410>
121. Matkovski, B., Ilić, T., Jurjević, Ž., Đokić, D., Zekić, S. (2025). Market Performance and Competitiveness: The EU–Serbia Sugar Gap. *Agriculture*, 15(22), 2399. <https://doi.org/10.3390/agriculture15222399>
122. Matkovski, B., Kalaš, B., Zekić, S., Jeremić, M. (2019). Agri-Food competitiveness in South East Europe. *Outlook on Agriculture*, 48(4), 326-335. <https://doi.org/10.1177/0030727019854770>
123. Matkovski, B., Lovre, K., Zekić, S. (2017). The Foreign Trade Liberalization and Export of Agri-Food Products of Serbia. *Agricultural Economics – Czech*, 63(7), 331-345. <https://doi.org/10.17221/345/2015-AGRICECON>
124. Matkovski, B., Radovanov, B., Zekić, S. (2018). The Effects of Foreign Agri-Food Trade Liberalization in South East Europe. *Ekonomicky Casopis*, 66(9), 945-966.
125. Matkovski, B., Zekić, S., Đokić, D., Jurjević, Ž., Đurić, I. (2022). Export Competitiveness of Agri-Food Sector during the EU Integration Process: Evidence from the Western Balkans. *Foods*, 11(1), 10. <https://doi.org/10.3390/foods11010010>
126. Methodology and Computation of the Global Competitiveness Index 2017–2018, <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/04Backmatter/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018AppendixA.pdf>
127. Mihailović, B.M., Radosavljević, K., Popović, V., Puškarić, A. (2024). Impact of digital marketing on the performance of companies in the agricultural sector of Serbia. *Economics of Agriculture*, 71(1), 173-188. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj2401173M>
128. Milić, D., Glavaš–Trbić, D., Tomaš Simin, M., Janković, D., Zekić, V. (2016). Economic Characteristics of Grape Production in South Banat. *Economic of Agriculture*, 63(4), 1187-1203. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1604187M>
129. Milić, D., Glavaš–Trbić, D., Tomaš Simin, M., Zekić, V., Novaković, T., Vukelić, N. (2020). Economic Indicators of Semi–Hard and Hard Cheese Production in Small–Scale Dairy Processors in Serbia. *Journal of Agricultural Sciences*, 3, 283-296. <https://doi.org/10.2298/jas2003283m>
130. Milić, D., Glavaš–Trbić, D., Tomaš Simin, M., Zekić, V., Novaković, T., Popov, M. (2019). Economic characteristics of sour cream production in small-scale dairy processors in Serbia. *Economic of Agriculture*, 66 (3), 787-798. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1903787M>
131. Milić, D., Jocić, B., Novaković, T., Novaković, D., Glavaš–Trbić, D. (2024). Efficiency of Agricultural Investments in the Republic of Serbia. *Contemporary Agriculture*, 73(1-2), 54-59. <https://doi.org/10.2478/contagri-2024-0007>

132. Milić, D., Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D., Radojević, V., Vukelić, N. (2022). Why I buy organic products: Perception of middle income country consumers (Republic of Serbia). *Economics of Agriculture*, 69(2), 497-515. <https://doi.org/10.5937/ekopolj2202497m>
133. Mill, J.S. (2004). *Principles of Political Economy*, Hackett Publishing Company, Inc, USA.
134. Milosavljević, N., Glavaš–Trbić, D., Tomić, V., Radišić, R., Čanak, S. (2025). Machine Learning Approaches for Forecasting Raspberry Prices and Farm Profitability in Serbia. *Contemporary Agriculture*, 74(3-4), 284-291. <https://doi.org/10.2478/contagri-2025-0028>
135. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (2023). Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji u 2023. godini. Knjiga I – Horizontalni pregled.
136. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (2023). Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji u 2023. godini. Knjiga II – Pregled tržišta.
137. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (2024). Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji u 2024. godini. Knjiga I – Horizontalni pregled.
138. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (2024). Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji u 2024. godini. Knjiga II – Pregled tržišta.
139. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (2025). Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji u 2025. godini. Knjiga I – Horizontalni pregled.
140. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (2025). Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji u 2025. godini. Knjiga II – Pregled tržišta.
141. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (2025). Organska proizvodnja u Republici Srbiji – Podaci o organskoj proizvodnji u Republici Srbiji za 2023. i 2024. godinu. Beograd. Dostupno na: <https://minpolj.gov.rs/organska-proizvodnja/>
142. Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management of the Republic of Serbia (2022). IPARD III Programme for the Republic of Serbia for the period 2021–2027.
143. Mizik, T. (2021). Agri-Food Trade Competitiveness: A Review of the Literature. *Sustainability*, 13(20), 11235. <https://doi.org/10.3390/su132011235>
144. Mizik, T., Gál, P., Török, A. (2020). Does agricultural trade competitiveness matter? The case of the CIS countries. *Agris on-line Papers in Economics and Informatics*, 12(01), 61-72. <https://doi.org/10.22004/ag.econ.303935>
145. Monke, E.A., Pearson, S.R. (1989). *The Policy Analysis Matrix for Agricultural Development*, Ithaca NY: Cornell University Press.
146. Moon, H.C., Peery, N. (1995). Competitiveness of Product, Firm, Industry and Nation in a Global Business. *Competitiveness Review*, 5(1), 37-43. <https://doi.org/10.1177/0972150915581115>
147. Moon, H.C., Rugman, A.M., Verbeke, A. (1997). The New Global Competitiveness of Korea and the Generalized Double Diamond Approach. *The Korean Economic and Business Review*, 48-57.

148. Moon, H.C., Rugman, A.M., Verbeke, A. (1998). The Generalized Double Diamond Approach to Global Competitiveness of Korea and Singapore. *International Business Review*, 7(2), 135-150. <https://doi.org/10.4337/9781035352951.00011>
149. Nikraftar, T. (2016). The Competitiveness of Small and Medium Sized Enterprises of Stone Industry. *Journal of Engineering Management and Competitiveness*, 6(2), 92-98. <https://doi.org/10.5937/jemc1602092N>
150. Novaković, T., Tomaš Simin, M., Novaković, D., Mutavdžić, B. (2024). Analysis of the Gross Added Value of Agricultural Production in the Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, 71(4), 1383-1399. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj24041383N>
151. Obadi, S.M. (2016). Revealed Comparative Advantage and Competitiveness in the EU-82 and the USA. *Ekonomické Rozhlady – Economic Review*, 45(2), 243-259.
152. OECD (2024). *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2024: Innovation for Sustainable Productivity Growth*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/74da57ed-en>
153. OECD (2024). *Western Balkans Competitiveness Outlook 2024: Serbia*. OECD Publishing, Paris.
154. OECD (2025). *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2025*. OECD Publishing, Paris.
155. OECD (2025). *Sustainable Agricultural Productivity to Address Food Systems Challenges: Measurement, Data, Drivers and Policies*. OECD Publishing, Paris.
156. Oelgemoller, J. (2012). Analyzing the International Competitiveness of the Industry in Portugal, Ireland, Greece and Spain Using Revealed Comparative Advantage (RCA) Indicators, Working Paper, CAWM Discussion Paper, Westfälische Wilhelms – Universität Münster, Centrum für Angewandte Wirtschaftsforschung (CAWM), Münster, No. 61, 1-16.
157. Ohlin, B. (1933). *Interregional and International Trade*, Harvard University Press, Cambridge.
158. Organization for Economic Cooperation and Development – OECD (2001). *Competition Policy in Subsidies and State Aid*, Organization for Economic Cooperation and Development, Paris, France.
159. Organization for Economic Cooperation and Development – OECD (2020). *The OECD Economic Outlook – Sources and Methods*, <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=399> Datum pristupanja 20.02.2026.
160. Ortiz–Bobeja, A. (2021). Climate, Agriculture and Food. *In: Handbook of Agricultural Economics*. Elsevier.
161. Parikoglou, I., Emvalomatis, G., Läpple, D., Thorne, F., Wallace, M. (2024). The contribution of innovation to farm-level productivity. *Journal of Productivity Analysis*, 62, 239-255. <https://doi.org/10.1007/s11123-024-00728-0>
162. Pass, T. (2004). Evaluating the Competitiveness of the Countries in the Baltic Sea Region, University of Tartu, Faculty of Economics and Business Administration, Estonia, In: Pass, T., Tafenau, E. (ed.). *Modelling the Economics of the Baltic Sea Region*, edition 1, volume 17, chapter 1, 19-53.
163. Pawlak, K. (2017). Importance and Comparative Advantages of the EU and US Agri-Food Sector in World Trade in 1995–2015. *Scientific Journal of Warsaw University of*

Life Sciences – SGGW Problems of World Agriculture, 17(4), 236-248.
<https://doi.org/10.22630/PRS.2017.17.4.100>

164. Pawlak, K., Smutka, L. (2022). Does Poland's agri-food industry gain comparative advantage in trade with non-EU countries? Evidence from the transatlantic market. PLoS ONE, 17(9), e0274692. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0274692>
165. Pejanović, R., Demirović, D., Glavaš-Trbić, D., Maksimović, G., Tomaš Simin, M. (2017). Clusters as a factor of competitiveness of rural tourism destinations in the Danube region of the Republic of Serbia. Tourism Economics, 23(2), 475-482. <https://doi.org/10.5367/te.2015.0509>
166. Pejanović, R., Glavaš-Trbić, D. (2014): Clusters in the function of development of organic agriculture in the Republic of Serbia, Thematic Proceedings, International Scientific Conference "Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region – rural development and (un)limited resources", June 5-6th 2014, Belgrade, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia, 495-512.
167. Pejanović, R., Glavaš-Trbić, D., Tomaš Simin, M. (2017). Problems of agriculture and rural development of the Republic of Serbia and necessity of new agricultural policy. Economics of Agriculture, 64(4), 1619-1633. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1704619P>
168. Pejanović, R., Glavaš-Trbić, D., Tomaš Simin, M. (2013). About the causes of agriculture crisis in the Republic of Serbia. Economics of Agriculture, 60(2), 253-264.
169. Pineiro, M., Jaffe, W., Muller, G. (1993). Innovation, Competitiveness and Agro-industrial Development, OECD.
170. Pitts, E., Lagnevik, M. (1998). What determines food industry competitiveness? In book: Traill, B., Pitts, E. (1998). Competitiveness in the Food Industry, Blackie Academic & Professional, London, UN.
171. Pomfret, R. (2008). Lecture Notes on International Trade Theory and Policy, World Scientific Publishing.
172. Popis poljoprivrede 2012: Poljoprivreda u Republici Srbiji – Knjiga I i II, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
173. Popis poljoprivrede 2023: Poljoprivreda u Republici Srbiji, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
174. Porter, M. (1980). Competitive Strategy, The Free Press, New York.
175. Porter, M. (1990). The Comparative Advantage of Nations, Book, Free Press, New York.
176. Porter, M. (1996). What is Strategy, Harvard Business Review, November–December 1996, 59-79.
177. Porter, M. (1998). Clusters and the New Economics of Competition, Harvard Business Review, 76 (Nov/Dec), 77-90.
178. Porter, M. (2008). O konkurenciji, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju – FEFA, Beograd.
179. Porter, M. (2008). The Five Competitive Forces that Shape Strategy, Harvard Business Review, January 2008.

180. Porter, M., Delgado, M., Ketels, C., Stern, S. (2008). Moving to a New Global Competitiveness Index, Chapter 1.2. in *The Global Competitiveness Report 2008–2009*.
181. Porter, M., Millar, V. (1985). How Information Gives You Competitive Advantage. *Harvard Business Review*, Jul–Avgust 1985.
182. Puticova, M., Mezera, J. (2011). Competitiveness of the Czech food industry. *Agricultural Economics – Czech*, 57(9), 413-421. <https://doi.org/10.17221/89/2010-AGRICECON>
183. Qineti, A., Rajcaniova, M., Matejkova, E. (2009): The Competitiveness and Comparative Advantage of the Slovak and the EU Agri-Food Trade with Russia and Ukraine. *Agricultural Economics – Czech*, 55(8), 375-383. <https://doi.org/10.17221/42/2009-AGRICECON>
184. Radojević, V., Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D., Milić, D. (2021). A Profile of Organic Food Consumers – Serbia Case–Study. *Sustainability*, 13, 131. <https://doi.org/10.3390/su13010131>
185. Rendleman, C.M., Hoemmen, G.A., Altman, I., Taylor, B., Moon, W., Smith, S. (2016). Wine Industry Competitiveness: A survey of the Shawnee Hills American Viticultural Area. *Wine Economics and Policy*, 5, 4-13. <https://doi.org/10.1016/j.wep.2016.03.002>
186. Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Baza podataka o Spoljnotrgovinskoj robnoj razmeni, po valutama i sektorima SMTK, rev. 4. Dostupno na: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/1709?languageCode=sr-Latn> Datum pristupanja 31.07.2026.
187. Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Baza podataka. Dostupno na: <https://data.stat.gov.rs/>
188. Republički zavod za statistiku Republike Srbije (2024). Bruto domaći proizvod, 2023. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2024/htmlL/G20241272.html> Datum pristupanja 15.04.2026.
189. Rikardo, D. (1983). Načela političke ekonomije, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb.
190. Rodríguez–Mañay, L.O., Guaita–Pradas, I., Marques–Pérez, I. (2024). Competitiveness in the agricultural sector: A literature review. *Clío América*, 18(35), 52-69. <https://doi.org/10.21676/23897848.5913>
191. Rugman, A.M. (1991). Diamond in the Rough. *Business Quarterly*, 55 (3), 61-64.
192. Rugman, A.M., D’Cruz, J.R. (1991). *Fast Forward: Improving Canada’s International Competitiveness*, Toronto.
193. Rugman, A.M., D’Cruze, J.R. (1993). The Double Diamond Model of International Competitiveness: The Canadian Experience. *Management International Review*, 33 (2), 17-39.
194. Salvatore, D. (2014). *Međunarodna ekonomija*, deveto izdanje, Ekonomski fakultet, Beograd.
195. Sandmu, A. (2013). *Istorija ekonomske misli*, Službeni Glasnik – Ekonomska edicija, Beograd.
196. Sarker, R., Ratnasena, S. (2014). Revealed Comparative Advantage and Half-a-Century Competitiveness of Canadian Agriculture: A Case Study of Wheat, Beef and Pork

- Sectors. Canadian Journal of Agriculture Economics, 62(4), 519-544. <https://doi.org/10.1111/cjag.12057>
197. Scarpato, D., Simeone, M. (2013). Euro–Mediterranean Integration and Competitiveness of the Agro-Food Sector. An Empirical Analysis in Campania Region, *New Medit*, 3, 56-63.
 198. Serbia Organica (2020). Organska proizvodnja u Srbiji 2020. Nacionalno udruženje za razvoj organske proizvodnje Serbia Organica, Beograd.
 199. Serbia Organica (2024): Stanje u sektoru organske proizvodnje u Srbiji. Dostupno na: <https://serbiaorganica.info/stanje-u-sektoru-organske-proizvodnje-u-srbiji/>
 200. Serin, V., Civan, A. (2008). Revealed Comparative Advantage and Competitiveness: A Case Study for Turkey toward the EU. *Journal of Economic and Social Research*, 10(2), 25-41.
 201. Shohibul, A. (2013). Revealed Comparative Advantage Measure: ASEAN–China Trade Flows. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 4(7), 136-145.
 202. Siggel, E. (2006). International Competitiveness and Comparative Advantage: A Survey and a Proposal for Measurement. *Journal of Industry, Competition and Trade*, 6(2), 137-159. <https://doi.org/10.1007/s10842-006-8430-x>
 203. Simo, D., Mura, L., Buleca, J. (2016). Assessment Milk Production Competitiveness of the Slovak Republic within the EU-27 Countries. *Agricultural Economics – Czech*, 62, 482-492. <https://doi.org/10.17221/270/2015-AGRICECON>
 204. Slot, L.E., Donner, M., El Hadad–Gauthier, F. (2025). How can digitalisation contribute to sustainability of business models in agri-food value chains? A systematic literature review. *International Food and Agribusiness Management Review*, 28(3), 493-519. <https://doi.org/10.22434/ifamr.1219>
 205. Startiene, G., Remeikine, R. (2014). Evaluation of Revealed Comparative Advantage of Lithuanian Industry in Global Markets. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 110, 428-438. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.887>
 206. Statistički godišnjak Republike Srbije 2015, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
 207. Statistički godišnjak Republike Srbije 2016, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
 208. Statistički godišnjak Republike Srbije 2017, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
 209. Statistički godišnjak Republike Srbije 2018, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
 210. Statistički godišnjak Republike Srbije 2019, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
 211. Statistički godišnjak Republike Srbije 2020, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
 212. Statistički godišnjak Republike Srbije 2021, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
 213. Statistički godišnjak Republike Srbije 2022, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.

214. Statistički godišnjak Republike Srbije 2023, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
215. Statistički godišnjak Republike Srbije 2024, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
216. Statistički godišnjak Republike Srbije 2025, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
217. Stojanović, Ž., Popović–Petrović, I., Radosavljević, K. (2013). Konkurentnost agrarnog sektora i efektivnost upravljanja u EU – pouke za Srbiju. *Ekonomika preduzeća*, 61(7-8), 483-491.
218. Strukturne promene u poljoprivredi i njihov uticaj na ekonomski rast u Srbiji, *Popis poljoprivrede 2023*, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, Beograd.
219. Šeremešić, S., Dolijanović, Ž., Tomaš Simin, M., Vojnov, B., Glavaš–Trbić, D. (2021). The Future We Want: Sustainable Development Goals Accomplishment with Organic Agriculture. *Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development*, 16(2), 171-180. <https://doi.org/10.35784/pe.2021.2.18>
220. The United Nations Statistics Division (Undata): <http://data.un.org>
221. Tolimir, M., Kresović, B., Gajić, K., Anđelković, V., Brankov, M., Dugalić, M., Gajić, B. (2024). Integrated Effect of Irrigation Rate and Plant Density on Yield, Yield Components and Water Use Efficiency of Maize. *Plant, Soil and Environment*, 70(8), 475-482. <https://doi.org/10.17221/155/2024-PSE>
222. Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D. (2016). Historical development of organic production. *Economics of Agriculture*, 63(3), 1083-1098. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1603083T>
223. Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D., Milić, D., Janković, D. (2024). Human Capital as a Development Factor of Organic Agriculture in the Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, 71(2), 485-501. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj2402485T>
224. Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D., Miljatović, A., Despotović, J., Novaković, T. (2025). Farm Sustainability Indicators – Exploring FADN Database. *Land*, 14(10), 1950. <https://doi.org/10.3390/land14101950>
225. Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D., Petrović, M. (2019). Organska proizvodnja u Republici Srbiji – Ekonomski aspekti. *Ekonomija: Teorija i Praksa*, 12, 88-101. <https://doi.org/10.5937/etp1903088T>
226. Tomaš Simin, M., Glavaš–Trbić, D., Petrović, M., Komaromi, B., Vukelić, N., Radojević, V. (2020). Can organic agriculture be competitive? *Custos e @gronegocio on line*, 16(4), 429-444.
227. Tomaš Simin, M., Milić, D., Petrović, M., Glavaš–Trbić, D., Komaromi, B., Đurić, K. (2023). Institutional Development of Organic Farming in the EU. *Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development*, 18(1), 120-128. <https://doi.org/10.35784/pe.2023.1.12>
228. Tomaš Simin, M., Rodić, V., Glavaš–Trbić, D. (2019). Organic agriculture as an indicator of sustainable agricultural development: Serbia in focus. *Economic of Agriculture*, 66 (1), 265-280. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1901265T>

229. Torok, A., Jambor, A. (2016). Determinants of the Revealed Comparative Advantage: The Case of the European Ham Trade. *Agricultural Economics – Czech*, 62(10), 471-481. <https://doi.org/10.17221/177/2015-AGRICECON>
230. Torok, A., Jambor, A., Mizik, T. (2017). Comparative Advantages in the Global Coffee Trade, IFAMA World Conference, June 2017.
231. Traill, W.B., Pitts, E. (1998). *Competitiveness in the Food Industry*, Blackie Academic & Professional, London, UK.
232. Tweeten, L. (1992). *Agricultural Trade: Principles and Policies*, Boulder, CO: Westview Press.
233. United Nations Conference on Trade and Development – UNCTADSTAT Database: <https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>
234. United Nations Conference on Trade and Development (2002). *Transnational Corporations and Export Competitiveness (World Investment Report)*
235. Van Berkum, S., Wijnands, J.H.M., Verhoog, A.D. (2016). Competitiveness of Agri-Food Chains in EU's Eastern Neighbours: Quantifying Porter's diamond, WICaNeM/IFAMA 2016 conference, 19-23 June, Aarhus, Denmark.
236. Vollrath, T.L., Voo, D.H. (1988). *Investigating the Nature of Agricultural Competitiveness*, USDA, ERS Washington D.C.
237. Vollrath, T.L. (1987). *Revealed Comparative Advantage for Wheat*, U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service, International Economics Division.
238. Vollrath, T.L. (1991). A Theoretical Evaluation of Alternative Trade Intensity Measures of Revealed Comparative Advantage. *Weltwirtschaftliches Archiv, The Review of World Economics*, Institute for the World Economy, Kiel, 130, 265-279.
239. Wignaraja, G. (2003). *Competitiveness Strategy in Developing Countries. A manual for policy analysis*. Routledge Studies in Development Economics, London and New York.
240. Wijnands, J., van der Meulen, B., Poppe, K. (2007). *Competitiveness of the European Food Industry: An economic and legal assessment*, European Commission.
241. World Economic Forum (2006). *The Global Competitiveness Report 2006–2007*, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2006-07.pdf
242. World Economic Forum (2008). *The Global Competitiveness Report 2008–2009*, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2008-09.pdf
243. World Economic Forum (2009). *The Global Competitiveness Report 2009–2010*, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2009-10.pdf
244. World Economic Forum (2010). *The Global Competitiveness Report 2010–2011*, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf
245. World Economic Forum (2011). *The Global Competitiveness Report 2011–2012*, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf

246. World Economic Forum (2012). The Global Competitiveness Report 2012–2013, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2012-13.pdf
247. World Economic Forum (2013). The Global Competitiveness Report 2013–2014, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf
248. World Economic Forum (2015). The Global Competitiveness Report 2014–2015, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf
249. World Economic Forum (2016). The Global Competitiveness Report 2016–2017, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf
250. World Economic Forum (2017): The Global Competitiveness Report 2017–2018, <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>
251. World Economic Forum (2018). The Global Competitiveness Report 2018, Geneva, Switzerland, <http://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf>
252. World Economic Forum (2019). Global Competitiveness Report: How to end a lost decade of productivity growth <https://www.weforum.org/reports/how-to-end-a-decade-of-lost-productivity-growth>
253. World Economic Forum (2019). The Global Competitiveness Report 2019, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf
254. World Economic Forum (2020). The Global Competitiveness Report Special Edition 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery. https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf
255. World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2015–2016, Geneva, Switzerland, http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf
256. Yu, R., Cai, J., Leung, P.S. (2009). The Normalized Revealed Comparative Advantage Index. The Annals of Regional Science, 43(1), 267-282. <https://doi.org/10.1007/s00168-008-0213-3>
257. Zdráhal, I. (2024). The Revealed Comparative Advantage of Agri-Food Industries in Selected Countries in the Central and Eastern Europe: Gross-Versus Value-Added Trade Flows. Agris on-line Papers in Economics and Informatics, 16(2), 133-150. <https://doi.org/10.7160/aol.2024.160210>
258. Zekić, S., Matkovski, B., Đokić, D., Kleut, Ž. (2016). Competitiveness of Tobacco and Tobacco Products: The Case of Serbia. Custos e Agronegocion online, 12(2), 191-211.
259. Zekić, V., Okanović, Đ., Živković, B. (2007). Ekonomski aspekti proizvodnje svinjskog mesa. Savremena poljoprivreda, 56(1), 206-211.

260. Zekić, V., Tomović, V., Milić, D., Lukač, D. (2012). Comparison of Economic Characteristics of Porkers of Mangalitsa and Yorkshire Race. *Economics of Agriculture*, 59(4), 649-656.
261. Zhao, L. (2018). Determinants of Food Industry Competitiveness in China from the Perspectives of Porter's Diamond Model. 3rd International Conference on Judicial, Administrative and Humanitarian Problems of State Structures and Economic Subjects (JAHP 2018), 281-286. <https://doi.org/10.2991/jahp-18.2018.57>

O AUTORKI

Dr Danica B. Glavaš – Trbić, docent, rođena je 1982. godine u Novom Sadu, gde je završila osnovnu školu i Gimnaziju „Jovan Jovanović Zmaj“, prirodno–matematički smer. Na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu na smeru Agroekonomija diplomirala je 2008. godine. Iste godine upisala je master studije na Humboldt Univerzitetu u Berlinu, na Poljoprivrednom fakultetu, Nemačka (Departman za međunarodnu trgovinu i razvoj poljoprivrede i Departman za ruralni razvoj – WISOLA), na smeru Agroekonomija, gde je položila sve ispite predviđene nastavnim planom i programom. Tokom 2021. godine na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu, smer Agroekonomija, odbranila je doktorsku disertaciju pod nazivom „*Faktori konkurentnosti agroprivrede Republike Srbije*“ pod mentorstvom prof. dr Vladislava Zekića i tako postala doktor agroekonomskih nauka.

Dr Danica Glavaš – Trbić je u zvanju docenta za užu naučnu oblast Agrarna ekonomija i ruralni razvoj na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu, na Departmanu za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Angažovana je za izvođenje nastave na osnovnim, master i doktorskim akademskim studijama na većem broju predmeta, kao što su Mikroekonomija, Makroekonomija, Osnove ekonomije sa agrarnom politikom, Preduzetnička ekonomija, Regulative u poljoprivredi Evropske unije, Studije roda u selu i poljoprivredi i drugim predmetima. Do sada je bila mentor i član komisija za odbranu diplomskih i master radova studenata Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu i mentor doktorske disertacije studenta doktorskih akademskih studija na istom fakultetu.

Objavila je preko 100 naučnih radova u nacionalnim i međunarodnim naučnim časopisima i zbornicima naučnih skupova. Autor je više poglavlja u zajedničkim monografijama, u koautorstvu sa drugim autorima, kao i jedne samostalne monografije pod nazivom „*Klasteri u funkciji ruralnog razvoja*“. Jedna je od autora udžbenika „*Regulative u poljoprivredi Evropske unije*“ za istoimeni nastavni predmet na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu, koji se realizuje u okviru međunarodnog projekta Erasmus+ Jean Monnet Module AgriReg.

Pored nastavnog rada, dugi niz godina se bavi i naučno–istraživačkim radom. Tokom dosadašnjeg profesionalnog angažovanja, učestvovala je na više od 15 nacionalnih i međunarodnih projekata. Učestvovala je na dva višegodišnja projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije pod nazivom „*Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru podunavskog regiona*“ i „*Proizvodnja tvrdog sira sa dodatkom vrednošću od mleka proizvedenog u organskim i samoodrživim sistemima*“, na projektu Fonda za nauku Republike Srbije (PROMIS 2023) „*Farm Economic Viability in the context of Sustainable Agricultural Development*“ (ViaFarm), kao i na više jednogodišnjih projekata koje su finansirali Pokrajinski sekretarijat za nauku i tehnološki razvoj i Pokrajinski sekretarijat za visoko

obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost. Učestvovala je i na više međunarodnih projekata, kao što su TEMPUS „*Conversion Courses for Unemployed University Graduates in Serbia*“ (ConCur), TEMPUS „*Western Balkan Rural Extension Network Services*“ (WBREN), TEMPUS „*Higher Education in Agribusiness Management and Economics in Serbia*“, Erasmus+ Jean Monnet Module „*Agricultural Regulations of European Union*“ (AgriReg), Erasmus+ Jean Monnet Module „*Gender Studies in Rural Areas and Agriculture*“ (AgriGen), COST Sction COMBAR i drugim projektima.

Do sada je bila član Društva agrarnih ekonomista Srbije (DAES), Naučnog društva agrarnih ekonomista Balkana (NDAEB) i Centra za agrarnu istoriju (CAI).

Član je uredništva međunarodnog naučnog časopisa „*Contemporary Agriculture*“, koji izdaje Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, i naučnog časopisa „*Agroekonomika*“ koji izdaje Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela istog fakulteta. Recenzent je u više nacionalnih i međunarodnih naučnih časopisa.